Warwick Ball

AVRUPA'DAKİ ASYA VE BATI'NIN ŞEKİLLENİŞİ CİLT 3

Roma'nın Sultanları

Türklerin Dünyaya Yayılışı

İngilizceden Çeviren: Ahmet Aybars Çağlayan

AYRINTI

TARİH

Ayrıntı: 1039
Tarih Dizisi: 22

Roma'nın Sultanları
Türklerin Dünyaya Yayılışı
Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi: (Cilt 3)
Warwick Ball

Kitabın Orjinal Adı
Sultans of Rome
The Turkish World Expansion

© Warwick Ball, 2012

İngilizceden Çeviren
Ahmet Aybars Çağlayan

Yayıma Hazırlayan
Y. Emre Ceren

Son Okuma
Ahmet Batmaz

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarım
Gökçe Alper

Dizgi
Kâni Kumanovalı

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *Aralık, 2016*
Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-605-314-150-1
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi

Kültürlerin Asya'dan Avrupa'ya yayılışını inceleyen dört ciltlik bir dizi

Cilt 3

Roma'nın Sultanları

Türklerin Dünyaya Yayılışı

Warwick Ball

AYRINTI

Tarih Dizisi

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Coğrafya Her Şeyden Önce
Savaş Yapmaya Yarar
Yves Lacoste

Halk İstiyor
Gilbert Achcar

Zapata ve Meksika Devrimi
John Womack

Modern Dünyanın Doğuşu
Sir Christopher Alan Bayly

Tek Dünyaya Doğru
Warwick Ball

Ermeni Halkının Tarihi
Der: Gérard Dédéyan

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme
Özge Özkoç

Özel Görevler
İstenmedik Bir Tanığın, Bir Sovyet İstihbarat Şefinin Anıları
Pavel Sudoplatov

Komün
Tarih ve Anılar
Louise Michel

Yahudi Modernitesinin Sonu
Muhafazakâr Bir Dönüm Noktasının Tarihi
Enzo Traverso

Müslüman Kardeşler
Muhalefetten İktidara
Alison Pargeter

Grethe ve Sevgin'e

İçindekiler

Diziye Giriş 9
Çevirmenin Notları 11
Harf Çevirisi Hakkında Not 13
Harita ve Planlar 16
Resim Listesi 17
Önsöz 22
1. Giriş: Türkler ve Türklük 31
2. Dişi Kurt'un Soyundan Gelenler 45
3. Türkler Batıya Doğru Yol Alıyor 54
4. İslamiyet'in Cazibesi 70
5. Roma'nın Sultanları 81
6. Bir Türk Dünyası 99
7. Bosporos'un Karşı Yakası 109
8. Akdeniz ve Muhteşem Süleyman Devrinde Akdeniz Dünyası 125
9. Türkiye Dalgalara Hükmettiğinde 145
10. Avrupa'nın Hasta Adamı 164
Kaynakça 179
Dizin 188

Diziye Giriş

Her kültür, tarihi kendisiyle ilişkisi çerçevesinde ele alır. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyıldan bu yana dünya tarihine yaklaşımımızın Avrupa merkezli olması şaşırtıcı değildir. Belki de bu tarafgirlik dünyanın en güçlü ülkelerinin pek çoğunun Avrupa kültüründe kök salması yüzünden abartılmış ve hem "Batı" kavramı hem de "Batılılık" neredeyse karmaşık bir kültürler kümesinin basmakalıp ve kaba bir ambalajı haline gelmiştir.

Böylesi bir yaklaşımın doğru olup olmadığı, "Batı" ne kadar "Batılı"dır sorusunu akla getirir. Başka bir deyişle, "Batılılık" aynı zamanda bünyesinde muazzam ölçüde "Doğululuk" da barındırır. Bu nedenle Avrupalıların dünya çapında etkili geleneksel yaklaşımları –Avrupa merkezliliğin doğruluğu veya yanlışlığına (ki kendi içinde doğru olabilir) aldırmaksızın– iki açıdan tartılmalıdır. Bir kere, Avrupa'ya yayılan topluluklar Doğu'dan gelmişlerdir. Ayrıca, bu kadar "Avrupalı" saydığımız uygarlık aynı ölçüde Asyalıdır. Zaten galebe çalan teması tarif edip yarattığı sonucu incelerken, "Avrupalılığın" ne anlama geldiğini açıklamak zorlaşır. Nihayetinde "doğu" ve "batı" uygarlıkları ne münhasır, ne de birbirinin zıddıdır. Uzun lafın kısası, ortaya pekâlâ şu soru atılabilir: "Avrupa" nedir?

Arapların ve Türklerin –veya Fenikelilerin, İskitlerin, Perslerin, Yahudilerin, Hunların ve Moğolların– hem Avrupa hem de Asya uygarlığının parçası olduğunu inkâr etmek sadece kanıtlara açıkça meydan okumak değildir. Bu uygarlığımızın en önemli bazı eserlerini de görmezden gelmektir: Onlar en az Yunan, Romen, Norman ve Slav parçalarımız kadar varlıkları tanınması gereken ayrılmaz parçalarımızdır. Fenikeliler, Persler, Araplar, Türkler, Moğollar, hepsi Avrupa tarihinin bir parçasına, hem Avrupalı hem de Asyalı bir parçasına, Avrupa'yı tanımladığı kadar, onu Avrupa yapan bir parçasına da şekil vermişlerdir. Nitekim Romen veya Norman istilaları da, en az Arap ve Türk istilaları kadar, "Avrupa'ya yönelik saldırılardı".

Bu dizide niyetim ne Doğu'yu Batı'yla yarıştırmak, ne de "her şeyin Doğu'dan çıktığını" ispata çalışmaktır. Avrupa'nın alışılagelmiş sınır-

larının ötesindeki, az çok batıya doğru yayılan kültürlerin etkilerini –"Avrupa'nın yayılımının" muadilini– ele almak istiyorum. Avrupa tarihi, çok eski zamanlardan beri, hem de girift bir şekilde Doğu kökenli topluluklar ve kültürlerle bağlantılı olagelmiştir. Bu fevkalade zengin ve karmaşık bir ilişkidir. Avrupa sadece bu ilişkiden doğup kendini bulmamış, tarihinin her aşamasında doğudaki toprakların derin etkisi altında da kalmıştır. Bu dizi işte o ilişkinin hikâyesidir: Yani Avrupa'nın kendi hikâyesidir.

I. CİLT	*ARABİSTAN'DAN ÖTEYE: FENİKELİLER, ARAPLAR VE AVRUPA'NIN KEŞFİ*
II. CİLT	*TEK DÜNYAYA DOĞRU. ANTİK İRAN VE BATI*
III. CİLT	*ROMA'NIN SULTANLARI: TÜRKLERİN DÜNYAYA YAYILIŞI*
IV. CİLT	*THE GATES OF ASIA: THE EURASIAN STEPPE AND THE LIMITS OF EUROPE ["ASYA'NIN GEÇİTLERİ: AVRASYA STEPLERİ VE AVRUPA'NIN SINIRLARI"]*

Çevirmenin Notları

Grek/Yunan: Yunanlara Türkçe kaynaklarda Grek, Yunan, Helen, hatta Rum denilmektedir. Grek kelimesi Latinceden, Yunan kelimesi Farsçadan, Helen kelimesi Yunancadan, Rum kelimesiyse Arapçadan gelmektedir. Bu kelimeler bazen aynı "kavmi", bazen de farklı etnik kökenlere sahip ama aynı coğrafi bölgede yaşayanları tanımlamak için kullanılmıştır. Örneğin Arapça Romalı kelimesinden kaynaklanan Rum kelimesi, ister Müslüman isterse gayri Müslim olsun, zaman zaman neredeyse bütün Osmanlı tebaası için kullanılmıştır. Yazar Warwick Ball'un bu dizinin İkinci Cilt'inde parmak bastığı gibi, Yunan kelimesi İon kelimesinden türemiştir ve Doğu dillerinin çoğuna da bu kökten kaynaklanan benzer kelimeler yerleşmiştir. Dolayısıyla dizi boyunca (artık yer etmiş Grekoromen, Grek-Pers Savaşları gibi "özel adlar" dışında) Yunan kelimesi kullanılacaktır.

Pers/Fars/İranlı: Fars ve Farsça kelimeleri dilimize Arapçadan geçmiştir. Bu kelimelerin kaynağı İran, hatta dünya tarihine damgasını vuran Ahameniş hanedanının (Pers İmparatorluğu'nun) anayurdu Persis (Farsçası: Parsa) kelimesidir. Ancak söz konusu dile Farsça denilmesine rağmen, "kavmin" adı olarak literatürde Farslar değil, Persler kelimesi yer etmiştir. Oysa Yunanlar ve Yunanca kelimelerinde olduğu gibi, belki de (Farsça konuşanlar anlamında) Farslar ve Farsça demek daha doğrudur. Osmanlıcadaysa "İranlılara" Arap olmayan anlamında Acemler denilmiştir. Persler, Medler gibi Hint-Avrupa halklarının en önemlilerindendir ama İran tarihine damgasını vuran Partlar ve Sasaniler de bulunmaktadır. Bununla birlikte dizi boyunca yerine göre –bir genelleme olarak– Persler ve/veya İranlılar kelimeleri kullanılacaktır.

Köşeli Parantezler: Okurun dikkatini dağıtmamak amacıyla mümkün olduğunca ilave dipnotlardan kaçınılmıştır. Bunların yerine köşeli parantez kullanılarak metnin içinde açıklama yapılmıştır. Bir başka deyişle bunları yazar Warwick Ball'un kullandığı "()" veya "{}" işaretlerinden ayırmak için "[]" işaretleri kullanılmıştır.

Alıntılar/Kaynakça: Alıntılar (aksi belirtilmedikçe) elinizdeki metnin İngilizcesi esas alınarak Türkçeleştirilmiştir. Dolayısıyla alıntı yapılan eserin –yayımlanmışsa– Türkçesiyle uyuşmayabilir. Kaynakça'da alıntı yapılan veya yararlanılan eserlerin –yayımlanmışsa– Türkçesine de yer verilmiştir. Ancak bu çevirilerin bulunabilirliği veya kalitesi garanti edilemez. Ayrıca orijinalinde belirtilen sayfa numaralarıyla Türkçesindeki sayfa numaraları birbirini tutmayabilir.

"Dizim" Hataları ve/veya Yanlış Anlaşılabilecek İfadeler: Orijinal metindeki bazı "dizim" hatalarıyla, yanlış anlaşılabilecek ifadeler yazara danışılarak düzeltilmiş/değiştirilmiştir.

Harf Çevirisi Hakkında Not

Bu kitap Avrasya'nın tam bir başından bir başına uzanan devasa bir dil yelpazesinden kaynaklanan özel isimler içermektedir. Bu yüzden her duruma uyan tek bir yöntem gütmek imkânsızdır. Çoğu zaman harf çevirisinin katı kuralları yerine geleneksel kullanımları tercih ettim. Ayrıca okuma kolaylığı için elden geldiği kadar çağdaş Türk alfabesindekilerden başka ayırıcı işaret yazmaktan da kaçındım. Çinli adlarının neredeyse istisnasız modernden çok tarihi bir bağlamda olmalarından ötürü, günümüzün standardı Pinyin'den* ziyade daha eski Wade-Giles** sisteminden faydalandım (örneğin Xiongnu yerine Hiung-nu [veya Hsiung-nu, okunuşu Şyung-nu] yazdım). Elbette buna rağmen bazı tutarsızlıklar bir Sinolog'un gözüne çarpacaktır. Farsça ve Arapça içinse en akla uygunu, sözünü ettiğim gibi ayırıcı işaretlerin ihmaline rağmen, *Iran* dergisince benimsenen düzeltilmiş *Encyclopedia of Islam* ["İslam Ansiklopedisi"] sistemidir. Ne var ki bu sistem, pek fikir birliğinin bulunmadığı Orta Asya'ya özgü Türk dilleri için kullanıldığında çökmektedir (Örneğin *Karakhanid* mi *Qarakhanid* mi [ikisi de Karahanlı demektir]? *Kagan*, *Khaqan* veya *Kaghan* [üçü de Kağan veya Hakan yani Hanların Hanı anlamına gelir]? Hepsi kullanılmıştır– sonuncusu da hiçbir standardın bulunmadığı bir Avar/Juan-Juan [Cücen] kelimesidir). Türkçe kelime ve adlarsa kitap boyunca kısmen değiştirilmiş modern standart Latin alfabesiyle yazılmış ve okura yardımcı olmak için bu değişiklikler aşağıda açıklanmıştır. Ancak Türkçe bir kelimenin İngilizcede daha alışılageldik bir şekli ortaya çıktığında, bunu tercih ettim (örneğin Paşa yerine *Pasha*). Gene de bu sistem modern Türkiye'nin doğusundaki, eski ve çağdaş çoğu Türkçe ve Türkçeyle akraba dil ve lehçelerde işe yaramamaktadır (örneğin modern Türkçede ünsüz "ğ" hiç telaffuz edilmez ama daha doğudaki Türkçede –Arapça "ğayn" harfinin okunuşuna yaklaşarak– "gh" diye söylenir). Bunların hiçbirinin

---

* Çin yazı dilini Latin harfleriyle yazmak için geliştirilen, Çin Halk Cumhuriyeti'nin resmi çeviri yazı (transkripsiyon) sistemi diğer adıyla Çin fonetik alfabesi. (ç.n.)

** Çin yazı karakterlerinin batılılarca daha kolay okunup yazılabilmesi için Thomas Francis Wade tarafından geliştirilen, Herbert Allen Giles tarafından da bazı değişiklikler yapılan çeviri yazı sistemi. (ç.n.)

hadiseler veya görüşlerim üzerinde en ufak bir etkisi olmayacağından hareketle okurun adaletine sığınmaktan başka çarem yok.

TÜRK ALFABESİ*

Türkçe, Atatürk'ün 1923'teki reformlarına kadar Arap alfabesiyle yazılıyordu. Genelde sanıldığının aksine Atatürk'ün Latin alfabesine geçişi ille de Müslüman karşıtı bir hareket değildi. Bu değişiklik sırf Arap alfabesinin Türkçe için hiç de uygun olmayışı nedeniyle yapılmıştı: Arap alfabesinde sadece üç ünlü varken, Türkçede çok sayıda sesli harf mevcuttur ve bu dilin grameri baştan aşağı ünlülere dayanır. Dolayısıyla Latin alfabesini kullanmak için bile birkaç ilave ünlü icat edilmesi gerekmiştir.

Geliştirilen yeni Türkçe Latin alfabesi bize epeyi şaşırtıcı gelebilir ama *tamamen* fonetiktir. Bu yüzden aşağıdaki basit kuralları kullanarak herhangi bir Türkçe kelimeyi layıkıyla telaffuz edebilirsiniz.

A a	"gnat" [sivrisinek] kelimesindeki "a" gibi söylenir
C c	"outrageous" [rezil, zalim] kelimesindeki "geo" gibi söylenir
Ç ç	"contentious" [kavgacı, tartışmalı] kelimesindeki "ti" gibi söylenir
E e	"heaven" [cennet] kelimesindeki "ea" gibi söylenir
F f	"cough" [öksürük] kelimesindeki "gh" gibi söylenir
G g	"guilty" [suçlu] kelimesindeki "gu" gibi söylenir
Ğ ğ	"ptarmigan" [kar tavuğu] kelimesindeki "p" veya "yacht" [yat] kelimesindeki "ch" veya "night" [gece] kelimesindeki "gh" gibi söylenir
İ i	(noktalı) "women" [kadınlar] kelimesindeki "o" gibi söylenir
I ı	(noktasız) "woman" [kadın] kelimesindeki "a" gibi söylenir
J j	"treasure" [hazine] kelimesindeki "s" gibi söylenir
O o	"yacht" [yat] kelimesindeki "a" gibi söylenir
Ö ö	"ugh" [öf] kelimesindeki "ugh" gibi söylenir
Ş ş	"pernicious" [ölümcül] kelimesindeki "cio" gibi söylenir
U u	"took" [aldı, götürdü] kelimesindeki "oo" gibi söylenir
Ü ü	"dew" [çiğ] kelimesindeki "e" gibi söylenir
Z z	"business" [iş] kelimesindeki "si" gibi söylenir

* Bu pasaj Türkçeye tamamen yabancı okurlar için yazılmıştır. Dolayısıyla Türkçeleştirilmesi zorunlu değildi. Hatta çevirisi bazı okurlarca "anlamsız" bulunabilir. Ancak ilginçliği ve kaynak metnin eksiksiz çevirisi ilkesiyle Warwick Ball'un çabasına saygı gereği gene de Türkçeleştirilmiştir. (ç.n.)

Şimdi kimin alfabesi daha şaşırtıcı acaba?

Artık yukarıdaki basit kurallar sayesinde "ofis", "kuaför" veya "şarküteri" gibi garip Türkçe kelimeleri tercüme edebilirsiniz*.

* Türkçeye Fransızcadan geçen ve İngilizcede de kullanılan bu kelimeler İngilizcede sırasıyla "office", "coiffeur" ve "charcuterie" diye yazılır ve aynen Türkçedeki gibi telaffuz edilir. (ç.n.)

Harita ve Planlar

1. Günümüzde Türkçe konuşanlar dünyasının şematik haritası 36
2. 2011 Türk Hava Yolları uçuş noktaları haritası 38
3. Birinci ve İkinci Türk İmparatorlukları (Sinor'unki örnek alınarak 1990) 57
4. Gazneli ve Karahanlı İmparatorlukları 77
5. [Büyük] Selçuklu İmparatorluğu 83
6. Anadolu Selçukluları (Turan'ınki örnek alınarak 1970) 92
7. Bir Türk Dünyası 101
8. Osmanlı İmparatorluğu zirvesindeyken 112

Resim Listesi

1. Veronese'nin sözde Sultan Muhteşem Süleyman'la İspanya İmparatoru Şarlken'in ziyafet sofrasında bir araya geldiklerini resmettiği "Kana'da Düğün" adlı tablosundan bir detay (© Réunion des musées nationaux Agence Photographique).
2. Urallar'daki Yekaterinburg yönetim bölgesinin [*oblast*] hemen dışında yer alan Verkhnyaya Pyshma adlı bir Tatar yöresinde tamamen selatin cami üslubunda inşa edilmiş modern bir cami. Büyük Osmanlı mimarı Sinan'ın İstanbul'da on altıncı yüzyılda tasarladığı Hadım İbrahim Paşa Cami gibi vezir camileri örnek alınarak yapılmıştır. Neredeyse tıpatıp kopyasıdır. Mermerleri bile Türkiye'den ithal edilmiştir.
3. Bir Kaşgar sokağındaki Uygur Türkleri. Çince ve Uygur Türkçesiyle yazılmış iki dilli tabelaya dikkatinizi çekerim. Çin dünyada Türkçenin hâlâ Arap alfabesiyle yazıldığı tek ülkedir.
4. Türk kelimesi ne anlama gelir? Bir ırkı ifade etmez: Çin'in Keriye ilçesindeki Uygur Türkleriyle (solda) İstanbullu bir Türk'ü (sağda) kıyaslayın.
5. Artvin'de Atatürk'ün "Ne Mutlu Türküm Diyene" sloganı yazılı bir duvar önündeki heykeli.
6. Türk halkının muhtemel asıl anayurdu, hâlâ da Türklerin yakın akrabası Tatar ve Yakutların yaşadığı, Sibirya ormanından bir manzara.
7. Ordos bozkırları boyunca uzanan Çin Seddi'nin [İç Moğolistan'da yer alan] Qingshuihe nahiyesindeki bölümü.
8. Kuzey Wei Hanedanı bir başka deyişle T'o-pa imparatorlarının Budist sanatına ilk defa dev yapılara hayranlığı taşıdıkları ilk "Türk" başkenti Tatung (Datong) dışındaki Yungang mağaraları.
9. Kuzey Wei İmparatoru T'o-pa Tao'nun diktirdiği Yungang'daki dev Buda heykeli. Heykel Buda kisvesine bürünmüş imparatoru temsil etmektedir: Doğrusu hem Buda'yı hem de imparator T'o-pa Tao'nun kendisini.
10. İlk Türk imparatorluklarının ortaya çıktıkları Güneybatı Sibirya'daki İç Avrasya bozkır kuşağı.
11. Batı Türkleri tarafından inşa edilen iki dev Buda heykelinin hükmettiği Afganistan'daki Bamyan Vadisi
12. Bamyan'daki büyük Buda heykeli.
13. Kandehar'daki Budist *stupa*'sı.

14. Batı Türk İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemde yıldızı parlayan Zerefşan Dağları'ndaki (Tacikistan) Sogd şehri Pencikent.
15. Sincan'daki ikinci Uygur hükümdarlığının başkenti Hoçu'nun yani günümüzde Karahoca'nın (Çince Gaochang) uçsuz bucaksız kalıntıları. Şehir Uygur kağanının adıyla İdikut ve *Kuran*'da da bahsi geçen Ashâb-ı Kehf [Eshab-ı Kehf] kıssasından ötürü [Hıristiyanlıktaysa "Ephesos'un Yedi Uyuru"] Dakyanus'un Şehri veya [İmparator] "Decius'un Şehri" diye de bilinir.
16. Karahoca'nın ön planda bir Budist *stupa*'sının bulunduğu bir başka açıdan görünümü.
17. Karahoca'daki en önemli Manici tapınağı.
18. Karahoca'nın hemen dışında yer alan Bezeklik'teki Manici-Budist mağara manastırları.
19. Shangdu kalıntıları tabelasında modern Moğolcayı yazmak için kullanılan Uygur alfabesi.
20. Türklerin kitleler halinde Müslümanlığı kabul ettikleri, Karahanlıların ilk başkenti kadim Kaşgar şehri.
21. Fergana Vadisi'nde yer alan Karahanlıların ikinci başkenti Uzkend'deki bir zafer kulesi.
22. Karahanlı hükümdarı Nasr tarafından Buhara'da inşa ettirilen Minare-i Kelan [Yüksek Minare].
23. Afganistan, Gazne'deki zafer kuleleri.
24. Gaznelilerin kışlık başkenti Leşker-i Bazar'daki saraylardan birinin ön avlusu.
25. Leşker-i Bazar'daki saraylardan birinin girişi.
26. Melikşah'ın veziri Tacülmülk'ün yaptırdığı İsfahan'daki Cuma Cami'nin Selçuklu mimarisine has kubbeli bölümü.
27. İran, Damgan'daki Selçuklu tuğlalarıyla süslenmiş minare.
28. İran, Harekkan'daki Selçuklu tuğlalarıyla süslenmiş kümbetlerden birinin detayı.
29. Ön planda Sultan Alaeddin Keykubad döneminde yapılan caminin Selçuklu mimarisine has enfes yivli minaresinin bulunduğu Antalya limanı.
30. Akdeniz'in en iyi korunmuş Ortaçağ tersanelerinden biri olan Alanya'daki Selçuklu tersanesi.
31. Kırım, Sudak'ta Cenevizliler ve Selçuklulardan kalma büyük kale.
32. Konya İnce Minare Medresesi.
33. Konya Karatay Medresesi.
34. Konya'daki Celaleddin Rumi [Mevlana] türbesi ve dergâhı.
35. Türkiye'nin doğusunda yer alan Sivas'taki Selçuklu mimarisinin en güzel örneklerinden Gök Medrese.
36. Türkiye'nin doğusunda yer alan Divriği'deki Selçuklu anıtları içinde en zengin süslemelere sahip olan Ulu Cami.

37. Daha önceki anıtların gösterişli süslemelerine kıyasla daha yalın çizgilere sahip olan Kayseri'deki Huand Hatun Medresesi.
38. Ermeni başkenti Ani'deki on birinci yüzyıldan kalma Havariler [Surp Arak'elots] Kilisesi'nin Selçuklular tarafından eklenen ve Selçuklu üslubuyla yapılan *gavit* (ilave) bölümü.
39. Kutbüddin Aybeg tarafından 1204'te yaptırılan Delhi'deki dünyanın en yüksek minaresi Kutub Minar.
40. Delhi yakınlarındaki Tuğlukabad'ın muazzam surları.
41. Kahire'deki Ahmed bin Tolun Cami.
42. Memluk Sultanı Hasan tarafından Kahire'de yaptırılan cami.
43. Semerkant'taki antik Efrasiyab kalıntıları. Arka planda Bibi Hanım Cami'sinin muazzam gövdesi görülmektedir.
44. Timur'un Gur-ı Emir diye anılan Semerkant'taki türbesi.
45. Timurluların Semerkant'taki mezarlığı: Şah-ı Zinde.
46. Kazakistan, Türkistan'daki heybetli Ahmed Yesevi türbesi.
47. Timur'un gelini Gevher Şad Begüm'ün Herat'taki türbesi.
48. Tac Mahal'in büyük Agra Kalesi'nden görünümü.
49. Ekber'in Agra yakınlarındaki Sikandra'da yer alan alışılmamış ölçüde senkretik türbesi.
50. Safevi Hanedanı'nın kurucusu Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin Erdebil'deki türbesi.
51. Şah Abbas'ın yeni İsfahan şehrinin göbeğinde yer alan Meydan-ı Şah.
52. Şah Abbas'ın İsfahan'daki Mescid-i Cami.
53. Osmanlı Hanedanı'nın Bursa'daki mezarlığı.
54. Bursa Ulu Camii'nin içi.
55. Osmanlıların Avrupa'ya ilk adımlarını atarken kullandıkları Çanakkale Boğazı'ndan bir manzara. Ön planda "denizin anahtarı" anlamına gelen Osmanlılardan kalma Kilitbahir Kalesi görülmektedir.
56. İznik'teki Nilüfer Hatun İmareti.
57. Mimar Sinan'ın başyapıtı heybetli Selimiye Camii'nin en önemli yeri tuttuğu Edirne şehri.
58. Edirne'deki Sultan Bayezid Külliyesi.
59. Edirne'deki Eski Camii [Cami-i Atik].
60. Kosova, Yakova'da bir Osmanlı camisi.
61. Konstantinopolis'in Theodosius döneminde yapılan ancak sonunda Fatih Sultan Mehmet'in ordusunun yarıp geçtiği kara surları.
62. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul Boğazı'nın Avrupa kıyısında inşa ettirdiği Rumelihisarı.
63. Rumelihisarı'nın karşısında Asya yakasındaki Anadoluhisarı.
64. Kuşatma sırasında Haliç'e girişi engellemek amacıyla kullanılan Bizans zincirlerinin bir bölümü (günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir).
65. Fatih Sultan Mehmet'in Bellini tarafından yapılan portresi (© National Gallery, Londra).

66. Topkapı Sarayı'nın Fatih Sultan Mehmet döneminden kalan yegâne bölümü: Çinili Köşk.
67. IV. Murad'ın Bağdat'ı fethetmesini imleyen Topkapı Sarayı'ndaki Bağdat Köşkü.
68. I. Süleyman Mohaç Muharebesi'ndeyken (*Hünernâme*, Topkapı Sarayı Müzesi).
69. Muhteşem Süleyman'ın tuğrası (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi).
70. Sultan Süleyman'ın İmparator Şarlken'in "yakasını bırakmadığını" gösteren bronz madalyon (© British Museum)
71. San Marko'da Türkler: Venedik, San Marko Bazilikası girişinde Osmanlı tacirlerini tasvir eden bir mozaik.
72. Yavuz Sultan Selim'in anısına yaptırılan [Fatih'teki] selatin cami: Sultan Selim Camii.
73. Kanuni Sultan Süleyman'ın en büyük oğlu [Mehmet] anısına yaptırdığı Şehzade Külliyesi: On altıncı yüzyılın mimarı koca Sinan tarafından inşa edilen ilk önemli külliyedir.
74. Arka plandaki İstanbul siluetine hâkim olan Süleymaniye Camii ve Külliyesi. Ön plandaysa Rüstem Paşa Camii bulunmaktadır. Her ikisi de Sinan'ın eseridir.
75. İstanbul'un sonuncu büyük külliyesi: Sultan I. Ahmed Camii ve Külliyesi.
76. Sokollu Mehmet Paşa [Azapkapı] Camii. Osmanlı mimarı Sinan'ın şaheserlerinden biridir.
77. Sinan'ın Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah için inşa ettiği cami: Mihrimah Sultan Külliyesi.
78. Haliç kıyısındaki [Eminönü] Yenicami Külliyesi.
79. Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesi. Arkada yükselen Süleymaniye Camii'nin muazzam gövdesidir.
80. Roxelana'nın [Hürrem Sultan] türbesi.
81. Sinan'ın Kırım, Gözleve'de (bugün Yevpatoriya) inşa ettiği [Tatar Han] cami.
82. Sinan'ın Arnavutluk'un Adriyatik kıyısında yer alan Avlonya'da [bugün Vlorë] inşa ettiği cami. Bu ve bir önceki resim hem İmparatorluğun hem de Sinan'ın nerelere kadar uzandığını göstermektedir.
83. İstanbul'daki on dokuzuncu yüzyıldan kalma Fener Rum Erkek Lisesi.
84. Barbaros Hayreddin Paşa'nın İstanbul'daki modern heykeli.
85. Sicilya'nın kuzey kıyısında [Palermo yakınlarında] yer alan di Roccella'daki bir gözcü kulesi. On yedinci yüzyılda korsanlardan korunmak amacıyla Batı Akdeniz civarında bunun gibi birçok tahkimat yapılmıştı.
86. Cezayir'deki eski limanın duvarları. Bazı bölümleri Barbaros'un devrinden kalmadır.
87. Libya, Trablus'taki eski Osmanlı kalesi.
88. Malta, Valletta'daki Grand Koyu.

89. Malta kuşatması sırasında en şiddetli çarpışmaların gerçekleştiği Valletta'daki Sant'Elmo Kalesi.
90. Bristol Kanalı'ndaki Lundy Adası'nda bulunan Marisco Kalesi (© the Landmark Trust).
91. Edinburgh, Canongate'teki "Fas Toprağı".
92. Yemen'deki Muha limanı on altıncı yüzyıl boyunca Hint Okyanusu'nun dört bir tarafındaki Portekiz nüfuz alanlarına saldırıların düzenlendiği başlıca Osmanlı deniz üssüydü.
93. İnebahtı Deniz Muharebesi'nin Greenwich'teki Queen's House'da [Kraliçenin Evi] asılı duran, H. Letter tarafından geç on altıncı yüzyılda yapılmış bir tablosu.
94. Viyana Kuşatması (*Hünernâme*, Topkapı Sarayı Müzesi).
95. Karadeniz'deki Osmanlı "üçgeni": Kırım'da Azak Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan "Kimmer Bosporos'unu", bugünkü adıyla Kerç Boğazı'nı koruyan Yenikale.
96. Karadeniz'in batı ucunda Ukrayna topraklarındaki Dinyester Halici'nde yer alan, eski adıyla Akkerman, yeni adıyla Belgorod-Dnestrovski'deki devasa Osmanlı kalesi.
97. Osmanlı dekadansı: Boğaz kıyısındaki Ermeni mimarlar tarafından on dokuzuncu yüzyılda inşa edilen muazzam ve masraflı Dolmabahçe Sarayı.
98. İmparatorluğun sonu: İstanbul'da gurup vakti.

Önsöz

Avrupa'nın kimliği her şeyden önce duygusaldı: Bize... karşı Onlar.
(John Hale[1])

Zamanında dünyanın en güçlü iki adamının –ama birbirlerinin geleneksel düşmanlarının– akşam yemeği için birlikte masaya oturdukları bir sahneyi zihninizde canlandırın: Muhteşem Süleyman'la [Kanuni Sultan Süleyman] başının belası İspanyol İmparator [Kutsal Roma-Germen İmparatoru] Şarlken [Fransızca Charles Quint yani Beşinci Charles, Almanca V. Karl]. Yemekte Avrupa'nın belli başlı bazı hükümdar ve devlet adamları da hazır bulunmaktadır: [Evlilikleri dolayısıyla] önce Portekiz sonra da Fransa Kraliçesi olan Şarlken'in kız kardeşi Avusturya Arşidüşesi Eleanor, kocası Fransa Kralı I. François, İngiltere Kraliçesi I. Mary ve Süleyman'ın Sadrazamı Rüstem Paşa. Bu, açık havada Neoklasik mimariye sahip muhteşem bir sarayın iç bahçesinde verilen bir ziyafettir. Gümüş ve altın kap kacaktan geçilmeyen mükellef sofrada su gibi şarap akmakta, müzik çalınmaktadır. Avrupa'nın hem Hıristiyan hem de Müslüman ülkelerinden gelen yaklaşık 120 misafir doğunun ve Avrupa'nın göz alıcı en güzel kıyafetleri içindedirler; misafirleri ağırlayan hizmetkârlar bile rengârenk giysiler kuşanmışlardır.

Ancak ziyafet sofrasının zenginliğine rağmen derin gerilimler gözle görülür haldedir. Üstü kapalı mimikler katılımcılar arasındaki düğüm düğüm olmuş bağlantıları birçok yönden ele vermektedir; hatta bu durum ana hatlarıyla çağın epeyi iyi bir özetidir de. Süleyman başını (tek kızı Mihrimah'la evli) Sadrazamına doğru çevirirken kaşlarını çatmaktadır. Sadrazamsa bir uşağın kulağına fısıldamak üzere eğildiğinde –insanın kanını donduracak bir şekilde!– Süleyman'a sırtını dönmektedir. François da hiçbir zaman sevmediği (her halükârda düşmanı Şarlken'in kız kardeşi) karısına doğru bakarken somurtmaktadır. François da Süleyman gibi bir hükümdara sırt çevirmiştir: İngiltere'nin Katolik Kraliçesi Mary'ye. Kraliçe Mary ("Kanlı Mary") Şarlken'in

1. Hale 1993: 3.

oğlu II. Felipe'yle evlidir ve François'nın dikkatini çekmeye çalışmaktadır. O da (daha sonra üvey kız kardeşi Protestan Kraliçe Elizabeth'in yaranmaya çalıştığı) Süleyman'a önem vermemektedir. Söz konusu üstü kapalı mimikleri masaya doğru eğilerek izleyen tek kişi sonradan Michelangelo'yu himayesine alan [Pescara Markizi] Vittoria Colonna'dır. Öte yandan İmparator Şarlken ise uşaklardan birine bir şey söylemek için başını çevirmiş ve bunların hepsini görmezden gelmektedir. Sofrada daha pek çok şanlı şöhretli kimse vardır. Bunlardan biri de arkasında dikilmiş duran ve Mağribi meslektaşlarından biriyle konuşan korsan kaptan Barbaros [sonradan Hayreddin Paşa] yüzünden tedirgin görünen İtalyan soylu kadın Giulia Gonzaga'dır. Giulia endişeli gözükmekte haklıdır çünkü Barbaros onu Süleyman'ın haremine katmak üzere (Vittoria Colonna'nın ailesi tarafından tezgâhlandığı sanılan) başarısız bir kaçırma girişiminde bulunmuştur.

Elbette böyle bir hadise hiçbir zaman meydana gelmemişti. Gene de sahne o kadar ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir ki adeta gerçek gibidir: Veronese'nin 1563'te tamamlanan ve bugün Louvre'da [Müzesi] sergilenen "Kana'da Düğün" adlı bu heybetli eseri Napolyon [Napoléon] tarafından Fransa'ya götürülünceye kadar da Venedik'te Palazzo Ducale'nin [Düklük Sarayı] karşısında bulunan San Giorgio Maggiore Manastırı yemekhanesinin duvarını kaplıyordu (gerçi manastıra kopyası yerleştirilmiştir) (Resim 1)[2]. Veronese bu eserinde kendinin yanı sıra Tiziano ve Tintoretto gibi bazı çağdaş sanatçıların da portresini yapmıştır. Ne var ki portrelere –hem sanatçıların hem de ünlülerinkine– atfedilenler şüphelidir veya en azından tartışmalıdır: Veronese'nin bunları portre niyetine resmettiğine dair kanıt yok denecek kadar azdır, yakıştırmalar daha sonrasına aittir ve Venedik sanatında Türkler zaten her zaman tasvir konusu yapılmıştır, kilise duvarlarında bile (örneğin Resim 71). Ancak Müslüman Türklerin baştan aşağı Hıristiyan Avrupa'ya özgü bir bağlamda tasviri, her şeye rağmen bu kitapla amaçlanana epeyi isabetli bir şekilde ışık tutmaktadır. Birincisi Türklerin dünya çapındaki yayılışları hem Batı Avrupalılarınkine zemin hazırlamıştı, hem de onlarınkiyle aynı özelliklere sahipti: Bu işte İspanyolların, İngilizlerin, Portekizlilerin ve diğerlerinki kadar Türklerin de dünya çapında çıkarı vardı. İkincisi aslen Uzakdoğulu bir halk Avrupa'nın kendi zengin mirasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Gerçi ana figür pek tabii İsa Mesih'tir ama tuhaf bir şekilde tablonun bu bölümünde yer alan diğer figürler arasında öyle ya da böyle katalizör rolü oynayan figür sanki Süleyman'ınkidir. Veronese söz konusu *Kitabı Mukaddes* alegorisini

2. Lemaire 2000: 38-9.

yaparken asla buna niyetlenmemişti. Şüphesiz başka amaçları vardı ama bizimkine kesinlikle uygundur.

***

Birçok yönden bu dizinin başlangıcı, önemli bir Britanyalı tarihçinin Batı uygarlığının dünya çapında nasıl bu kadar esaslı bir şekilde yayıldığını açıklama girişimine, yani J. M. Roberts'ın *Triumph of the West* ["Batının Zaferi"] adlı 1985'te yayınlanan televizyon dizisi ve kitabına dayanır. Bu eser birçokları tarafından Batıya özgü zafer sarhoşluğu addedilerek insafsızca gözden düşürülmüştür. Oysa hiç de böyle değildi. Aksine önemli bir tarihçinin nahoş bir gerçekle cesur bir yüzleşme girişimiydi. Dolayısıyla elinizdeki bu cilt adeta tam zamanında bitmiştir çünkü 2011'de benzer bir televizyon dizisi ve kitap yayınlanmıştır. Bu daha genç kuşak Britanyalı tarihçilerden Niall Ferguson'ın *Uygarlık: Batı ve Ötekiler* adlı eseridir. Ferguson, Roberts'ın çeyrek yüzyıl önceki çabasının bütünüyle aynısını görev bilmeye çalışmıştır. Ferguson'ınkinden kısa bir süre önce piyasaya çıkan kitapsa Barry Cunliffe'in aşağı yukarı aynı konuyu ama arkeolojik bir bakış açısıyla ele aldığı, hemen hemen aynı soruya tarihin çok daha derinlerinde cevap aradığı *Europe Between the Oceans: 9000 BC-AD 1000* ["Okyanuslar Arasındaki Avrupa: MÖ 9000-MS 1000"] adlı eserdir. "Batı neden galip geldi" konulu kitaplar neredeyse başlı başına bir tür haline gelmiş, Roberts'ın girişiminden sonra çok sayıda eser yayınlanmıştır: John M. Hobson, John M. Headley, David Levering Lewis, Anthony Pagden ve Ian Morris'in birer incelemelerinin yanı sıra Jack Goody ve Felipe Fernández-Armesto'nun sayısız kitabı günümüzde bu ilişkiyi mercek altına alan, sorgulayan veya öven pek çok eserden bazılarıdır[3]. O halde "Batı" ister değerlerinin borazancılığını yapsın isterse de vicdanıyla hesaplaşsın, bu tür kitapların yayınlanmaya devam edeceği su götürmez. Ferguson kendi eserini tarif ederken amaçlananı veciz bir şekilde özetlemiştir: "Bu kitap bir uygarlığın daha öncekilerin hepsini engelleyen sınırları neden aştığının bir hikâyesini sunmaktadır"[4].

Ferguson'ın kaleme aldığı kitabın adı bir başka televizyon dizisi ve kitabı, Kenneth Clark'ın ustalıklı *Civilisation* ["Uygarlık"] adlı eserini akla getirmektedir[5]. Bunların hepsi (Ferguson ve Cunliffe'in arada

3. Hobson 2004; Headley 2008; Lewis 2008; Pagden 2008; Goody 1996, 2003, 2006, 2009a, 2009b; Morris 2011; Fernández-Armesto 2000, 2006, 2009.
4. Ferguson 2011: xxv-xxvi.
5. Ferguson hem Roberts'ı hem de Clark'ı hafifsemektedir: Daha önceki görüşleri –öyle olmadığı halde– "ukalaca" diye aşağılamakta ve Clark'ı hatalı bir şekilde "uygarlığı"

sırada modaya uygun üstünkörü açıklamalar yapmalarına rağmen: Örneğin Cunliffe'in Avrupalıların en başından itibaren "doğuştan gezici" olduklarını öne sürmesi ve Ferguson'ın da Avrupalıların hegemonyasını –şaşırtıcı bir şekilde!– altı tane "rakiplere aman vermeyen uygulama" ile açıklamaktan ibaret sayması) konuyla ilgili değerli ve insanın ufkunu genişleten içgörüler sağlamaktadır[6]. Ancak bu eserler ne kadar içgörü sağlarlarsa sağlasınlar, gene de işin püf noktasını gözden kaçırmaktadırlar. Şu anki dizimizin amacı tam da bu gibi eserlerdeki önermeye meydan okumaktır: "Batı" "biricik uygarlık" değildir, hiçbir zaman da olmamıştır, başka uygarlıklar da onları engelleyen sınırları aşmışlardır, "Doğulu" uygarlıklar da en az tersi kadar "Batı'ya" yayılmışlardır, tek bir "Batı" fikrinin karşılığı bulunmamaktadır ve –daha da önemlisi– "Ötekiler" diye bir şey kesin surette yoktur.

Elbette "Batı uygarlığının" (artık her neyse)[7] dünyanın bir başından bir başına yayıldığının inkârı –iyi, kötü ve ilgisizlerden birkaçını sıralamak gerekirse– blucinler, Kalaşnikovlar ve Coca Cola'dan Shakespeare, Beethoven ve Leonardo'ya kadar neredeyse dünyanın dört bir tarafındaki kanıtlar tam gözümüzün önündeyken burnumuzun ucundan ötesini görmemek gibi gelebilir. Ne var ki bu veya herhangi bir uygarlığın yayılışı, durmadan evrilen "tek bir dünyanın" meydana gelmekte olduğu, alabildiğine karmaşık bir sürecin parçasıdır. Bu bütün kültürleri aynı anda hem çözen, birbirinden uzaklaştırıp farklılaştıran, hem de yeniden şekillendirip bir araya getiren bir süreçtir. Batı dünyasının hâkimiyet nedenine dair çoğu defa bahsedilen bir örneği ele alalım: Başka bir deyişle genelde bilim ve tıbbı (Niall Ferguson'ın "rakiplere aman vermeyen uygulamalarından" No. 2 ve 4), özellikle de aşılamanın gelişmesi gibi uygulamaları. Arapların, Perslerin, Orta Asyalıların, Hintlilerin, Çinlilerin ve Yunanların daha önce geliştirdiklerinin yokluğunda Ferguson'ın sıraladığı "Batılı" bilimsel buluşlardan pek azı gerçekleşebilirdi[8]. On sekizinci yüzyıl kadar geç bir zamanda bile, sık sık Batılılaşmanın payandalarından biri diye anılan ve günümüzde dünya tıbbını destekleyen en temel "Batılı" buluşlardan sayılan, hastalıklara

---

Ortaçağ'dan on dokuzuncu yüzyıla kadar sırf Batı Avrupa'ya mahsus bir şey diye tanımlamakla suçlamaktadır. Oysa Clark uygarlığı tanımlamakta dikkati çekecek bir şekilde aciz kalmış, dahası işlediği konu bir televizyon dizisinin sınırlılığına hapsolmuştu. Ferguson onu ayriyeten "tepeden bakan" duruşu açısından da eleştirmektedir ki belki de Harvard, Oxford, Stanford ve London School of Economics'in kürsülerinde burnu Kafdağına varan Ferguson'a bu durumda az çok tencere dibin kara seninki benden kara deyimi yaraşmaktadır. Bkz. Ferguson 2011: 1-2, 13.

6. Cunliffe 2009: vii; Ferguson 2011: 12.

7. Gandi'nin ünlü deyişi gibi "olsa iyi olurdu".

8. Yunan uygarlığının sadece "Batı uygarlığıyla" tanımlanamayacağını akılda tutalım – bkz. *Tek Dünyaya Doğru* 2. Bölüm.

karşı aşılama uygulamasını Avrupa'ya taşıyanlar Osmanlılardı[9]. Zaten Uluğ Bey'siz Galileo, Ahmed bin Mâcid'siz Vasco da Gama, Emevilerin Kurtuba'sı [bugün Córdoba] olmaksızın İtalyan Rönesansı, Bağdat'taki çeviri okulu kurulmasaydı Yunan Klasikleri, Avicenna'sız [İbni Sina] Batı tıbbı varlık kazanabilir miydi? Bu listenin sonu gelmez. Ayrıca sanki yukarıdaki örnekleri kanıtlamadıkça konuyu basite indirgemekteyiz. Mesele "onlar" veya "biz" denilen şeylerin yokluğudur: Çünkü hepimiz ikisinin de ürünüyüz.

Herhangi bir şekilde dünyanın geri kalanının "Batılılaşması" üzerinde akıl yürütürken, belki de bir tek "Batı uygarlığı" vardır düşüncesi, onun "Doğululaştığı" yani aslında "Batı uygarlığı" "Doğu'nun" eseridir iddiasıyla karşılaştırılmalıdır? (Unutmayalım ki bu bağlamda Batı'yı tanımlayan en önemli şey, hatta onun başlıca kimliği bir Doğu dinidir.) Ne münasebet! Ancak dünyanın geri kalanı da "Batılılaşma" açısından incelenemez[10].

"Avrupa" ve "Batı" tanımları yapılırken önyargılı düşünceleri doğrulamak için bir hayli seçici davranılmaktadır: Nahoş şeyler bir kenara atılarak, sadece iyi şeyler bırakılmaktadır; örneğin "latif Avrupa" çoğunlukla Rusya[11] veya (her şey bir tarafa zirvesindeyken *Avrupa* anakarasının yüzde yirmisini kapsayan) Osmanlı İmparatorluğu'nu içermez; "Batı Avrupa" Kolombiya veya Bolivya veya Haiti'yi sadece üyelere mahsus kulübüne kabul etmez (ama İzlanda, Kanada ve Avustralya üyedir); Nazizm, Komünizm, Faşizm ve Aziz Bartolomeus'un Katli, VIII. Henry'nin veya IV. İvan'ın [Korkunç İvan] baskıcı monarşileri, Robespierre veya III. Vlad Tepeş [Kazıklı Voyvoda] veya çağlar boyunca Yunanistan'ı demokrasiden çok daha fazla niteleyen tiranlıklar ve diktatörlükler "Batı değerlerine" dahil değildir. Anaakım Avrupa tarihini Türkleri dışarıda bırakacak şekilde rötuşlamak neredeyse bunu Slavlara yapmak kadar manasızdır. Aslında bütünsellikçi bir açıdan incelendiğinde (ki Avrupa nadiren bütünseldir) "Avrupa'yı" dünyanın rastgele seçilen herhangi bir bölgesinden ziyadesiyle ayıran pek az farklılığı vardır. Tanımlanabilir "Avrupa" kimliği veya kavramı zamanla bulanıklaşır.

***

9. Ferguson 2011: 14.
10. İlginçtir ki bu paragrafı yazarken sözcük işlemcimin sözlüğü [muhtemelen yazılımın Yazım ve Dilbilgisi Denetimi modülü] "batılılaşmak/batılılaştırmak" ve "batılılaşma" terimlerini kabul etmiştir. Ancak sözlükte "doğululaşmak/doğululaştırmak" veya "doğululaşma" gibi kelimeler yoktur.
11. Portekizlilere dair genel Batı Avrupalı yaklaşımı, Portekiz 1580'de İspanya'yla mecburen birleşinceye kadar Ruslara karşı izlenen tutumla aşağı yukarı aynıydı: Pek Avrupa'nın parçası sayılmıyordu. Bkz. Hale 2010: 61.

Bu kitap bu dizinin tematikten ziyade az çok kronolojik bir iskelete sahip, öyküsel tarihçilik anlayışıyla kaleme alınmış yegâne cildidir. *Roma'nın Sultanları* gibi bir ad (ilerde göreceğimiz üzere sahici bir Türkçe unvan olsa da) birazcık yapaymış sanısı verebilir. Ancak burada Avrupa'nın en önemli öz mirası –Roma– en iyi bilinen Müslüman [hükümdar] unvanlarından biriyle, iki mirasın ne kadar iç içe geçtiğini vurgulamak amacıyla kasten ilişkilendirilmiştir.

"Avrupa" ve "Avrupalı" nedir sorularını cevaplama gayretlerine rağmen, bu dizi Avrupa kültürünün neredeyse istisnasız bir şekilde alışılagelmiş Avrupa tanımlarının dışında bırakılan bölümlerini incelerken esasında sınırları bulanıklaştırmaktadır. Sonuçta bu dizi "Avrupa" diye bir kavramın varlığını sorgulamakta veya en azından bazı alışılagelmiş tanımlara meydan okumakta ve bazı aykırılıklara işaret etmektedir. İlk ciltte Doğu'nun hiç şüphesiz "Avrupa dışı" bir bölgesinden –Arabistan'dan– gelen halklar ele alınmış, ancak bu halkların –Fenikeliler ve Arapların– Avrupa tarihiyle başından itibaren içlidışlı olmakla kalmayıp, Avrupa'ya esasen Uzak*batıdan* yani İber Yarımadası'ndan girdikleri gösterilmiştir[12]. İkinci ciltteyse Avrupa'ya kısa bir süre için adım atan ama bu temas sonucu Avrupa tarihiyle karşılıklı etkileşip onu köklü bir şekilde değiştiren bir halk –Persler– ele alınmıştı.

Üçüncü cildimizde kökenleri Uzakdoğu'da, Arabistan'dan da Pers Ülkesi'nden de daha ötelerde yer alan, bırakın Avrupa'yı üç bölge tarihinin birden parçası haline gelen bir halk mercek altına alınmaktadır. Türklerin anayurtlarından yayılışlarının haritasını çizerken "dünyaya yayılmanın" aynı özellikleri taşıyan bir başka örneğini gözlemliyoruz ki bu şimdiki dünyamızın sadece "Avrupalıların dünyaya yayılışlarının" sonucu olmadığını ve Çin'den ta Avrupa'ya kadar muazzam sayıdaki ülke tarihinin bu yayılışta payı bulunduğunu göstermektedir. Yüzyıllarca Avrupalıların zihninde "Korkunç Türk" düşüncesi ağır basıyor, bu "Avrupalıyı" Avrupalı yapan her şeyin tam bir antitezi sayılıyordu (gerçi bu düşünce siyasi faydası görüldüğü zamanlarda pekâlâ Britanyalıların saygı içeren "Johnny Turk"* düşüncesine dönüşebiliyordu). Burada mesele Türklerin gerçekte barbarlar mı müthiş erdem sahibi insanlar mı oldukları değildir (ayrıca birçok başka halk gibi Türkler de ikisinin

12. *Arabistan'dan Öteye* yayınlandıktan sonra, yeni bir akademik inceleme ve Ortaçağ'dan kalma az bilinir bir Latince el yazmasının yani *Vitae Offarum Duorum* ["İki Offa'nın Hayatı"] adlı eserin çevirisi, MS geç dördüncü-erken beşinci yüzyılda bir grup maceraperest Arap paralı askerin kurduğu, İngiliz ülkesinden aşağı kalır yeri bulunmayan bir Avrupa devletinin temellerini ortaya çıkarmıştır. Bkz. Swanton 2010.

* "Delikanlı Türk" diye Türkçeleştirilebilecek bu terim Çanakkale Savaşları sırasında Anzakların (Avustralya ve Yeni Zelanda Ordu Birliği) mertliklerinden ötürü Mehmetçiğe taktıkları lakaplardan biridir. (ç.n.)

karışımıdır). Parmak basmak istediğimiz önemli nokta, "Doğulu" bir halkın yüzyıllar boyunca anaakım Avrupa tarihinin parçası haline gelmesi ve bunun süreklilik kazanmasıdır.

Tarihçi Margaret Hunt'ın, "İngilizce veya Fransızca yazılmış hemen hemen hiçbir geniş araştırma herhangi bir şekilde uzun uzadıya onu [Osmanlı İmparatorluğu'nu] kapsamaz; nitekim Avrupa'nın şaşırtıcı sayıda erken modern tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri sınırında –artık söz konusu yıl sınır her nerede çizildiyse– durur"[13] diye işaret ettiği gözlemine şapka çıkarılır. Tarihçi John Darwin bile *After Tamerlane* ["Timur'dan Sonra"] adlı (geleneksel olumsuz imgeye karşı koyarak Osmanlıları olumlu bir şekilde resmettiği) eserinde dünya tarihine dair Avrupa merkezli görüşü düzeltmek için yaptığı övgüye değer ve esas itibarıyla başarılı girişimde, "Avrupalı güçlerle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınır [on sekizinci] yüzyılın başlarından itibaren bir o yana bir bu yana gidip geliyordu" diye yazınca aynı kusuru işlemektedir. Osmanlı imparatorluğu *kesinlikle* Avrupalı bir güçtü ve batı sınırı *asla* bir "Avrupa cephesi" değildi. Aynı hatayı "Avrupalılarla Türkler ve 'büsbütün Asyalı bir devlet' Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşlar" dediğinde de yapmaktadır[14]. Türklerin Avrupalılık bakımından Bulgarlar veya Finlilerden aşağı kalır yanı yoktu; ve o dönemde "Türklere" Sırplar, Yunanlar, Arnavutlar ve birçok diğer Avrupalılar dahildi. Anadolu'nun büyük bir bölümüyle Ortadoğu'nun tamamını *Avrupa'daki* bir üsten fethetmeleri şöyle dursun, Avrupa'nın yüzde yirmisi zirvesindeyken [Osmanlı İmparatorluğu'ndan] meydana geliyordu. [Osmanlı İmparatorluğu] birkaç yüzyıl boyunca da Avrupa siyasetinin başlıca oyuncularından biriydi. Bu devlete katiyen "büsbütün Asyalı" denilemez. J. M. Roberts "Macaristan... 1699'da [Osmanlılardan] *Avrupa* ve Habsburglar için sağ salim geri alınmıştı"[15] (italikler tarafıma aittir) derken farkında olmadan bu ayrıma parmak basmaktadır. Bir kere Macaristan asla Avrupa'dan kopmamıştı ama Osmanlılar (J. M: Roberts'ın kitabının yayınlandığı) 1996 yılı gibi geç bir zamanda dahi Avrupa'nın dışında sayılıyorlardı. Avrupa'nın ayırt edici niteliğini, *1492: The Year Our World Began* ["1492: Dünyamızın Vücut Bulduğu Yıl"] (2009) adlı eseriyle Hıristiyanlık kadar Müslümanlıkla da bir tutan bir avuç tarihçiden biri de Felipe Fernández-Armesto'dur[16]. İnsanın içini açıcı bir başka istisnaysa Margaret Hunt'ın, derinlikli "Avrupa" tanımında Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Doğu Avrupa ve Rusya'daki kadınlara eşit ölçüde ağırlık verdiği, *Wo-*

13. Hunt 2010: 376.
14. Darwin: 162, 164, 360.
15. Roberts 1996: 212.
16. Örneğin s. 44'te.

men in Eighteenth Century Europe ["On Sekizinci Yüzyıl Avrupa'sında Kadınlar"] (2010) adlı kitabıdır.

Avrasya'nın büyük bir bölümünü –hatta dünyanın birçok başka bölgesini de– içeren, aşağı yukarı geçmiş iki binyıllık tarihin muazzam bir alanını böylesi küçük bir cilde sığdırmaya kalkışmak en cesur yazarları bile ürkütür, özellikle de elinizdekinin yazarını. İnsanın aklına cahil cesaretiyle ilgili uyarılar ve Fernand Braudel'in mükemmel bir şekilde dikkat çektiği zorluklar gelir: "... işe koyulunca insanın içini ta başından itibaren yeniden engellenemez sıkıntılar sarar. Zaten böylesi zorluklar olmasa kim tarihi ciddiye alırdı ki..."[17]. Dağlar kadar bilgi kaçınılmaz bir şekilde hariç tutulmuş, çok miktarda önemli kaynak okunmadan kalmıştır. Bunun için hiçbir mazeret ileri sürmüyorum. Çünkü her şeyi okuyan bir yazar henüz doğmamıştır; dahası e-kitap ve JSTOR'un* ortaya çıkışına rağmen, muhtemelen bu durum değişmeyecektir. "Avrupa'ya adım atan Asya" denilebilecek bir hareketle ilgili temamı ve bunun yarattığı gelişmeleri işlenebilir sınırlar içinde tutmaya çalışırken, tarihin bazı esaslı kısımları bir uzmanı kıvrım kıvrım kıvrandıracak yüzeysellikte ele alınmış, bazılarıysa hepten ihmal edilmiştir. Türk[18] tarihinin bazı önemli bölümlerini –örneğin Hazarlara ve Avrasya steplerindeki diğer Türk boylarının yer değiştirmelerine dair devirleri– gönülsüzce steplerin tarihinin ele alındığı 4. Cilde bıraktım. Türklerin genel hareketlerinin içinde yer alsalar da bunları (elinizdeki cildin önemli bir kısmını meydana getiren Selçukluların doğuşunda asli bir rol oynayan Hazarlar gibi halkları) stepler bağlamında incelemeyi daha uygun buldum. Öte yandan 1. Cilde yani Arap tarihine daha uygun görülebilecek epizotları da bu cilde dahil ettim: Örneğin Berberi Korsanlar veya İspanya'daki Morisco'ların Ayaklanmasını. Her nasılsa bunları daha geniş Osmanlı tarihinin parçası saydığım için burada irdeledim. Mesele şu ki, hiçbir tarih kesin sınırlarla çevrili değildir. Aksine farklı tarihlerle yakından bağlantılıdır. Bu açıdan Türklerinkinin de Avrupa veya herhangi bir başkasınınkinden aşağı kalır tarafı yoktur. Nitekim bütün bu dizide anlatılmak istenilen de budur.

Bu bakımdan özgünlük iddiasında bulunmuyorum: Bunların hepsi daha önce de söylenmiştir. Ayrıca zaman zaman muhtemelen Türk

17. Braudel 1981-4, 3: 19.

* Akademik dergilerle ilgili çevrimiçi dijital kütüphane. (ç.n.)

18. Çoğu İslami bağlamda "Türkiyeli" terimini kullanma eğilimini göstersem de, İslamiyet öncesi dönemler için burada bir sıfat olarak daha alışılmış ama aşırı spesifik "Türkiyeli" veya bugünlerde moda ama aşırı kullanışsız (ve Türkçede eşdeğeri bulunmayan) "Türki" [Türk dillerini konuşanlar] terimlerinin yerine jenerik "Türk" terimi kullanılmıştır. Benzer şekilde özellikle bu kitapta Osmanlı Türkçesini ima eden "Türkçe" yerine de geniş dil ailesi "Türk" [dilleri] kullanılmıştır.

tarihini tozpembe görme kusurunu işledim. Bunun için hiçbir bahane aramıyorum. Bu kafamı kuma gömüp tarihinin daha gaddar yönüne aldırmadığımdan değil (ve en az bütün diğer emperyal güçler kadar Türklerin tarihi de ziyadesiyle böyledir). Sadece pek çok anlatıda hâlâ galebe çalan "Korkunç Türk'e" karşı alınan olumsuz vaziyetten ve bu nedenle [Türklerin tarihini] Avrupa'nın "âlâ tarihine" katmama eğiliminden sıyrılmak için. Dizimin genel teması hakkındaki düşüncelerini aktarmak üzere bir okur ilk cilt yayınlandıktan kısa bir süre sonra bana şöyle yazmıştı:

> Gene de sanırım sanki genelde çoktan tarihe karışmış bir konu için havanda su dövüyorsunuz; bu söz konusu etkileme gücü kalmayan düşünce hâlâ sarsak sarsak ortalıkta dolanmaktadır ama buna rağmen cidden tarihe karışmıştır. Pek tabii bu "Avrupa'nın" şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde tanımlanmış, ezelden beri kök salan iç tutarlığa sahip bir kültür sayıldığı düşüncesidir. Bunu açığa çıkarmak için J. M. Roberts'tan alıntı yaptığınızı fark ettim. Ancak gerici muhafazakâr partililer (ne kadar itibar görürlerse görsünler) aydınlanmış zihinleri pek temsil etmezler. Wallerstein, McNeill, Abu-Lughod ve bütün diğer üst anlatı erbabına ne demeli? Yahut hatta kırk küsur yıl önce Sahra Çölü'nün bütün kuzeyini, Atlantik Okyanusu'nun doğusunu ve Hindukuş Dağları'nın batısını kapsayacak şekilde gözler önüne seren, en anlamlı sınırları bunların meydana getirdiğinin farkına varan, Penguin atlaslarının antik ve Ortaçağ tarihlerinin yazarlarına?

Şüphesiz bu tür eleştiriler geçerlidir ve uzun bir dişe dokunur incelemeler listesinin sadece bir kısmını oluşturan söz konusu eserler de geleneksel varsayımları çürütmüşlerdir. Ne yazık ki sorunlar epeyi kanlı canlıdır ve bunlar sadece az sayıda muteber gerici Tory [Muhafazakâr Partili] arasında değil, tartışmalar, siyasi meseleler, güncel gelişmeler, hatta "aydınlanmış zihinler" şöyle dursun anaakım anlatılar içinde de varlıklarını sürdürmektedirler. Herhangi bir kitabı yazma süreci esas itibarıyla kişinin nefsine uymasıdır, genellikle yazarın memnuniyeti için kaleme alınır (ve hatırını hoş etmesi en zoru da yazarıdır). Ancak keşke böyle kitapların yazılması gerekmeseydi. Mevcut bu tür kitaplarla kaçınılmaz bir şekilde önünde sonunda (çoğunlukla zaten aynı görüşte olduklarını okumak isteyenlere) tereciye tere satma durumunda kalınır. Bari kabuklarının dışına çıkıp başkalarına, "aydınlanmış zihinlere" bile hitap edebilseydiler. Keşke dünya onlar ve biz diye algılanmasaydı.

1. Bölüm
Giriş:
Türkler ve Türklük

TANIMLARIN GELİP GEÇİCİLİĞİ

Ama bu bir ulusun ya da ırkın tarihi değildir. Çok karmaşık bir ortak yaşam süreci olarak gelişmiş ulusüstü bir tarihtir.

(Doğan Kuban[1])

"Türk" terimi insana başta apaçık bir kavram gibi gelebilir, sanki tanımı kolaydır: Hepimiz ne anlam ifade ettiğini biliriz, bugün milyonlarca insan kendini bu terimle bir tutar. Zaten bu terim yüzyıllarca akla net imgeler getirmiştir. Ancak Türklerin tarifi bu dizide ele alınan diğer halklardan daha zordur: Örneğin İranlılar veya Araplardan; hatta Çinliler, Yahudiler, Mısırlılar, Ruslar, Macarlar ve birçok başka halktan. "Türk" terimi bir ölçüde, zaman içinde Roma şehrinin yurttaşlarından daha fazlasını ifade eder hale gelen ve birçok farklı halk için (Türkler için bile) kullanılan Romen kavramıyla ya da Gotlar, Franklar, Burgonlar, Saksonlar, Avusturyalılar ve bir sürü başka halkı daha kapsayan "Germen" [veya Cermen] kavramıyla kıyaslanabilir. "Türkler" bundan daha karmaşıktır. Doğan Kuban, *Türkçe Konuşanlar* adlı kitabı sunarken sarf ettiği yukarıda alıntılanan sözleriyle bu tarife gelmezliği ifade etmektedir. Bu Avrasya kıtasının hemen hemen her tarafı üzerinde, Uzakdoğu'dan Uzakbatı'ya kadar –hatta daha da ötesi üzerinde– etki bırakan bir halktır.

Tarihte böylesi muazzam bir nüfuz kudretine fark atan pek az emperyal güç vücut bulmuştur. Ne var ki emperyal bir güç olarak Türkler bu tarihte (her ne kadar önemli idiyse de) küçük bir rol oynamışlardır. Avrupa'da bu neredeyse tamamen Osmanlı tarihi[2] anlamına geliyordu. Ancak Osmanlı tarihi Avrasya'nın hemen hemen geri kalanı üzerinde

---

1. Çağatay ve Kuban içinde Doğan Kuban 2008: 14.
2. Gerçi bir başka Türk halkı yani Hazarlar da Ortaçağ'da bir Avrupa imparatorluğu meydana getirmişlerdi. Bu konu dizinin dördüncü cildinde ele alınacaktır.

kayda değmez bir etki bıraktığı gibi, bütün bir Türk tarihinin nispeten daha geç bir döneminde ortaya çıkmıştır. Bu çapraşıklığı gözler önüne sermek için belki de Avrasya'nın zıt uçlarındaki iki çok farklı emperyal gücün tarihindeki çok farklı anları kıyaslamalıyız.

AVRUPA'DAKİ ASYALILAR

Postkolonyal Avrupa tarihinin ayırıcı özelliği gibi görülen bir hadise 1997 yılına damgasını vurmuştu. O yıl Avrupa'nın Asya'daki son başlıca toprağı Çin yönetimine iade edilmişti: Hong Kong Britanya tarafından Çin'e devredilmişti. Bu yönüyle Britanya için her bakımdan Hindistan'ın 1947'de bağımsızlığını kazanması veya 1960'larda Süveyş Kanalı'nın doğusundan çekilmesi kadar önemliydi: Modern sömürge imparatorluklarının en büyüğünün üzerindeki güneş sonunda batıyordu. Hadise kendini Hong Kong'da yaşanan kesinlikle büyük bir heyecanla belli ediyordu: Hepsi çok farklı nedenlerle olsa da hem Çinliler, hem Britanyalılar, hem de bizzat çokdilli Hong Konglular gün sayıyordu. Ne var ki insanlar tamamıyla kendileriyle ve bir devrin sonunun tarihe damgasını vurmasıyla meşgulken, içlerinden pek azı tam tersi üzerine kafa yorabilirdi: Avrupa'nın Asya'daki son toprağı geri verilip özerk bir yönetime kavuşmuşken, Asya Avrupa'daki son toprağını ebediyen korumaya koyuluyor gibidir.

Böyle bir durumdan söz edebilir miyiz? Elbette. Bu o kadar aşikârdır ki çoğu defa gözden kaçar: Bu (analojiyi daha da ileri götürmek istenirse, [Hong Kong'daki] Yeni Bölgeler'e karşılık gelen Türkiye'nin Trakya bölgesiyle birlikte) İstanbul'dur. Şüphesiz Türklerin (birçok Avrupalı tersini savunsa da) Avrupalı veya en azından Avrupa'nın en yakın komşuları sayılabileceği, dolayısıyla bu durumun pek kıyas kabul etmeyeceği ileri sürülebilir (ve "toprağı" terimi iki durum için de yersizdir). Ayrıca daha derine inildiğinde analoji çökmekte (zaten teknik bakımdan Avrupa'nın son toprağı Hong Kong değildi: [Eski Portekiz sömürgesi Macau] Makao'dur) ve ancak bu kadar ileri götürülebilmektedir. Anadolu'daki Türklerle ilgili daha yakın bir analoji sanki bugüne kadar Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda'da kalan "Britanyalılardır". Her şeye rağmen bu durum geleneksel "Avrupalı" ve "Asyalı" tanımlarımızın ne ölçüde dar geldiğini anlattığı gibi, "Avrupa'nın Yayılma Çağı'nın" hiçbir zaman tek taraflı olmadığını da göstermektedir.

Bununla birlikte durum gene de bir ölçüde kıyas kabul eder çünkü eskiden Britanyalılar, Hong Kong ve Çin'den ne kadar uzakta idiyseler, Türkler de başlangıçta İstanbul ve Türkiye'den o kadar uzaktaydılar.

Türkler esasen asıl anayurtları Moğolistan ve Güney Sibirya'nın sınır bölgelerinde yer alan Uzakdoğulu bir halktır; dillerinin halen Türkiye'yi çevreleyen Hint-Avrupa ve Sami dil aileleriyle (o dillerden geçen kelimeler dışında) hiçbir ilişkisi yoktur, aksine genellikle Altay[3] diye bilinen bir doğu dil ailesine mensuptur. Türklerin günümüzde adlarını taşıyan ülkeyle –modern Türkiye'yle– ilişkilendirilmelerine rağmen, Konstantinopolis'in 1453'teki fethi Türklerin o zamana kadar bin küsur yıldır süren batıya doğru uzun yürüyüşlerinin doruğunu imlemekteydi. Bunun akıldan çıkarılmaması önemlidir.

Konstantinopolis'in Osmanlıların eline geçtiği 1453'teki o çok önemli gün, tarihin en büyük gelişmelerinden biriydi çünkü bu fetih Roma İmparatorluğu'nun sonunu getirmişti: MÖ 33'teki ilk imparatoru Augustus'tan sonuncusu Konstantinos Dragases'e [XI. Konstantinos Palaiologos] kadar tarihin en uzun süreli imparatorluğuydu. Roma'nın sonuydu ama Konstantinopolis'in değildi: Bu Konstantinopolis için yeni bir başlangıçtı. 1204'teki kötülüğüyle ün salmış Dördüncü Haçlı Seferi'nin din uğruna savaşan güruhunun aksine, Fatih Sultan Mehmet ve haleflerinin hükmettiği –surlara gedik açmayı başaran gelmiş geçmiş yegâne diğer ordunun mensupları– Türkler son derece imarcıydılar. Konstantinopolis'i ele geçiren Türkler, şehrin köhnemiş dokusuna hayat vermiş, benzer başka şehirlerin hiçbir zaman sahip olmadığı bir rönesans yaşamasını sağlamışlardı.

Peki, bu gerçekten de Roma'nın sonu muydu? Roma Avrupa'nın en büyük imparatorluğu ve en büyük mirasıdır; aynı zamanda en büyük hayaleti. Yıkılışından itibaren Avrupa onun göçüp gitmesine izin vermemiştir: Dokuzuncu yüzyılda Şarlman'ın devrinden yirminci yüzyılda daha belli belirsiz bir şekilde Mussolini'nin dönemine kadar birkaç defa yeniden can bulmuştur; "Caesar" unvanı doğuda Bulgar ve Rus, batıda Germen ve Britanyalı sayısız hükümdarın unvanlarına dahil edilmiştir; mimarisi de Ortaçağ'daki Romanesk üsluptan on sekizinci yüzyıldan sonra Avrupa'yı bir baştan bir başa saran ve hiçbir silinme işareti göstermeyen Neoklasik üsluba kadar durmadan diriltilmiştir. Bu kitabın adının akla getirdiği gibi, burada Türklerin nasıl bu mirasın, bu bitmek tükenmek bilmeyen imparatorluğun parçası haline geldiklerini değerlendireceğiz.

3. Altay dil ailesi Türkçenin dışında Moğolca, Mançu ve Tunguz dillerin yanı sıra Sibirya step ve ormanlarının pek az bilinen dillerini de içerir. [Türk dili] bir ihtimal batıda Fince ve Macarcayla doğuda da Kore dili ve Japoncayla akrabadır. İşin doğrusu "Altay dil ailesi" sahih bir dil ailesi bile olmayabilir. Belki de sadece Türk, Moğol ve Tunguz dilleri arasındaki çok sayıda kelime alışverişi nedeniyle bir dil ailesi yanılsaması yaratıyordur.

Ne var ki Osmanlıların Konstantinopolis'i[4] alt tarafı "Batılısının" yerine geçen bir "doğulu" imparatorluğu değildi. Bizanslıların Konstantinopolis'i bütün bir Klasik dünya ve Batı uygarlığına dayanıyordu. Türklerse ona bütün bir İslam ve Doğu uygarlığını kazandırmıştı. Hatta daha da fazlasını çünkü Türklerin kökeni bilinen dünyanın doğu sınırlarının çok ötesinde, Sibirya mitlerinin derinliklerinde yatıyordu. Ortadoğu'nun yeni sakinleriydiler ama tarih sahnesinin –veya uygarlığın– pek de yeni oyuncuları değillerdi. Zira Türkler Konstantinopolis'tekinden çok önceleri büyük imparatorluklar kurmuşlar ve büyük uygarlıklar meydana getirmişlerdi. Sonuç Doğu ve Batı'ya özgü çok farklı dünyaların birleşik uygarlığıydı, bir simbiyozdu.

TÜRK KELİMESİNİN ANLAMI?

Edward Gibbon on sekizinci yüzyılda Türkleri "ortak din, dil ve örf bağlarıyla Türk adı altında birleşmiş gönüllü ve boyun eğmiş tebaa kitlesi"[5] diye tanımlayabilmişti. Gibbon bu eserinde "Türk" kelimesini –çağdaşlarının yanı sıra– çoğunlukla "Müslüman" kelimesi yerine kullanmıştı. Oysa tanımının akla getirdiği gibi, bu terim Yunanları, Ermenileri, Arapları, Bulgarları ve birçok başka halkı daha kapsıyordu. Bu tanım Osmanlı İmparatorluğu daha zirvesinin yakınlarındayken yapılmıştı. Ne var ki [Osmanlı İmparatorluğu'nun] çöküşünün ardından "Türk" topu topu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı anlamına gelir olmuştu. Bir başka çöküş anlamını tekrar değiştirmişti. Sovyetler Birliği'nin 1990'daki yıkılışı o zamana kadar büyük ölçüde genel bir gruba dahil edilenlerin ayrıntılarını gün ışığına çıkarmıştı: Balkanlardan Çin'e kadar uzanan bir Türkçe konuşan halklar kuşağının varlığını gözler önüne sermişti. O tarihten önce resmi dili Türkçe[6] tek bir ülke mevcutken, bugün Türkçenin yakın akrabası resmi dillere sahip ülkelerle birlikte bu sayı altıya yükselmiştir: Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve bizzat Türkiye[7]. Bunların yanı sıra Türkçe (veya hiç değilse Türkçeye

4. "Bizanslıların Konstantinopolis'i" adının fetihle birlikte "Türklerin İstanbul'u" diye değiştirildiği –akademik incelemelerde bile görülen– sık rastlanır bir galatımeşhurdur. Bu kitabın yazarı bir Yunanın söz konusu şehri "o Türkçe adla" anmayı reddettiğini bile duymuştur. Hiç şüphesiz buna hakkı vardır ve hissiyatını sorgulamak küçültücü bir davranıştır. Ama bırakın "İstanbul" adının "Konstantinopolis" kadar –Türkçe değil– (Yunanca "şehre" anlamına gelen *eis tên Polin* deyişinin bozulmuş halidir) Yunanca olduğunu, ta yirminci yüzyıla kadar da resmen "Konstantinopolis" (*Constantinopolis* [Latince] veya *al-Qustantiniyah* [Arapça, yani *Kostantiniyye*]) denildiğini göz önünde bulundurmak önemlidir. Şehrin adı *Yunanca* "İstanbul" diye resmen ancak Atatürk tarafından değiştirilmiştir.

5. Gibbon Cilt VII: 79.

6. Tanınmayan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti de dikkate alınırsa, iki.

7. Bu, Sovyetler Birliği çöker çökmez eski cumhuriyetlere doğru yollara düşüp oralara Batı teknolojisiyle Batı'ya özgü ticari girişim [zihniyetini] taşıyan ve ortak dil sayesinde

çok yakın bir dil) konuşan önemli azınlıkların yaşadığı yedi veya daha fazla ülke vardır: Çin, Rusya, Afganistan, İran, Kıbrıs, Bulgaristan ve Ukrayna (hatta artık bunlar arasına neredeyse Almanya'da katılabilir)[8]. Bu muazzam yayılımın izleri 2005'te Londra Royal Academy'deki [Kraliyet Sanat Akademisi] *Turks: A Journey of a Thousand Years* ["Türkler: Bin Yıllık Yolculuk"] adlı esaslı bir sergide bir araya getirilmişti. Sergi ve ona eşlik eden özenli katalog ilk defa genel bir Britanyalı hedef kitlenin dikkatini, o zamana kadar birçoğunun –veya çoğunluğunun– sadece Türkiye'yle ilişkilendirdiği, bir halkın ve kültürün çeşitliliğine çekmişti. *The Turkic Speaking Peoples: 2,000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans* [*Türkçe Konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlar'a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*] adlı benzer şekilde titizlikle hazırlanıp sergiden kısa bir süre sonra yayınlanan bir eserse, hem taranan alanı daha da genişletmiş hem de Royal Academy sergisinin içerdiği zaman aralığını iki katına çıkarmıştı (Harita 1)[9].

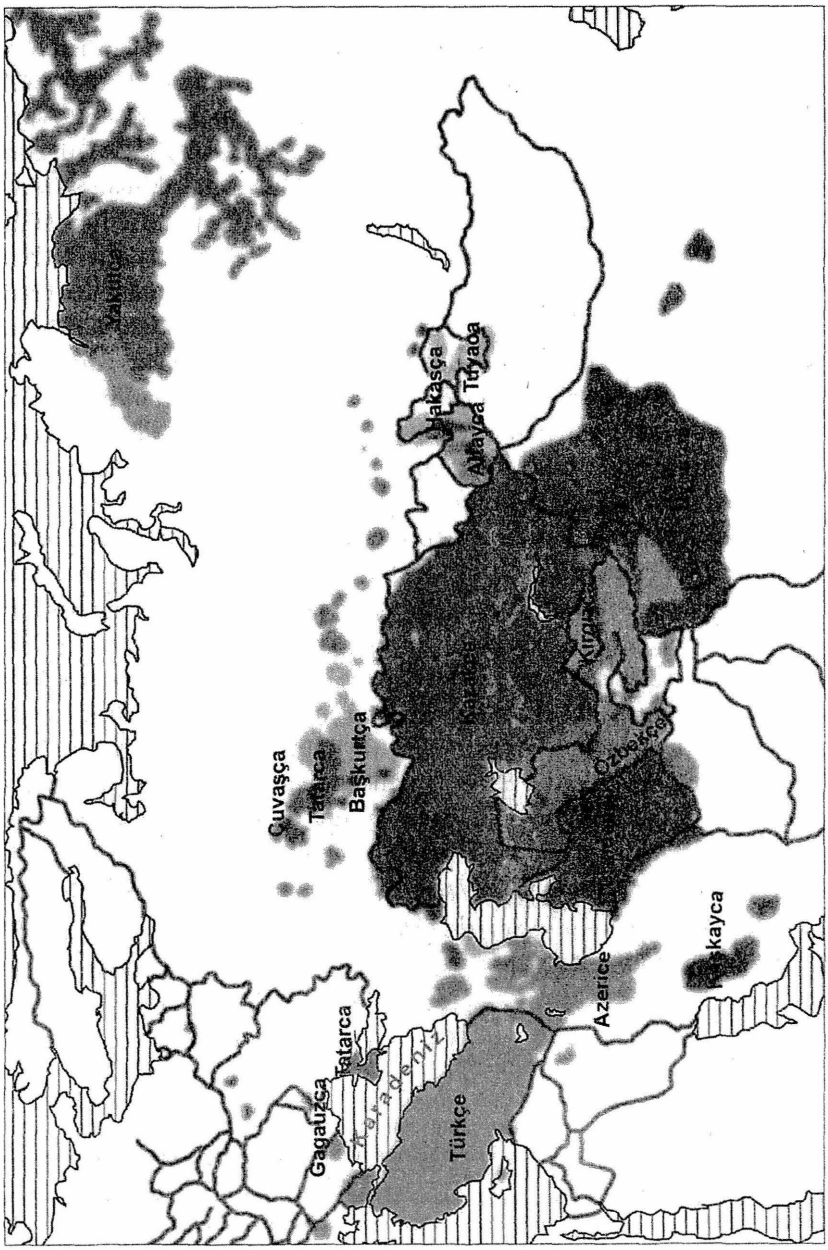
Türkiye'nin ulusal taşıyıcısı Türk Hava Yolları'nın güzergâh haritalarının yıllar içindeki değişimi, Türklerin günümüzdeki iki taraflı yönelimlerine –Osmanlıların Avrupa'daki geçmiş zaferleri ve Orta Asya'daki gelecek "yeni Türk dünyasına"– tuttuğu ışık gayet isabetlidir. 1990'da şirket beklendiği gibi başlıca Batı Avrupa başkentlerinin yanı sıra New York ve Uzakdoğu'daki bazı başlıca başkentlere uçuyordu. Trafik açıkça Avrupa'da esasen de Almanya'da Türk misafir işçilerin bulunduğu yerlerde yoğunlaşıyordu. Eski Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalan az sayıda uçuş noktası vardı: Avrupa'da Atina ve Budapeşte'yle Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Tunus, Kahire ve Cidde. Doğu Avrupa'daki uçuş noktalarıysa Moskova ve Varşova'dan ibaretti. Türk Hava Yolları'nın hizmet verdiği Türklerin yaşadığı Orta Asya'ya en yakın doğudaki uçuş noktasıysa Tahran'dı.

---

ekonomik bağlantılar kuran Türk işadamlarına hızla üstünlük sağlayan bir olgudur. Nitekim bugün bu ülkelerin hepsinde hâlâ Türk ticari kuruluşları başattır.

8. Çin'de Uygur; Rusya ve Ukrayna'da Tatar, Afganistan'da Türkmen ve Özbek, İran'da da Azeri, Türkmen ve Kaşkay azınlıklar. Açıkçası bazı tahminlere göre İran nüfusunun üçte biri kadar büyük bir bölümünün anadili Türkçedir. Rusya'da Tatarca, Çuvaşça, Başkurtça, Nogayca, Yakutça, Tuvaca ve diğer azınlık dilleri "Türk dilleri" diye nitelenir. Türkçe konuşan (yakın tarihlerde göç edenlerin aksine) "yerli" azınlıklara sahip diğer ülkelere Tacikistan, Gürcistan, Irak, Yunanistan, Sırbistan, Kosova ve Arnavutluk dahildir; Ermenistan'dakiler 1990'larda etnik temizliğe maruz kalmışlardır. Ayrıca ABD, Kanada ve Avustralya'nın yanı sıra çoğu Batı Avrupa ülkesinde göçmenlerden meydana gelen kalabalık Türk cemaatleri bulunmaktadır.

9. Roxburgh 2005; Çağatay ve Kuban 2008.

1. Günümüzde Türkçe konuşanlar dünyasının şematik haritası.

Yirmi yıl sonra güzergâh haritası çarpıcı bir şekilde değişmiştir (Harita 2). Artık dünyanın en büyük hava yolları arasında yer alan Türk Hava Yolları'nın 2011 itibarıyla öteden beri hizmet verdiği başlıca uçuş noktaları tabiatıyla aynen kalmıştı (hatta sayıca artmıştı) ama şirket Gürcistan'daki Batum ve Tiflis'in yanı sıra Tiran, Üsküp, Podgorica, Priştine, Zagreb, Saraybosna, Bükreş, Budapeşte, Sofya, Kişinyov [veya Kişinev], Odessa ve Simferopol gibi (Viyana'daki eski hasım tarafından Avusturya Hava Yolları vasıtasıyla neredeyse kopya edilen) uçuş noktalarıyla Doğu Avrupa'da yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına kadar uzanmıştır. Benzer şekilde eski Osmanlı İmparatorluğu da güney ve doğuya doğru Irak'ta Bağdat, Musul, Erbil ve Süleymaniye'nin yanı sıra, Kuzey Afrika'da Cezayir, Tunus, Trablus ve Bingazi, Levant'ta Halep, Şam, Beyrut ve Tel Aviv'i kucaklıyordu. Pek parmak basmaya gerek yok ama havayolu merkezi Cumhuriyet'in [başkenti] Ankara değil, Osmanlı'nın [başkenti] İstanbul'dur. Daha da önemlisi Türk Hava Yolları ağı büyük ölçüde Türkçe konuşan nüfusları içerecek şekilde doğuya doğru genişlemiştir. Bu Türkçe konuşulan eski Sovyet cumhuriyetlerinin hepsinin başkentlerini kapsamaktadır: Bakû, Aşkabat, Taşkent, Bişkek, Alma Ata ve Astana. Haritadaki uçuş noktaları arasında Rusya Federasyonu bünyesindeki sırasıyla Başkortostan [veya Başkurdistan] ve Tataristan'ın başkentleri Ufa ve Kazan'la birlikte, dikkati çekecek bir şekilde bir uluslararası havayolu şirketi olarak sadece Türk Hava Yolları'nın uçtuğu İran'daki (Türkçe konuşulan) Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti Tebriz'de vardır. Şirketin Sincan [veya Sinkiang] Uygur Özerk Bölgesi şehirlerinden Kaşgar veya Urumçi'deki namevcudiyeti dikkat çekicidir: Şüphesiz Çinliler, kapıldıkları (İstanbul'daki bazı unsurlardan destek gören) Uygur ayrılıkçılığı kuruntuları yüzünden, Türk Hava Yolları'na oralara iniş izni verme konusunda isteksiz davranmaktadırlar (oysa Pakistan Uluslararası Hava Yolları'na ve Türk Hava Yolları'nın Türkçe konuşulan bölgelerden epeyi uzaktaki Pekin, Şanghay, Guangzhou ve Hong Kong'a uçmasına müsaade etmektedirler). Bu uçuş noktalarındaki Türk bira markalarından Türk akaryakıt istasyonlarına, otomobillerine, inşaat şirketlerine ve perakende satış yerlerine kadar her şey –ayrıca Türkçe konuşulan Orta Asya cumhuriyetlerinin Kiril alfabesini bırakıp geliştirilen modern Türkçe Latin alfabesini kullanmaları– zaten önemli derecede göze çarpan Türk varlığını iyice güçlendirmektedir.

2. 2011 Türk Hava Yolları uçuş noktaları haritası.

Türk Hava Yolları "Türk'ü" tanımlamak için pek kıstas tutulamaz ama her şeye rağmen Türklerin batıya ve doğuya doğru geliştirdikleri bağlantıların yanı sıra, hem yayılımlarını hem de tarihlerini gayet isabetli bir şekilde anlaşılır hale getirmektedir. Türklerden ilk defa onları sınırlarının epey kuzeyine, Moğolistan'ın ötesine yerleştiren erken dönem Çin kaynaklarında bahsedilmektedir. Ana hatlarıyla Türklerin kökeni daha ayrıntılı bir şekilde bir sonraki bölümde ele alınmaktadır. Şimdilik kökenlerinin Uzakdoğu'da yattığını ve Çin'de hâlâ önemli bir Türk azınlığın –Uygurların– bulunduğunu –muhtemelen asıl etnik "Türklerin" en yakın akrabaları– Yakutlarınsa Uzakdoğu'daki Rus topraklarının yerlileri olduklarını söylemek yeterlidir. Nitekim dünyada –dikkat çekici ölçüde Türkçe konuşan nüfuslar barındıran yaklaşık bir düzine ülke arasında– Türkçenin hâlâ Arap alfabesiyle yazıldığı tek ülke Çin'dir (Resim 3). Bütün Çin banknotlarında Çin'de kabul edilen beş resmi dilden biri Türkçe de boy göstermektedir.

Türklerin kökeni Uzakdoğu'ysa onları bu yüzden Uzakdoğulu bir halk diye, yani günümüzde geleneksel bakımdan "Asyalı" diye yaftalanan bir halk diye tanımlayabilir miyiz? Türkiye'nin modern bir vatandaşı bu imayı düpedüz abes addeder ve herhalde haklıdır[10]. Her şey bir tarafa Çin'in Keriye ilçesinden bir etnik Türk'le İstanbul'dan bir Türk'ü kıyaslayın (Resim 4). Farklar gün gibi ortada değil mi? Bugün Türkiye'de çoğu insan genellikle "Balkan kökenli" veya "Doğu Akdenizli" gibi görünür; açıkçası birçoğu sarışınmış, hatta Slav kökenliymiş sanısı verir. Demek ki "Türk" bir ırk grubu değildir. Ayrıca önemle belirtmeliyim ki, Anadolu'nun –ve diğer bölgelerin– "Türkleşmesi" asla bir etnik başkalaşma veya yer değişikliği değildi. Aksine çoğunluktaki yerli nüfusun kendini daha önce Romalılarla veya Yunanlarla veya Hititlerle bir tutması gibi, gitgide hâkim Türk azınlıkla özdeşleştirmesiyle meydana gelen, esasen bir kimlik dönüşümüydü. Nitekim sosyal antropolog Fredrik Barth şu kelimeleriyle grup kimliğinin nasıl geçici –genellikle de bir kazanç uğruna benimsenen– bir elverişlilik olduğunun ve değişebileceğinin üzerinde durmaktadır: "Duruma bağlı gelip geçici bir kavramdır, sürüp giden esaslı bir olgu değildir"[11]. Örneğin Bulgarlar eskiden bir Türk boyuydu ve kendilerini öyle tanımlıyorlardı. Ancak artık tamamen gayri Türk bir kimliğe (işin doğrusu çoğu modern Bulgaristanlı açından kesinkes Türk karşıtı bir kimliğe) yani Slav kimliğine sahiptirler. Oysa Orta Volga bölgesinde kalan Bulgarlar kendilerini Tatarlarla bir

10. Hitit ve Yunan kaynaklarındaki ilk "Asya" teriminin bugünkü Batı Türkiye için kullanılması kaderin bir cilvesidir-bkz. bu dizinin birinci cildi *Arabistan'dan Öteye*, s. 28.
11. Alıntı Heather 2009 içindedir: 15.

tutmaktadırlar. Elbette insanlar birden fazla kimliğe sahip olabilirler: Nasıl bir Yeni Zelanda vatandaşı kendini hem Yeni Zelandalı hem de İskoç hissedebilirse, bir Türkiye vatandaşı da kendini hem Türk hem de Yunan sayabilir.

Bir bakıma Kaşgar'ın bir yerlisi kendini İstanbullu bir "Türk'ten" noksansız addedebilir ve böyle düşünmekte galiba gene haklıdır. Diğer taraftan Bulgarlar her ne kadar eskiden –bir Uygur ne kadar "Türk'se" o kadar– Türk boyuydularsa da, bir Bulgar "Türk" etiketini şiddetle reddedebilir (ve gene gayet haklıdır). Gelgelelim Bulgaristanlılar, Slavların bünyesine katıldıklarından Türkçelerini kaybetmişlerdir (oysa Orta Volga bölgesinin Tatarları –hemen hemen kesinlikle asıl Bulgarlar– hâlâ bir Türk dili konuşmaktadırlar)[12]. Birkaç kuşak öncesinde Yunan veya Slav veya Gürcü –hatta çok daha eskiden Frig veya Lidyalı veya Hitit– idiyseler bile Türkiye'deki Türkler dillerini kaybetmemişlerdir. Bundan ötürü bugün kendilerini genellikle hâlâ "Türkler" diye görmektedirler. Osmanlı dönemi boyunca en *Türklere özgü* kurumlardan Yeniçeriler, politika gereği özellikle (en azından daha sonraki gerileme dönemine kadar) gayri Türk ve gayri Müslim cemaatlerden seçilen erkek çocuklardan meydana geliyordu. Hanedanlıkların en "Türk'ü" Osmanlılar sonunda neredeyse bir damla Türk (veya işin doğrusu Osmanlı) kanı taşımaz hale gelmişlerdi. Çünkü gene politika gereği Osmanlı şehzadeleri ve sultanları soyun devamı için sadece gayri Türkler (ve gayri Müslimler) ile birleşmişlerdi –Osmanlı sultanları son yüzyıllarında sırf genetik açıdan bakıldığında muhtemelen Türk'ten çok Slav'dılar-. Yeniçerileri de sultanları da "Türk" kılan dilleriydi.

O halde "Türk" bir dili konuşandan fazlası değil mi? Muhtemelen bir yere kadar daha fazla ilerleyemeyiz. Gene de bunun hikâyenin tamamını yansıttığı pek söylenemez. Osmanlı döneminde –şüphesiz Türk başarısının zirvesinde– "Türk" kelimesi Anadolu köylüleri için kullanılan küçümseyici bir terimdi: İzzetinefis sahibi bir Osmanlı Türkünün kendini "Türk" diye adlandırması hayalinden bile geçmezdi, tercih edilen terim "Osmanlıydı". Atatürk'ün "ne mutlu Türküm diyene" sloganı Osmanlı mirasını arkada bırakan (bugün bile Türkiye'nin dört bir tarafına kazındığı görülen: Resim 5) milliyetçi bir Türk kimliği yaratma girişimin sonucuydu. Oysa "Osmanlı" terimi Türk, Yunan, Arap, Ermeni veya Slav olup olmadığına bakılmaksızın imparatorluğun bütün mensupları için kullanılıyordu. II. Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki eyaletlerini silip süpüren militan milli-

12. Bulgarlar –hem Volga hem de Balkan Bulgarları– bu dizinin dördüncü cildinde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

yetçilik dalgasıyla karşı karşıya kalınca şaşkınlık içinde "Ama hepimiz Osmanlıyız" diyerek tepki göstermişti. Dolayısıyla bir "Türk" ille de dili Türkçe olan) demek değildi.

Açıkçası "Türk" terimini tanımlama konusunda en fazla ilerleme kaydedebileceğimiz kavram muhtemelen öz kimliktir. Türk tarihi boyunca "Türklüğe" dair farkındalık duygusu güçlüydü. Şiddetli bir ortak "Türklük" hissi vardı. İnsanlar etkili bir şekilde kendilerini ve cemaatlerini "Türk" diye tanımlıyorlardı. Tabii ki bu durum çoğu halk için geçerliydi ama sanki Türklerde bu duygu diğerlerinden daha güçlüydü. MS 443 kadar geç bir zamanda Kuzey Wei Hanedanı'ndan İmparator T'o-pa Tao [veya Taiwu Di] Türk halklarının atalarından kalan mağaralarını bulmak için bugün İç Moğolistan'ın epeyce kuzeydoğusuna denk düşen bölgesine bir keşif seferi düzenletmişti. Kuzey Wei halkı Çinlilerden meydana geliyordu ancak hüküm süren hanedan T'o-pa [veya Tabgaçlar] denilen bir Türk boyuydu ve gitgide artan Çinlileşmeye rağmen İmparator Tao hâlâ Türk köklerinin yeterince farkındaydı[13]. Türkçe tam ilk defa sekizinci yüzyılda Moğolistan'daki Orhun Nehri kıyısında bulunan bir dizi yazıta kazınarak yazıya geçirilmişti. Nitekim bu metinlerde "Türkler ve bütün millet" gibi ibareler ve sıkça tekrarlanan "Türk milleti!" gibi hitaplarla güçlü bir "Türklük" duygusu iletilir[14]. İki Selçuklu sultanının on birinci yüzyıldaki İranlı Veziri Nizamülmülk, ilk önemli Müslüman Türk hanedanı Gaznelilerin kurucusu Alptigin'i [veya Alp Tegin] "bir Türk, basiretli, usta, halk tarafından tutulan" diye niteler, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu Alp Arslan'dansa "Bugün Tanrı Türkleri tercih etti" diye bahseder. Nizamülmülk'ün bu hanedanları anlattığı eserinde *ümmetü'l Türk* veya "Türk milletine" atıfta bulunması belki İranlı bir vezirin siyasi çıkarları için bir Türk hanedanına yaltaklanmasıdır. Bu ihtimale rağmen metin Selçuklu hükümdarlarının güçlü Türklük duygularıyla doludur[15]. Orta Asya'daki ilk Selçuklu hükümdarları, geleneksel "müminlerin amiri" [*Emîrü'l-mü'minîn*] veya "iki kıtanın ve iki denizin hakanı"* [*Hakanü'l Berreyn ve'l Bahreyn*] veya "doğunun ve batının sultanı" [*Melikü'l-Meşrik ve'l Mağrib*] gibi ve (Avrupalı Hıristiyan hükümdarların yani Frenklerin Kralı, Rusların Çarı vs unvanlarının aksine) etnik bir tanıma işaret etmeyen İslami unvanların yerine, istikrarlı bir şekilde "bütün Türklerin beyi" diye anılırlar. On yedinci yüzyılın büyük Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, "evliya" atası

13. Bkz. Kessler 1993: 70. Bu konu 3. Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.
14. Barfield 1989 içinde bu yazıtlardan uzun uzadıya bahsedilmektedir: 146-50.
15. Örneğin Nizam al-Mulk 1960: 104, 139, 158-9, 160-1.
* Orijinal metinde "dört yönün/yerin efendisi" diye geçmektedir. (ç.n.)

on ikinci yüzyılın Orta Asyalı mutasavvıfı Ahmed Yesevi'yi "Türklerin Türkü" [*Türk-i Türkân*] diye niteler[16].

Belki de Türklüğün en iyi tanımını Birinci Haçlı Seferi sırasında Frenk elçilere hitap eden Anadolu'daki Türk komutan [Musul Atabegi] Gürbuğa yapmıştı: "Beyleriniz Türk olmaya hazır mı? ... Öyleyse burada kalabilirler. Size şehirler ve atlar veririz, zamanla bizim gibi at binersiniz ve sizinle dostluğumuzu ilerletiriz"[17]. Bir başka deyişle adeta bir kendi kendini tanımlama: Herhangi biri "Türk olabilir". Bazı yönlerden modern Türk kimliğiyle ilgili en akıllıca cevabı "hepimiz Anadoluluyuz" diyen bir Türk arkadaşım vermişti.

Böylece bir Türk, hem Osmanlıdır hem de Anadoluludur; kıvanç duyulacak bir terim kadar küçümseyici bir terimdir de; siyasi sınırlardan bağımsız bir dili konuşandır; dilden bağımsız bir imparatorluğun mensubudur; bir etnik kökendir, bir kimliktir, bir fikirdir. Başka bir ifadeyle, "Türk" teriminin birçok anlamı vardır veya hiçbir anlamı yoktur. Ayrıca nasıl algılandığı değiştikçe terim de değişmiştir: Birçok başka tanım gibi eğretidir.

TÜRKİYE VE "AVRUPA"

Bir yere kadar yukarıdaki alt başlık coğrafi bir totolojidir: Türkiye'nin büyük bir kısmı –en büyük şehri dahil– Avrupa'nın parçasıdır. Daha da önemlisi tarihinin büyük bir bölümü Avrupa'ya özgüdür: Osmanlı İmparatorluğu bir Avrupalı güçtü ve Osmanlılar "Türkiye'yi" fethetmeden *önce* Güneydoğu Avrupa'yı almışlardı.

"Avrupa", yani Avrupa kalesi kavramı yenidir. Hatta belki de yirminci yüzyıla aittir. Tanımlamaya ve yeniden icat etmeye çalışılırken karşılaşılan sorunlardan kaynaklanmıştır[18]. Yirminci yüzyılın Avrupa'ya özgü çatışmaları hem birer neden hem de birer belirtidir ve süreç hâlâ devam ettiğinden, bu durum temel süreçlerini de altında yatan nedenlerini de kavramayı zorlaştırmaktadır. On dokuzuncu yüzyıl kadar yakın bir zamanda Türkiye gayet rahat bir şekilde "Avrupalı" kabul ediliyor ve Avrupa'nın parçası sayılıyordu: Britanya'nın 1832'de Babıâli'deki sefiri Sör Stratford Canning'in kelimeleriyle, "Avrupa'nın hasta adamının", "Avrupa'nın genel konseylerinde ona [Türkiye'ye] yakışır yerini alması için" gibi ifadeler kullanılıyordu.

---

16. Peacock 2010: 65; Çelebi 2010: 108.
17. Alıntı Peacock 2010 içindedir: 60.
18. Gerçi Papa II. Pius Avrupa'yı genelde İslamiyet'e özelde de Türklere karşıtlığından ötürü bir Hıristiyan kalesi diye tanımlamıştır (Şüphesiz "Hıristiyan" ve "Avrupa" terimleri Ortodoks Avrupa'yı dışlıyordu). Bkz. Cardini 2001: 133.

Canning ve on dokuzuncu yüzyılın diğer diplomatlarının aksine, kıdemli bir Avrupa Birliği yetkilisi ve Fransa'nın eski cumhurbaşkanlarından Valéry Giscard d'Estaing bir gazetenin yaptığı röportajda Türkiye'nin Müslüman nüfusunu kastederek, dikkati çekecek şekilde "Türkiye bir Avrupa ülkesi değildir" ve bunu kabul etmemek "Avrupa'nın sonunu getirecektir" demişti[19]. AB yetkilileri onun bu düşünceleriyle kendilerininkiler arasına vakit geçirmeksizin mesafe koydularsa da, Giscard d'Estaing İslamiyet'in Avrupa'da yeri yok diye ima ederken adamakıllı yaygın bir görüşü yansıtıyordu. Daha da önemlisi Giscard d'Estaing'nin bu düşüncesini dile getirdiği zamanki konumuydu: Fransa'nın pek o kadar da en seçkin vatandaşlarından değildi ama o dönemde AB için resmi bir anayasa taslağı hazırlamakla sorumlu bir mevkideydi.

Burada mesele Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımına izin verilip verilmemesi değil (Gerçi Hollandalı tarihçi Peter Rietbergen "Avrupa'nın geleceğinin rotasını geçmişinin yorumlanış ve [bu yorumun] kullanış şekli belirleyecektir"[20] diye uyarmaktadır). Giscard d'Estaing'nin –Müslümanlarla Batı arasında ciddi gerilimlerin yaşandığı bir dönemde ortaya attığı– tartışmalı düşüncelerinin zamanlamasını dikkate almasak bile, asıl mesele (çok küçük bir ihtimal olsa dahi) "Avrupa" tanımının esaslı bir şekilde gayri Müslim veya en azından gayri Türk diye kutsallaştırılma –ve [kapsamının] bir Hıristiyan birliği olarak genişletilmesi– ihtimalidir. Bu sadece Avrupa uygarlığının önemli dönemlerinden ikisinin –Kanuni Sultan Süleyman devrindeki Konstantinopolis ve Halife III. Abdurrahman devrindeki Endülüs– Müslümanlar sayesinde gerçekleştirildiğini görmezden gelmek değildir. Aynı zamanda halen Batı Avrupa'da yaşayan yaklaşık on milyon –birçok AB ülkesinin nüfusundan fazla– Müslüman'ı da fiilen hiçe saymaktır[21]. Dahası AB'nin en "kutsal" hedeflerinden biriyle çelişmektedir: Laiklik.

Aslında böylesi tutumlar adeta eski ve bıkıp usanmadan beslenen önyargıları yansıtmaktadır. Nitekim tarihçi Andrew Wheatcroft geçmişin Habsburg-Osmanlı çatışmalarından bahsederken bunu vurgulamaktadır:

> Gerçekte ne olduğuyla özenle uydurulan mitler arasındaki zıtlık insanı hayrete düşürüyor. Bir defa daha 1683'teki Viyana Kuşatması, yüzyıllar öncesindeki gibi Batıyla Doğu, Müslüman'la Hıristiyan arasındaki sonu gelmez mücadelenin ilham verici metaforu halini alıyor. Bir defa da hadiseden polemik amacıyla faydalanılıyor. Avrupa için yeni bir Muharebeye girildiği düşüncesine dayanaklık ediyor. [Buna göre] Yirmi birinci yüzyılın

19. *Le Monde*, 8 Kasım 2002.
20. Rietbergen 2006: 482
21. En fazla da –dört milyon– Giscard d'Estaing'nin kendi ülkesindedir.

> Türklerinin Avrupa Birliği'ne girmesine izin verilmemeli çünkü bu Hıristiyan Âlemi'ni ortadan kaldıracaktır. Osmanlı seleflerinin 1683'te başaramadığını bu sefer onlar elde edeceklerdir[22].

Tarihin tamamını hâlâ çok yaygın ve baştan aşağı efsanevi bir "Doğu-Batı çatışmasıyla" açıklama yanılgısı daha ayrıntılı bir şekilde 2. Ciltte ele alınmıştır. Bu Ian Almond'ın yerinde bir ifadeyle "tarihin Disney uyarlamasından başka bir şey değildir" diyerek elinin tersiyle ittiği bir safsatadır.

Konudan uzaklaşma pahasına, bu bölüme kişisel bir anekdotla son vermek istiyorum (ve okurun hoşgörüsüne sığınıyorum). Birkaç yıl önce Türkiye'nin batı kıyısından aşağıya doğru yolculuğu sırasında bir gruba eşlik ederken, "Avrupa" meselesi çeşitli kılıklar altında tekrar tekrar gündeme geldi. Baştan söylemeliyim, bu kıyının ün saldığı çarpıcı Klasik dönem kalıntılarını geziyorduk. Nitekim Türkiye, Yunan ve Romen geçmişinden kalanlar bakımından herhangi bir ülkeden çok daha fazla ize sahiptir. Bu durum hemen "bizim" Klasik geçmişimizin nerede doğduğu sorusunu akla getirir: Avrupa'da mı Asya'da mı? Marmara Denizi'nin doğusundan (Troya'ya doğru) kıyı boyunca yolculuk ederken sahilin az ilerisindeki (antik mermer yataklarıyla, çok değerli "Prokonnesos" mermeriyle ünlü) Türk adası Marmara'nın yanından geçiyorduk ve şu soruyu sordum: Bu ada Avrupa'nın mı Asya'nın mı parçasıdır? Cevap ittifakla Asya'ydı. Birkaç gün sonra Türk anakarasına Marmara'dan (insanın neredeyse uzanıp dokunabileceği kadar) daha yakındaki Yunan adası Samos [Sisam] yakınlarından geçerken gruba aynı soruyu yönelttim. Cevap gene ittifakla Avrupa'ydı. Hiç kimse yanılmıyordu. Zaten mesele şu: "Avrupa'nın" tanımı pek idrakle ilgili olduğu kadar coğrafi değildir.

22. Wheatcroft 2008: 266-7; Almond 2009: 140.

2. Bölüm
Dişi Kurt'un Soyundan Gelenler

TÜRKLERİN UZAKDOĞU'DA ORTAYA ÇIKIŞLARI

Geceleyin, tek başına, savunmasız ve çok acıkmış bir halde gelmişti; buna rağmen korkmuyordu! Baksana bebelerimden birini bir kenara itmiş bile. Maazallah o aksak cani [Kurt Lungri] onu öldürüp Waingunga'ya kaçar, buradaki köylüler de intikam duygusuyla inlerimize dalar hiçbirimizi sağ bırakmazlardı! Onu tutacak mıyım? Ona kesinlikle göz kulak olacağım. Rahat dur, küçük kurbağa. Ah sen Mowgli –çünkü sana Kurbağa Mowgli diyeceğim– gün gelecek [Kaplan] Shere Khan seni nasıl avladıysa sen de onu avlayacaksın.

(*Rudyard Kipling'in* The Jungle Book* *adlı eserinde Dişi Kurt'un insan yavrusu Mowgli'ye sahip çıkmaya karar verdiği pasajdan*)

MS birinci yüzyılın bazı Klasik kaynaklarında Rus steplerinin güneyinde Azak Denizi'nin kuzeyinde yaşayan, *Turcae* diye bilinen bir topluluktan bahsedilir. Bazı uzmanlar bunlara Türklerle ilgili ilk değinmeler gözüyle bakmışlardır. Ne var ki bu konuda bir fikir birliğine varılamamıştır çünkü Türklerin altıncı yüzyıldan önce bölgede belirdiklerine dair hiçbir kesin kanıt yoktur. Erken dönem Türk tarihi edebi, dilbilimsel ve arkeolojik kaynakların birleşiminden hareketle yeniden yorumlanmıştır. Neredeyse eldeki bütün kanıtlar da Türklerin asıl anayurtlarının daha doğuda, Moğolistan veya Sibirya'da bulunduğuna işaret etmektedir. Sibirya ormanlarında yaşayan bir milletin nihayetinde nasıl Avrupa anakarasının yüzde yirmisine hükmettiklerini (hatta tarihlerinin bir noktasında Britanya Adaları'nın bir bölümünü işgal ettiklerini) anlayabilmek için Çinlilerden başlamak gerekir.

---

* Rudyard Kipling'in İngilizcesi www.gutenberg.org adlı siteden herhangi bir ücret ödemeden okunabilen bu eseri (*Ormanın Kitabı*, *Orman Çocuğu*, *Orman Çocuğu Mowgli* gibi) çeşitli adlarla Türkçeleştirilmiştir. Ancak nedense aynı zamanda adamakıllı kısaltılmıştır. Bu nedenle Türkçesini kaynak göstermek anlamsızdır. (ç.n.)

HUNLAR VE KURTLAR, MAĞARALAR VE PRENSESLER

Türklerin ilk defa Çin kaynaklarında ve MÖ üçüncü yüzyılda lafı edilmiştir. Bu kaynaklarda Çinlilere rahat vermeyen kuzeydeki büyük imparatorluğun kurucuları ve çoğu kimsenin tarihin daha sonraki döneminde ortaya çıkan Hunlarla bir tuttuğu[1] *Hiung-nu*larla bağlantılı *T'u-chüeh* [okunuşu *Tu-küe*] adıyla anılmaktadırlar. Çinlilerin Türklerin ataları gözüyle baktıkları T'u-chüeh, Hiung-nuların kuzeyi civarında yaşayan bir kabileydi. Ancak Çin çeviri yazılarında varlığını sürdüren az sayıdaki Hiung-nu kökenli kelimenin incelenmesi bunun öyle olmadığını göstermektedir –işin doğrusu Hiung-nu dilinin bir zamanlar Altay dil ailesinde yer aldığı bile ihtimal dışıdır-. Her halükârda kanıtlar zayıftır. Ayrıca Çin kaynakları muğlak ve çelişkilidir[2].

Bugün hem Türkiye hem de Macaristan'daki çoğu insan Hunların soyundan geldiğine inanmaktadır. Bu iki halk için de (belki Türkler açısından bir nebze daha az ölçüde) temelsiz bir inançtır: Bu yüzden iki ülkede de "Attila" alışılmadık bir erkek adı değildir[3]. Türkler yakınçağda –gene temelsiz bir şekilde– İskitlerin, Hititlerin ve Sümerlerin soyundan geldikleri iddiasını da öne sürmüşlerdi. Oysa Sümerlerle bağlantı Sümer diline dair erken yirminci yüzyılda yapılan bir yanlış anlamadan kaynaklanmıştı. Dolayısıyla Atatürk soyadı almayı zorunlu hale getirdiğinde çoğu Türk "Akurgal" ve "Sümer" gibi soyadlarını benimsemişti.

Karmaşık Hiung-nu-Türk bağlantılarını Çin kaynaklarından hareketle çözmeye çalışırken, öncelikle Çinlilerin zaten hepsini muhtemelen "oradaki şu barbarlar" diye etnik kökenlerine aldırmadan bir başlık altında topladıklarının akıldan çıkarılmaması önemlidir; beş aşağı beş yukarı bizim bir zamanlar bütün Avrupalı olmayanları "Hintli" diye bir grupta topladığımız gibi. Ayrıca unutulmamalı ki, farklı halkları neredeyse sadece dil temelinde gruplandırma eğilimimiz yenidir ve böyle kıstaslar Çinlilerin belki de akıllarına bile gelmemiştir. Geldiyse bile bir ihtimal pek yerinde bulunmamıştır (İngilizler, İskoçlar, Avustralyalılar ve Amerikalılar gibi birbirinden farklı halklar için "Anglosakson" teriminin kullanılmasının gösterdiği üzere hâlâ da büyük ölçüde anlamsızdır). Daha da önemlisi, belki bizatihi etnik bağlantı ve köken

---

1. Gerçi bu konu tartışmalıdır. Hunlar ve kökenleri bu dizinin *The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"] adlı dördüncü cildinde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.
* Bazı kaynaklara göre de "Tukyu". (ç.n.
2. Hiung-nu dili belki de on dokuzuncu yüzyılda ortadan kalkan Sibirya orman dili Ket diliyle akrabadır.
3. On beşinci yüzyıl kadar eski bir zamanda Macar Kralı Mátyás Hunyadi kendine "ikinci Attila" diyor ve ortak etnik temel gerekçesiyle Fatih Sultan Mehmet'e ittifak öneriyordu. Bkz. Almond 2009: 142. Hunlar dördüncü ciltte daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

arama eğilimimiz özünde temelsizdir. Çünkü Moğolistan-Kuzey Çin-Sibirya bölgesinde birbiriyle tamamen ilgisiz birçok grup bulunduğu gibi, muhtemelen ilkçağın başlarında bunlardan daha da fazlası vardı.

Kaynaklar, Türklerin kökenleriyle ilgili geleneksel bilgilerin birçoğunun tarihe karışmasını önlemişlerdir. Bunlara göre Türklerin asıl anayurdu kutsal Ötüken Ormanı'ydı (veya bazı yorumlarda her zaman değilse bile genellikle bir ormanla ilişkilendirilen kutsal bir dağdı). Burada "Beyaza bürünmüş Türkler" [*Pai-fu T'u-chüeh*], "Sarı başlı Türkler" [*Huang-t'ou T'u-chüeh*], "Kayaklı Türkler" [*Mu-ma T'u-chüeh*] ve "Öküz toynaklı Türkler" [*Niu-t'i T'u-chüeh*] gibi birbirleriyle bağı bulunan birkaç Türk boyu yaşıyordu. Ayrıca sonuncusu varlıklarını aşırı soğuk topraklarda sürdüren kuzeyli bir halk diye tanımlanıyordu. Bütün belirtiler köken olarak kuzeydeki orman kuşağını akla getirmektedir (bu yer bağımsız bir Tibet kaynağınca da doğrulanmaktadır; zaten "Kayaklı Türkler" pek de tropikleri çağrıştırmamaktadır). Çin kaynaklarında "kara" ve "sarı" Türk boylarından da bahsedilmekte, ilk Türk yazıtlarındaysa "Gök* Türkler'e" atıf yapılmaktadır[4].

Çin kaynaklarında aktarılan geleneksel bilgiler aynı zamanda Türklerin kökenlerine dair efsanelerin birkaç yorumunu da içermektedir. Bunlardan birine göre, aslında Türkler Hiung-nu konfederasyonundan ayrı bir boydu. Hiung-nu hükümdarıyla anlaşmazlığa düşmüşler ve araları açılmıştı. Bu çatışmada T'u-chüeh yenilmiş, şefleri öldürülmüş; şefin küçük oğlu esir alınmış, kolu bacağı kesildikten sonra da ölüme terk edilmişti. Çocuğa dişi bir bozkurt sahip çıkmış ve onu bir mağarada büyütmüştü. Zamanla bu birleşmeden Türk kavminin ataları halini alacak on oğlan çocuğu dünyaya gelmişti. Nihayetinde Türkler mağaradan çıkmış ve Hiung-nuların ardından hüküm süren step konfederasyonu (Güneydoğu Avrupa'yı istila eden Avarlarla akraba) *Juan-Juanlar*ın [Cücenler] demircileri olmuşlardı. Bir başka yorumda da ilk yurt diye bir mağaradan bahsedilir. Ancak bu sefer birleşme Göl İyesi'nin kızıyladır. Türklerin ataları bu birleşmenin sonucunda doğmuşlardır.

Bir diğer gelenekte Hiung-nu hükümdarlarından birinin alt tarafı ölümlülerle evlenemeyecek kadar güzel iki kızı dile getirilir. Hükümdar bu nedenle epeyce kuzeydeki ıssız bir ormanda kızları için bir kule inşa ettirip onlara koca bulması için gökyüzüne yakarmıştır. Bir gün bir kurt gelmiş ve kulenin dibinde ulumuştur. Geceleyin de yuva yapmak için bir oyuk kazmıştır. Daha genç (ve daha güzel) prenses kısmetinin

---

* Orijinal metinde "mavi" kelimesi kullanılmıştır. Zaten "gök" kelimesi aynı zamanda mavi demektir. (ç.n.)

4. Sinor 1990 Türklerin kökenlerinin özetlendiği en iyi eserdir.

onunla açıldığını anlamış, kuleden aşağıya inerek ömrünü oyukta kurtla geçirmiştir. Türklerin ataları onlardan türemiştir[5].

Türklerin kökenine dair bu efsanelerden birkaç fikir verici unsur su yüzüne çıkmaktadır. Atalardan kalan mağara çeşitli yorumlarda kendini göstermekte ve bu Türklere has gibi gözükmektedir; örneğin Doğu Hindukuş Dağları'nda hüküm süren Türki Şahiler Hanedanı'nın kurucusunun etrafında gelişen hikâyede onun nasıl bir mağarada saklandıktan sonra mucizevî bir varlık olarak belirdiği anlatılmaktadır. Atalardan kalan mağaralar demir cevheri madenlerine dolaylı gönderme diye kabul edilmektedir; ve bu Türklerin eskiden Juan-Juanların demir işçiliğini yaptıklarını akla getirmektedir. Türkler tarihin ilerleyen zamanlarında –savaştaki başarılarının nedenlerinden biri olan– silahlar konusunda kesinlikle ustaydılar. Ayrıca Demirci ve Demirel veya daha uzaktan Timur (Timurlenk) ve Moğol İmparatoru Temuçin (Cengiz Han'ın asıl adı) gibi demirle bağlantı kurulan Türkçe adlar yaygındır.

İddialara göre atalardan kalan mağara aslında Çin'in (aşağıda anlatıldığı gibi) kendisi de Türk kökenli Kuzey Wei Hanedanı'nın gönderdiği bir keşif kolu tarafından ilkçağda bulunmuştu. Bu şimdiki İç Moğolistan'ın epeyce kuzeydoğusunda yer alan ücra Büyük Hinggan Sıradağlarının koyaklarından birindeki ormanın derinliklerinde bulunan Ka-Hsian (veya Gaxian) mağarasıdır. Büyük doğal bir mağaradır. Girişinde de Çince bir yazıt vardır. Bu yazıtta atalardan kalan bu mağarayla ilgili bilginin 443'te Kuzey Wei Hanedanı'nın Türk İmparatoru T'o-pa Tao'ya nasıl ulaştığı ve bunun üzerine onun nasıl araştırma için bir keşif kolu gönderdiği yazılıdır. Yazıtta mağara, Kuzey Wei hükümdarlarının atalarının kutsal bir mağarada ortaya çıkışları ve T'o-pa (veya Tuoba) [Tabgaçlar veya Topalarveya Tobalar] adıyla anılan Türk kabilesine dönüştükleri güneye, ardından da Çin'e göç edişleri anlatılmaktadır. Ayrıca mahalli halkın keşfin yapıldığı dönemde bile nasıl hâlâ mağarada efsanevi bir şekilde geçmişte burada yaşayan bir ayının soyundan geldiklerine inandıkları T'o-pa kabilesinin atalarına tapındıkları hakkında bilgi verilmektedir. Mağara kısa bir zaman önce Çinliler tarafından yeniden keşfedilmiştir[6].

Ataların kurttan türediği inancı, birkaç birbirinden epeyce farklı ve

---

5. Belki de [erkeklerin çekici buldukları kızların gönlünü çelmek için yararlandıkları] ıslık çalma [orijinal metinde "kurt ıslığı" anlamına gelen "wolf-whistle"] bundan kaynaklanmıştır? Eğer efsanevi türeyişin bir hayvanla birleşmeden meydana geldiğini sapıkça buluyor ve bunu modern aklımız almıyorsa, unutulmamalı ki bir Yunan mitine göre, bütün Avrupalılar bir Fenikeli prenses (Europa) ile bir boğanın (kılık değiştirmiş Zeus) birleşmesinin sonucu ortaya çıkmışlardır; ve bu çoğunlukla neredeyse en ince ayrıntısına kadar erotik bir şekilde çizilen birçok Rönesans dönemi, hatta daha sonraki yılların resim konularından biridir.
6. Bkz. Kessler 1993: 70.

köken itibarıyla ilgisiz halka ait antik türeyiş efsanesinde kendini göstermektedir. Gerçi geriye doğru iz sürüldüğünde bunların çoğunun step geleneğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır (hatta kurt adam mitleri de muhtemelen aynı kurt totemi gelenekleriyle bağlantılıdır). Romalılarla ilgili olan herkesçe bilinmektedir, keza Rudyard Kipling'in kusursuz bir şekilde anlattığı (ve izcilik akımının totemi haline gelen) Hint versiyonu da. Bu tür efsaneler Wu-Sun [veya Usun veya Vusun] ve Hiung-nular gibi, Çin'in batı sınır bölgelerinde yaşamış Avrasya steplerinin halkları arasında da yaygındır; *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Cengiz Han bile bir bozkurdun soyundan gelmektedir; zaten alternatif bir türetmeye bakılırsa asıl adı *Temuçin* "kurt" demektir. Tunç Çağı'nda Hititlerden önce Anadolu'da hayat geçiren bir Hint-Avrupa halkı Luvilerde de benzer kurttan doğma hikâyesi vardır. Bazı antik kaynak kişilere göre Hunların kökenleri de kurtlarla ilgili mitlerle bağlantılıydı[7]. Modern Türk aşırı sağcı siyasi hareketleri de kurt simgesini kullanırlar; örneğin yetmişlerin sağcı Türk hareketi kendisini "Bozkurtlar" diye adlandırıyordu. Ortak bir kurtla ilgili türeme hikâyesini paylaşan bu farklı topluluklar arasında ille de bir irtibat yoktur: Sonuçta Luviler, Romalılar ve Türkler gibi halkların hepsinin Anadolu'yla bir bağlantısının bulunması gerçeği sadece bir tesadüf eseridir[8].

Türk boylarının bariz bir şekilde ("beyaz", "sarı", "gök", "kara", vs Türkler diye) "renklerle kodlanması" varlığını uzun bir zamandır sürdüren köklü bir gelenektir. Hatta Karahanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Kızılbaşlar gibi daha sonradan tarih sahnesine çıkan Türk boylarında da kendini gösterir. Tarihi kaynaklar ayrıca nasıl Gotlar, Prusyalılar, Bavyeralılar, Saksonlar, vs kabaca "Cermen" ise; Türgişler, Karluklar, Kırgızlar, Uygurlar gibi geniş anlamda "Türk" sayılan birçok başka kabile gruplaşması ve konfederasyondan bahseder.

"Beyaza bürünmüş", "Kayaklı" ve "Öküz toynaklı" Türklerden söz edilmesinin yanı sıra, ormanlık alandaki anayurtla kurulan bağlantıların hepsi bir zamanlar kuzeyde, yarı arktik bölgede yaşayan orman sakinlerini akla getirir. Bu yer muhtemelen Kuzey Moğolistan veya Sibirya orman kuşağındadır (Resim 6). Bazı uzmanlar atalarının anayurdunu,

---

7. "Luvi" Hint-Avrupa dilleri kök kelimesi *lupu = "kurt" kelimesinden gelir –ör. "lupus" [Latince kurt], "lupine" [kurt gibi], vs. Ayrıca Mısır'daki Lykopolis ve Atina'daki [Apollon'un "kurt gibi" anlamı taşıyan sıfatından kaynaklanan] Lykeion gibi "kurtla ilişkili yerlerin" yanı sıra Batı Anadolu'nun Likya/Lukoi adı da aynı köktendir.
8. Ustinova 2002'de Hitit kaynakları ve İskit defin âdetlerinden ta antik Roma'yla antik İrlanda ve İzlanda mitolojilerine kadar Hint-Avrupa kültürlerinin kurt ve kurt adamla bağlantıları ve kuruluş mitleri hakkında kusursuz bir özet bulunmaktadır. Yazar bunların hepsinin kökenini araştırmak için Avesta dilindeki Zerdüştçü kaynaklarına kadar geriye doğru izini sürmüştür. Ne var ki Türklerden hiç bahsetmemektedir.

MÖ 500'den MS altıncı yüzyıla kadar tarihlenen mezarlardan çıkarılan ve çoğu Avrasya step sanatının karakteristik "hayvan stiline" sahip sayısız metal eşyanın bulunduğu, Sibirya'nın Minusinsk Havzası'na yerleştirmişlerdir. Bu durum Türk milletinin (gelecek bölümde anlatılan) İlk Türk İmparatorluğu'nun kuruluşundan hemen önce güneye doğru göç etmeleriyle uyuşmaktadır. Kuzeydoğu Sibirya'nın Lena Irmağı kıyısında yaşayan Yakutlar Türklerle akrabadır. Ata yadigârı anayurtta kalan yegâne "Türklerdir".

Dolayısıyla Türkler MÖ birinci binyılda muhtemelen henüz Çin Seddi'nin kuzeyinde yaşayan, aralarında gevşek ilişkiler bulunan diğer kabilelerle birlikte zaman zaman Çin'in daha meskûn bölgelerine baskın yapan göçebe bir kavimdi. Daha sonra yaklaşık MÖ ikinci yüzyıldan itibaren, Hanların bölgede asayişi sağlama ve göçebe kabileleri sınırlarından uzaklaştırma çabaları sonucu, insanların çeşitli şekillerde bu yöreyi terk edip yer değiştirdiklerini anlıyoruz. Çinlilerin bu çabaları diplomatik ve askeriden, müzakere ve işgale kadar değişiklik gösteriyordu. Arada bir iki farklı gücü birlikte kullandıkları kadar –ki en göze çarpanıdır– mimari çalışmalar da yapıyorlardı: Göçebelerle toprakları arasına sınır çekmek amacıyla bir dizi uzun set inşa etmişler, sonradan bunları gelişigüzel birleştirerek Çin Seddi haline getirmişlerdi. Geçmişte olduğu kadar (Demir Perde'si, Berlin Duvarı ve Filistin Duvarı'yla) modern tarihin de gösterdiği gibi, bir duvardan daha cepheleştirici bir şey yoktur. Çinlilerin –ilgili askeri harekâtlarıyla birlikte– Çin Seddi'ni dikmeleri step halklarının kitleler halinde dağılmalarına yol açmış, bunun yarattığı çalkantı da nihayetinde Avrasya'nın tam bir başından bir başına hissedilmişti (Resim 7). Muhtemelen Türkler bu faaliyetlerle yer değiştiren topluluklardan biriydi ve birçok Türk boyu da Hiung-nu göçlerinin ardından asıl anayurtlarından uzaklaşmıştı.

Ne var ki böyle bir yarma geri de tepebilir. Nitekim tarih boyunca inşa edilen "Büyük Duvarlar" nadiren amacına ulaşmıştır: Romen *Limes**, Maginot Hattı**, Berlin Duvarı hatta Çin Seddi bile önünde sonunda birer başarısızlık anıtlarıdır. Çünkü doğaları gereği sınırları belirlemek yerine genellikle arayı açarlar, gelmiş geçmiş en büyük zıtlaşma ve düşmanlığı yaratırlar. İddialara göre, derman olmaya çalıştığı dert bizzat Çin Seddi'nin eseridir: Step göçebelerini yabancılaştırarak onları açıkça

---

* Latince "patika" veya "sınır çizgisi" anlamını taşıyan kelime zamanla Romalıların kurduğu gözetleme kuleleriyle kaleleri birbirine bağlayan bir tahkimat sistemini ifade eder hale gelmiştir. (ç.n.)

** Fransa'nın muhtemel Alman saldırılarına karşı inşa ettiği savunma hattı. (ç.n.)

daha bir düşman kılmıştır. "Barbarı" yaratmıştır. Çaresiz kalan step göçebeleri Çin Seddi'ni delip geçerek Çin'e girmekten başka pek çıkar yol bulamamışlardır. Çin, inşasından sonra sık sık Çin Seddi'nin ötesindeki –ilkçağın (Hunlarla bağlantılı bir topluluk sayılan) Hsian-pei'lerinden, Ortaçağ'ın Moğollarına, modern zamanların Mançularına kadar– çeşitli göçebeler tarafından istila edilmiştir. Nitekim geleneksel topraklarını terk edip Çin'e giren ilk toplulukların arasında Türk boyları vardı.

TÜRKLER VE BUDİSTLER: ÇİN'İN KUZEY WEİ HANEDANI

Türklerin başlıca bir step gücü halini almalarından önce, MS geç üçüncü yüzyılda doğulu bir Türk boyu yani Tabgaçlar (veya *Tabgac*; Çince T'o-pa) Kuzey Çin ve İç Moğolistan'ın bir başından bir başına yayılmışlardı. Bu Çin Seddi'yle ilişkili politikaların yol açtığı dağılma ve Hiung-nu konfederasyonunun çöküşünün ardından, efsanevi mağaralarından ayrılmalarıyla baş göstermişti. MS dördüncü yüzyılda Çin'e girdiklerinde Hiung-nu konfederasyonunun yıkılmasıyla ortaya çıkan (ve muhtemelen bir miktar Hsiung-nu kalıntısını içeren) epeyi gevşek bir step boyları ittifakı olan Hsien-pei birliğinin parçasıydılar. T'o-pa veya Tabgaç Türkleri[9] bu birliğe öncülük etmişler ve 386'da Pingcheng'i yani bugünkü Tatung'u [Datong] merkez tuttukları Çin'in Kuzey Wei Hanedanı'nı kurmuşlardı. Kuzey Wei seçkinlerinin yaklaşık yüzde yirmisi Türk'tü.

Kuzey Wei hükümdarları Budizm'i canıgönülden desteklemişler –bu tutumu benimseyen ilk Çin hanedanıydılar– ve İmparator T'o-pa Tao, Budizm'i Afganistan'daki Kushan Hanedanı'ndan, bir başka deyişle MS ikinci yüzyıldan beri ilk defa devlet katına taşımış ve resmileştirmişti. T'o-pa hükümdarları Budizm'in özellikle, seküler hükümdarın Buda kılığına girdiği, Mahayana unsuruna dört elle sarılmışlardı. Bu unsur Kuzey Wei hükümdarları tarafından beşinci yüzyıl boyunca başkentleri Tatung'un hemen dışındaki Yungang'da inşa ettirilen Budist mağara [tapınaklarının] (Resimler 8 ve 9) yanı sıra daha sonraki başkentleri Luoyang'ın yakınlarındaki Longmen mağaralarında da göz alıcı bir şekil almıştı. Her T'o-pa hükümdarı buralara –Buda kisvesine bürünmüş– kendisini temsil eden dev bir Buda heykeli diktirmişti: Başka bir ifadeyle her dev Buda heykeli aynı zamanda hem Buda'nın hem de imparatorun simgesiydi. Bu Budist sanata –devasa Buda heykelleriyle– ilk defa dev

9. T'o-pa'ların gerçekten Türk olup olmadıkları bir ölçüde tartışmalıdır. Bununla birlikte Sanping Chen Türkçe konuştuklarını doğrulamaktadır, bkz. Sanping Chen 2005. Ayrıca Tabgaç, 1069'da tahta çıkan Karahanlı hükümdar Tabgaç Buğra Han örneğindeki gibi bir Türk adı olarak varlığını sürdürmüştür.

yapılara hayranlığın taşındığı bir dönemdi. Nitekim bunun müteakip Budist sanatı ve Türk tarihi üzerinde muazzam etkileri olacaktı.

Pingcheng beşinci yüzyılın başından sonuna Kuzey Wei başkenti diye kalmıştı kalmasına ama hükümdar ve maiyeti kendilerini kabile kökenlerinden uzaklaştırdıkça gitgide Çinlileşmişlerdi. Bu sürecin bir parçası olarak İmparator Hsiao-wen-ti [veya Xiaowen Di] başkenti 494'de eski Çin başkenti Luoyang'a taşımış; Hsian-pei ve T'o-pa dilleriyle kıyafetleri yasaklanmış; Tabgaç/T'o-pa boyu mensupları Çin adları almaya zorlanmışlardı. 524'de Hsien-pei birlikleri ayaklanmış ve 534'de Kuzey Wei Hanedanı çökmüştü. Daha sonraları [bölünmüş halde] Doğu ve Batı Wei Hanedanları diye kısa bir süre için yeniden can bulmuştu ama onların bünyelerinde Türk unsuru yoktu.

Büyük Avrasya tarihçisi Fransız René Grousset, Çin'in Han Hanedanı'nın (MÖ 206 – MS 220) "Klasik" döneminde çeşitli step halkları tarafından istila edilmesini Roma İmparatorluğu'nun ilkçağın sonunda "barbar" akınlarına uğramasına benzetir. Bu akınlar, Cermen kabilelerin eski Roma İmparatorluğu'nda yaptığı gibi, Çin'in eski Han İmparatorluğu sınırları içinde devletler kuran Hiung-nu, Hsien-pei, Juan-Juan ve nihayetinde T'o-pa tarafından gerçekleştirilmiştir (zihnimiz burada pek adlara takılmasın, önemli olan işin seyridir). Roma Gotların eline geçtiğinde nasıl Konstantinopolis'te "Roma'nın" bir bakiyesi kaldıysa, kadim başkent Chang'an [bugün Xi'an] barbarlar tarafından işgal edildiğinde de Luoyang'da Çin'in bir bakiyesi kalmıştı. Çin'e akın eden son step halkı "dalgası" T'o-pa Türkleri, Kuzey Wei döneminde Çin uygarlığının canlanmasına yol açmıştı. Nitekim Grousset bunu Avrupa'nın Franklar dönemindeki dirilişi ve sonuçta gerçekleşen "Karolenj Rönesans'ına", İmparator T'o-pa Tao'nun Budizm'i benimsemesiyle de Clovis'in Hıristiyanlığı kabul etmesine benzetmektedir[10].

Benzetme isabetlidir ama bir zorlamadır da: Aynı özellikleri gösteren bütün tarihi gelişmeler gibi, tıpatıp uymamakta ve ayrıntısına inildiğinde benzerlikler kaybolmaktadır. Her şeye rağmen Kuzey Wei tarihinden önemli dersler alabiliriz. Halihazırda bir Türk topluluğunun step göçerliğinden nasıl yerleşik bir güce, bir imparatorluğun fatihliğinden nasıl ona can verene dönüştüğünü gördük. T'o-pa Tao'nun seküler ve dini otoriteyi hükümdarın kişiliğinde birleştirme ve bunu devasa, göze çarpan mimari anlatımlara aktarma kararı daha sonraki Türk mimarisinde muazzam bir dallanıp budaklanmaya yol açacaktı. Kuzey Wei Hanedanı'yla Merovenjler arasındaki benzerliğe aldırmayın. Onlarla

10. Grousset 1970: 60-6.

Selçukluların İran'ı, Osmanlıların da Konstantinopolis'i fethetmeleri arasında benzeyen yönler bulunması daha anlamlı bir analojidir: T'o-pa/Kuzey Wei simbiyozu daha sonraki Türk tarihini niteleyen şeylerin çoğu için bir "kostümlü prova'ydı". Böylece dünya tarihinin eşiğindeki Uzakdoğulu bir halk olarak Türklerin en eski tarihini arkada bırakıyoruz.

3. Bölüm
Türkler Batıya Doğru Yol Alıyor

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK İMPARATORLUKLARI

İç Asya'da Türklerin başat güç oldukları iki yüzyıl bir dönüm noktasını imlemektedir çünkü esas itibarıyla bir göçebe imparatorluğu yazılı tarihte ilk defa aynı anda üç en önemli yerleşik uygarlıkla sınırdaştı: Bunlar Çin, İran ve Batı dünyasını temsilen Bizans'tı. Bu üç uygarlık arasında emtianın yanı sıra, beklenir ki bir dizi düşünce ve bilginin serbest dolaşımına izin veren az çok kalıcı bir bağ kurulmuştu.

(*Denis Sinor*[1])

Bir önceki bölümde Türklerin, daha orman kökenlerinden ancak kopmuşken, nasıl tarihin başta gelen antik uygarlıklarından birine sahip Çin üzerinde etki bıraktıklarını gördük. Avrasya kara parçasının geri kalanını –elinizdeki araştırma bağlamında, özellikle de Avrupa'yı– etkileyecek tarzda batıya doğru müteakip yayılışlarıysa, girift bir şekilde Çin'le Avrupa arasında uzanan İç Avrasya steplerinin doğasıyla iç içe girmiştir (Resim 19). Ne var ki bu başlı başına ayrı bir konudur ve (Türklerin en önemli unsuru oldukları) step göçebelerinin Avrupa'yla ilişkileri, bu dizinin step göçebeleri ve imparatorluklarının daha derinlemesine incelendiği, dördüncü ciltte ele alınacaktır[2].

Şimdilik bir ölçüde steplerin karadan ziyade denizi andırdığını söyleyebiliriz: Denizler gibi stepler de en nihayetinde kenarındaki "karaya düşen" insanların sürekli yer değişikliğine maruz kalmışlardır. Tarihçi Michael Khodarkovsky kervan yolu şehirlerini limanlara, kervanları gemilere, göçebe akıncıları da korsanlara benzettiğinde mecazı daha da ileri götürür[3]. Bu tür yer değişikliklerini tanımlamakta "güruh" ve "dalgalar" gibi terimler kullanılırken ölçülü davranılmalıdır. Bu terimler genellikle yavaş yavaş gerçekleşen, çoğunlukla birkaç kuşak süren, çoğu defa barışçıl, nihai sonucu ancak uzun vadeli bir değişimin ardından

1. Sinor 1996: 327.
2. *The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"].
3. Khodarkovsky 2002.

ortaya çıksa bile sefer halindeyken asimilasyon ve uyuma da yol açan yer değişiklikleriyle ilgili çok yanlış bir izlenim vermektedir. Kabile ve kavme mahsus adlardan geçilmemesine rağmen, steplerde tek bir tanımlanabilir kültür veya halkın meydana gelmesi enderdir. Ayrıca bu adlar genelde bünyesinde birçok başka kabileyi barındıran ama sadece birininki öne çıkan bir topluluğa aittir. Arkeolog Philip Kohl steplerin prehistoryasını ele alırken buna parmak basmaktadır: "Etnografların incelediği kültürler saf, bir fanusta gelişen insan eli değmemiş varlıklar değillerdir. Bilakis neredeyse her zaman sürekli etkileştikleri komşu halkların göreneklerini parçalayan veya birleştiren, asimile eden veya değiştiren melez [kültürlerdir]"[4].

Başka bir deyişle, bizzat steplerin doğası da asla statik olmamıştır. Aksine tarihi boyunca halkların kapsamlı yer değişikliklerine tanıklık etmiştir. Dolayısıyla Türklerin anayurtlarından göçü hiçbir zaman "batıya git genç adam" türünden bilinçli bir kabile kararıyla gerçekleşmemişti. Onlar da bu bitip tükenmez *Volkswanderung*'un [halk yürüyüşü] akıntısına kapılan birçok topluluktan sadece –gerçi en önemlilerinden– biriydi. Osmanlılar veya Timurlular gibi devlet kuran müteakip Türk hanedanları sıkça bu nedenle bir şekilde "göçebe", "{steplerden gelen} yağmacı atlı akıncılar" diye nitelenirler[5]. Ne var ki Türk hanedan ve devletlerinin göçebe niteliğini abartmak, Bedevi geçmişi nedeniyle Arap halifeliğini veya Viking geçmişleri nedeniyle İngiliz ve Rus devletlerini göçebe diye karakterize etmekten farksız, vahim bir hatadır. Kuzey Wei'deki erken dönem tarihlerinde gözlediğimiz gibi, Türklerin yer değişiklikleri başından sonuna fetihler kadar simbiyoz ve asimilasyon da içeriyor, aynı şekilde göçebelik kadar yerleşik uygarlık niteliği de gösteriyordu. Onlar batıya doğru ilerledikçe bu simbiyoz da sürecekti.

BİR AVRASYA İMPARATORLUĞU: İLK TÜRK İMPARATORLUĞU (HARİTA 3)

Erken dönem Türk tarihi esasen Çin kaynaklarına dayanarak yeniden bina edilmiştir. Eksikleri, Orhun Nehri kıyısındaki Run harfleriyle kazınmış yazıtlar ve kısmen Bizans kaynaklarıyla giderilmiştir. Ancak bunlar çok defa çelişkilidir ve yapılan –özellikle de Çin kaynaklarından hareketle yapılan– yorumlar sıkça tartışmaya yol açar. Bu yüzden modern anlatımlar ayrıntıları ve tarihleri açısından birbirinden farklıdır. Gene de aşağıdaki anlatım üzerinde geniş ölçüde fikir birliği vardır.

4. Peterson, Popova ve Smith 2006 içinde Kohl: 5; Kohl 2007: 18.
5. Amitai ve Biran içinde Mainz 2005; Parry 1962: 6.

Çin'in kuzeyindeki steplerde hüküm süren Hiung-nu İmparatorluğu'nun MS birinci yüzyılda yıkılışı çeşitli kabile yer değişikliklerinin yanı sıra ittifakların dağılması ve yerine yenilerinin kurulmasına yol açmış, ancak dikkate değer hiçbir topluluk bu boşluğu dolduramamıştı. Sonuçta dördüncü yüzyılda Juan-Juan kabilelerinin ağır bastığı yeni bir konfederasyon ortaya çıkmıştı. Türkler, Çinlilerin Juan-Juanlarla ilgili hikâyelerinde Altay Dağları'nda yaşayan Juan-Juan Konfederasyonu'na bağlı bir demirci topluluğu diye tarif edilmişti. Konfederasyon zaten beşinci yüzyılın ortalarında Kuzey Wei karşısında bozguna uğraması sonucu zayıflamıştı ama 552'de güçlerini yok edip Kağan unvanını devralan Bumin'in öncülüğündeki bir Türk isyanıyla öldürücü darbeyi yemişti. 555 civarında artakalan Juan-Juanlar batıya doğru kaçmaya mecbur bırakılmışlardı[6]. Bunun sonucunda steplerdeki boşluğu çarçabuk Türkler doldurmuş, doğuda Mançurya sınırlarına batıda da (daha çok günümüzün Güney Kazakistan'ını boyunca akan) Talas Irmağı'na kadar uzanıp muazzam bir alanı kaplayan İlk Türk İmparatorluğu veya (ilk defa Juan-Juan hükümdarlarınca kullanılan *kağan* unvanından ötürü) [Göktürk] Kağanlığı doğmuştu. Bu kadar çabuk başarı elde etmelerinin nedenlerinden biri "kurt" [aşına, aşina veya asena] diye bilinen seçkin süvarilerinin giydikleri metal zırhtı. Bu adla hem geleneksel ustalıklarını hem de efsanevi kökenlerini akla getiriyorlar; ayrıca gelecekteki tarihin yolunu yapıyorlardı. Türkler dünya tarihinin eşiğine ayak basmışlardı; dahası kesinlikle ilk Avrasya imparatorluğunu kurmuşlardı.

İlk kağan Bumin (veya Türkçe olmayan adıyla T'u-men) idi. Birleşik bir imparatorluğa hükmeden sadece oydu çünkü ölümüyle birlikte onun yerine geçen oğullarından Muhan [veya Mukan] (553-72) imparatorluğun doğu yarısını, kardeşi İstemi'yse (553-?) batı yarısını yönetmişti. Doğu imparatorluğu ağırlıkla Moğolistan'ı kapsıyordu ama Muhan topraklarını kısa bir sürede Mançurya'nın da büyük bir bölümünü içerecek şekilde genişletmişti. Batı Türklerinin [Göktürklerinin] Kağan'ı İstemi Bizans kaynakları dolayısıyla da bilinmektedir ve İran hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan'la ittifak ederek, altıncı yüzyılda Orta Asya ve Hindistan'ın sınır bölgelerinde hüküm süren (Hunların akrabası bir step halkının kurduğu) Eftalit [Akhun] İmparatorluğu'nu yıkan hükümdarlardan biridir. Muhtemelen 555 civarında imparatorluğu Aral Gölü'ne hatta bir ihtimal Volga Nehri'ne kadar uzanmıştı.

---

6. Juan-Juanlar nihayetinde Avarlar diye bilindikleri Avrupa'ya adım atmışlardı. Bu konu bu dizinin *The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"] adlı dördüncü cildinde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

3. Birinci ve İkinci Türk İmparatorlukları (Sinor'unki örnek alınarak 1990).

İstemi Konstantinopolis'e birkaç defa elçi heyeti de göndermişti. Bu Türklerin nihayetinde bütün diğer şehirlerden önce özdeşleştirilecekleri bir şehirle tam ilk temaslarıydı. Bildiğimiz kadarıyla Konstantinopolis'e kesinlikle ilk ayak basan Türk 563'teki elçi Aksel'di ama yaklaşık 568'de İmparator II. İustinos'a gönderilen esas heyete Maniakh adlı (Türklerin buyruk altına aldığı Orta Asya halklarından) bir Sogd başkanlık etmişti. Maniakh'ın görevi Bizans ve Türk İmparatorluklarının ortak düşmanları İran'daki Sasani İmparatorluğu'nu arkadan vurmanın yanı sıra, o sıralarda Balkanlar'daki Bizans topraklarına akın eden bir başka ortak düşman (Juan-Juanların torunları) Avarların peşine düşmek için iki güç arasında yapılacak bir büyük anlaşma önermekti. Maniakh II. İustinos'un huzuruna çıktığında (kendince) en iyi kozunu oynamıştı: Ona, Çin ipeklilerini Konstantinopolis'e İran'ın uyguladığı fahiş vergileri devre dışı bırakacak şekilde doğrudan getirmeyi teklif etmişti. İustinos bu tekliften hiç etkilenmemiş ve kendi yaklaşımına parmak basmak için imparatorluğun ipekli dokuma imalathaneleri gezdirilen Maniakh'a şahsen eşlik etmişti. Bununla birlikte İustinos, Türklere Zamarkos başkanlığında 569'da gönderdiği bir diplomatik misyonla karşılık vermişti. Türklerin Kırım'daki Bizans topraklarına düzenledikleri bir akın dolayısıyla iyi ilişkilerin çöktüğü 576'ya kadar (Bizans tarihçisi Menandros Protektor'un anlattığına göre) birkaç defa daha karşılıklı elçi alışverişi yapılmıştı.

Türklerle Romalılar arasındaki bu ilk temasa dair Bizans hikâyelerinde Türk hükümdara "Silziboulos" denilmektedir. Oysa bu ada [veya unvana] dönemin Türk ve Çin kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ya söz konusu kişi nispeten küçük bir bölgenin Türk hükümdarıdır ki bu ihtimal dışıdır ya da sadece İstemi'ye verilen bir başka addır. Öyle ya da böyle, İstemi'den sonra Batı Türklerinin İmparatoru [Batı Göktürk Kağanı] unvanıyla tahta 603'e kadar hüküm süren oğlu Tardu çıkmıştı.

Doğu Türklerinin Kağanı Taspar [veya T'a-po] (572-81) Çinli bir keşişin etkisiyle Budizm'i kabul etmişti. Bunun üzerine bazı mahalli Türk şaman kültlerinin karşı koymalarına rağmen Türkler arasında Budizm alıp yürümüştü. Ayrıca Çin'in kültürel nüfuzu da Türklerin Kuzey Wei hükümdarlığı sırasında Çinlileşmesine benzer şekilde gitgide artıyordu. Gene de esas itibarıyla iki Kağanlıkta da dini hoşgörü kendini belli ediyordu. Taspar'ın devrinde Gandharalı keşiş Jinagupta Çin'in Tarım Havzası ilçelerinden Kuça'daki büyük keşişhanede kutsal Budist metinleri hem Türkçeye hem de Çinceye çevirmişti. Bundan başka hoşgörülü Türk hükümdarların döneminde Zerdüştçülük, Hıristiyanlık ve Maniciliğin yanı sıra steplere özgü gökyüzüne tapınmanın [Gök Tanrı inancı] da

yıldızı parlamıştı. Kağanlar (Budist olanlar bile) yarı ilahi sayılıyorlardı ve idam edileceklerinde dahi kanları akıtılmamalıydı. Bu Osmanlıların da yüzyıllar sonra (uygun gelmeyen bir kurala yan çizmenin elverişli bir yoluyla ipek urganla boğarak) sürdürdükleri bir uygulamaydı.

Doğu Türkleri erken yedinci yüzyılda Çin'deki Sui Hanedanı'nı sona erdirmek ve Tang Hanedanı'nın kuruluşuna yardım etmek bakımından merkezi öneme sahiptiler[7]. Nitekim bizzat Tang da kökeni itibarıyla hem Çinlilere hem de idari kademelere getirdikleri Türkleri de içeren step halklarına (Hiung-nu) dayanması açısından karma bir hanedandı (Hanedanı'nın benzersiz bir şekilde Çin Seddi'nin herhangi bir bölümünü inşa etmemesi de dikkate değerdir). Buna rağmen yedinci yüzyılda Türk İmparatorluğu'nun Batı ve Doğu kolları arasında giderek şiddetlenen bir çekişme ortaya çıkmış ve Doğu Türk İmparatorluğu Hsieh-li [ayrıca İl veya İllig] (619-30) Kağan'ın ölümüyle birlikte çökmüştü. Daha çok yerleşik imparatorluklara özgü merkezi yönetime sahip bir devlete dönüşmekten ziyade esas itibarıyla bir step konfederasyonu olarak kalan imparatorluk, doğası gereği zaten her zaman çözülmeye eğilimliydi ve bu içkin zayıflık Osmanlılara kadar kurulan Türk politik yapılarını nitelemeye devam edecekti. Doğu Türk İmparatorluğu'nun büyük bölümü Tang İmparatorluğu tarafından yutulmuş ve çöküşünün ardından çok sayıda Türk, Çin'in sınır bölgelerine yerleşmişti. Bunlar günümüz Çin'inde yaşayan Türk nüfusun atalarıdır. Batı Türk İmparatorluğu'ysa Orta Asya'nın çoğunu topraklarına katmış ve Doğu'nun çöküşüyle adamakıllı güçlenmişti.

Batı Türk İmparatorluğu, özellikle Kuzey Baktriane'de merkezlenen eski Eftalit İmparatorluğu'nun yenilgisinden sonra gerçekten de hızla yayılıyordu. 616/7 civarında Türk ordusu Sasanilerin yönetimindeki İran'ın içlerine ta Rey'e kadar dahi nüfuz etmişti. 619'da Batı Türk Kağan'larının en güçlüsü Tong Yabgu Kağan tahta çıkmıştı. İmparatorluk Tong Yabgu'nun hüküm sürdüğü dönemde Tarım Havzası, Fergana Vadisi, Baktriane ve Afganistan'la Kuzey Pakistan'ın bazı bölgelerini topraklarına katarak en geniş sınırlarına ulaşmıştı. 625'de bizzat Tong Yabgu'nun komuta ettiği birlikler İndus Nehri'ne kadar ilerlemişti. Bu imparatorluğun ağırlık merkezinin kaymasına yol açmış, başkenti Ceyhun Vadisi'ndeki Kunduz şehri olan Toharistan –antik Baktriane– imparatorluğun merkezi haline gelmişti. Bu bölgelere, özellikle Hindukuş Dağları ve çevresine Türk göçü artmıştı.

7. Bu Uzakbatı'da Sasani İran'ıyla Bizans arasında geçen, içine çektiği Türklerin dolaylı rol oynadıkları daha büyük bir savaştı. Bu dizinin *Tek Dünyaya Doğru* adlı ikinci cildinde cesurca "dünya tarihinin en esaslı savaşı" diye tanımladığım bu çatışmanın etkisi Uzakdoğu'da ta Çin'e kadar hissedilmişti.

GANDHARA SANATININ SON DEFA ÇİÇEKLENMESİ

Tong Yabgu, Budizm'e düşkünlüğü dolayısıyla da ünlenmiş ve Orta Asya'nın güçlü Budist sanatı Türkler tarafından himaye görmeye devam etmişti. Hindukuş Dağları'nın çoğu ıssız vadisinin yanı sıra bunların çevresindeki ovalar zaman içinde küçük Türk beyliklerinin hüküm sürdüğü yerler halini almıştı. Bu beylikler sadece karşılaştıkları kültürleri özümsemekle kalmamışlar, çok büyük ölçüde de himaye etmişlerdi. Bunun sonucunda Budist sanatı Hindukuş Dağları bölgesinde bir patlama yapmış, Gandhara sanatının eski parlak günlerine geri döndüğü bir rönesans yaşanmıştı.

Adını bugünkü Pakistan-Afganistan sınır bölgesinin iki tarafına uzanan antik Ahameniş vilayetinden alan "Gandhara" diye bilinen üslup, milattan öncesinin son yüzyıllarında şekillenen ve Hint-Yunan Krallığı döneminde, Hint ve Yunan sanatını kaynaştıran melez bir üsluptu. Krallığın kendisi MÖ birinci yüzyılda yıkıldığı halde, sanat belirgin bir şekilde güçlü çıkmış, serpilip gelişmeye devam etmiş ve Kushan İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü milattan sonrasının ilk yüzyıllarında doruk noktasına varmıştı. Her ne kadar Kushanların egemenliği sırasında Romen stilleri de nüfuz ettiyse ve bu nedenle sanata çok defa "Romen-Budist" diye sınıflandırılsa da (açıkçası heykeller hayrete düşürücü ölçüde aynı dönemin Romen heykellerini andırmaktadır), üslubun baskın unsurları Budist dini ve Yunan heykel sanatıydı.

Batı Türk İmparatorluğu'nca himaye gören Budist merkezlerden en iyi bilineni devasa Buda heykellerinin bulunduğu Bamyan'dır (Resimler 11-12). Ayakta duran büyük Buda heykelleri hak ettikleri ünlerine rağmen, gene de Bamyan'da rastlanan çok sayıdaki diğer Budist sanatı kalıntısının gölgesinde kalmaktadırlar: Bir üçüncü ayakta duran Buda (Kakrak'ta), üç oturan Buda, söylentilere göre (ilk defa Çinli gezgin Hsüan-Tsang [veya Xuanzang] tarafından bildirilen) devasa bir uyuyan Buda, biri ortaya çıkarılan diğerleri henüz kazılmayan birkaç *stupa** kalıntısı ve sayısız freskle rölyef.

Bamyan'ın hem mimarisinde hem de genelde sanatında şaşırtıcı bir paradoks vardır. Çünkü Bamyan başkenti Kuzeydoğu Afganistan'daki Kunduz'da bulunan ve bu boyutlarda anıtlara hiç rastlanmayan Batı Türk İmparatorluğu'nun, küçük bir beyliğinden ibaretti. Bamyan'ın Batı Türkleri için, yüzyıllar önce (Kuzey Afganistan'da hanedan mensuplarının taraçalı muazzam bir alanda türbelerinin bulunduğu) Surkh Kotal'ın Kushan Hanedanı için gördüğü işe benzer şekilde (bu belki de

* Buda'ya veya başka kutsal kişilere ait olduğu kabul edilen kemik veya eşyanın saklandığı anıtlardır. (ç.n.)

en nihayetinde Ahamenişlerin antik Persepolis'teki hanedanlık merkeziyle doğan bir gelenektir: Yani hükümdarın kişiliğini cisimlendiren bir mimaridir) bir hanedanlık merkezi olduğu öne sürülmüştür[8]. Bu bağlamda Bamyan'daki devasa Buda heykellerinin altındaki kavram, Çin'in Yungang mağara tapınaklarındaki her bir Buda'nın Mahayana Budizm'ine göre Buda kılığına girmiş hükümdarı yansıttığı daha eski Kuzey Wei Budalarını andırmaktadır. İlerde göreceğimiz gibi seküler hükümdarın kişiliğini devasa bir hanedanlık anıtında dini olanla birleştirme geleneği Türklerin de ayırıcı bir özelliği halini alacaktı. Öyle veya böyle Budist mimari Bamyan'da zirveye çıkmıştı. Binlerce zahit dağ yamacına oyulan mağaraları mesken tutmuştu. Devasa heykeller, Buda imgesinin nihai cisimleşmesiydi. Helen, İran ve Hint sanatının unsurlarını birleştiren resim ve heykellerse, hem siyasi hem dini özgüven içeren, dünyadaki en alışılmadık anlatımıyla dünyanın bir ucunda müteakip Çin sanatını diğer ucundaysa İslam sanatını etkilemişti.

Her şeyden önce hayırsever –ve dini hoşgörü sahibi– Türk Kağanlarının saltanatı sırasında Gandhara sanatının son defa çiçeklemesinden faydalanan yegâne "beylik" Bamyan değildi. Çok sayıda başka yer vardı ama bunlar genellikle devletçiklerden ibaretti. Bu yerler ya çoğunlukla ıssız bir vadi ya da bir beylik konağıydı. Ancak bunların hepsi artistik himayeden faydalanıyor ve ortalık sanat eserinden geçilmiyordu. Örneğin Gazne yakınlarında yer alan Tepe Sardar'daki en büyük stupa kompleksi neredeyse tamı tamına heykellerle –Hindu'nun yanı sıra Budist heykelleriyle– kaplanmış bir şekilde inşa edilmişti. Diğer benzer geç dönem Budist sanatı merkezleri Tacikistan'da bulunan Ajina Tepe'deki dev uyuyan Buda, Afganistan'da yer alan Fundukistan ve Kandehar stupa kompleksleridir (Resim 13). Ceyhun Nehri'nin kuzeyinde yaşayan Sogdlar gibi çoğu buyruk altındaki halk Türk hükümdarların zamanında bir rönesans geçirmiştir; nitekim nasıl Osmanlı uygarlığı genelde bir Yunan [Rum]-Türk simbiyozu idiyse, Birinci Türk İmparatorluğu da büyük ölçüde bir Sogd-Türk simbiyozunun sonucuydu.

CANLANIŞ VE GÜÇLENME: İKİNCİ TÜRK İMPARATORLUĞU (HARİTA 3)

Türklerle İmparator Herakleios döneminde Bizans İmparatorluğu Sasani İmparatoru II. Hüsrev Perviz'e karşı yeni bir ittifaka girişmişlerdi ama Tong Yabgu 630'da (bir başka Türk konfederasyonu) Karlukların ayaklanması sırasında öldürülmüş ve ittifak hiçbir zaman etkin bir şekil-

8. Özellikle Klimburg-Salter tarafından (1989): 134-6.

de kullanılmamıştı. Onun ölümünün ardından imparatorluk yavaş yavaş çözülmüş, imparatorluğun doğu kanadı kâğıt üstünde Tang buyruğu altına girmiş, batı kanadı da artan ölçüde ardı ardına Arap akınlarına maruz kalmıştı. Gelgelelim muhtemelen Tang veya Arap saldırıları olmasa da bu çözülme kaçınılmazdı. Çünkü "imparatorluk" kuruluşundan itibaren nihayet geniş çaplı bir kabile konfederasyonundan farksızdı; asla merkezi bir yönetime sahip ve düzenli bir devlet değildi. Bununla, onun sadece barbar göçebe aşiretlerden meydan geldiğini söylemek istemiyorum: Çoğu Türk beyi, özellikle de Afganistan'daki Hindukuş Dağları içinde ve çevresindekiler, daha önce ele aldığımız gibi önemli ve kültürlü sanat hamileriydiler. Ayrıca Buhara, Semerkant, Fergana Vadisi ve Taşkent civarında yaşayan Sogdlar gibi buyruk altındaki çoğu halk hayırsever Türk hükümdarlarının saltanatları süresince bir rönesans geçirmişlerdi (Resim 14). Bilhassa Hindukuş Dağları'ndaki çoğu küçük Türk beyliği de yaklaşık bir yüzyıl kadar daha tutunmayı becermişti ama Batı Türklerinin son Kağanı Çençu Yabgu 659'da Çinlilerle yapılan bir çarpışma sırasında öldürülmüştü.

Birinci Türk Kağanlığı'nın iki kolunun da yıkılmasını bir parçalanma ve moral çöküntüsü dönemi takip etmişti. Türk boyları İkinci Türk [Göktürk] Kağanlığı'nı kurmak üzere başlangıçta sadece on yedi adamla yola çıkan maceraperest İlteriş Kutluğ (682-92) tarafından yeniden birleştirilmişti. 697'yle 691 arasında sınırlarını batıya Moğolistan'ın içlerine doğru genişleten imparatorluk çok geçmeden Orhun Nehri'ni kendine merkez tutmuştu. Dönemin Türk kaynakları da tarihte ilk defa bu gelişmeleri kaydetmişlerdir. Günümüze kadar ayakta kalan kayıtlar, Orhun Nehri kıyısındaki Run harfleri kullanılarak taşlara Türkçe kazınan bir dizi yazıttır. İlteriş'i İkinci Türk Kağanlığı'nı pekiştiren ve Çinlilerle tekrar yakınlaşmaya başlayan kardeşi Kapağan Kağan (691-716) izlemişti. Onun hüküm sürdüğü devir İkinci Türk Kağanlığı'nın tepe noktası addedilir. Kapağan'ın halefleri de gene iki kardeştir: Kağanlığı birlikte yöneten Kültigin ve Bilge Kağan (716-34). İkinci Kağanlık onların yönetiminde en geniş sınırlarına ulaşmıştı ama Bilge'nin ölümüyle hızla yıkılmaya yüz tutmuş, son kağan da 745'te öldürülmüştü. İkinci Türk İmparatorluğu ancak altmış yıl sürmüştü.

Çöküş süreci ilk Arap halifeliği Emevilerin çarpıcı bir şekilde Orta Asya'ya doğru yayılmalarına denk gelir. Şüphesiz yıkılışta bunun da payı vardı. Ancak bunu gereğinden fazla öne çıkarmak yanlış olur. Göçebe imparatorluklar, doğalarından ötürü daima parçalanmaya mahkûm büyük ölçekli gevşek kabile konfederasyonlarından nadiren farklıydılar: İlkçağın büyük yerleşik imparatorluklarını niteleyen ada-

makıllı merkezi yönetimlere bunlarda az rastlanıyordu. Dolayısıyla istikrarsızlıkları kaçınılmazdı ve Türk İmparatorluğu büyük ihtimalle Emevi Halifeliği'nin yokluğunda da çökerdi. İmparatorluğun "Türk" niteliğini gereğinden fazla vurgulamak da yanlıştır (gerçi hiç şüphesiz baskın özelliği buydu). Göçebe devletleri ve konfederasyonları çoğunlukla hâkim kabile veya kavmin –bu örnekte Türklerin– adını alırlardı. Ancak bu söz konusu konfederasyon sırf onlardan meydana gelmişti demek değildir: Birçok, genellikle de birbirinden tamamen farklı, hem göçebe hem de yerleşik, kabile ve halkları içerirdi, Hunlar ve Moğollar kadar Sogdlar ve Çinlileri de.

Bununla birlikte çöküşten sonra bile İç Asya'nın batı bölgelerine artan oranda bambaşka Türk boylarından oluşan gruplar hükmetmiş, Karluklar gibi küçük çaplı konfederasyonlar doğmuştu. Türk boylarının genelde batıya doğru yayılması söz konusuydu. Örneğin Peçenekler Karadeniz steplerine, Oğuzlar da (Arap kaynaklarına göre Guzz) Aral Gölü çevresine doğru dağılmışlardı. Moğolistan kökenli Oğuzlar, muhtemelen tek bir boydan ziyade bir kabile konfederasyonuydu ve ilerde göreceğimiz üzere, Selçukluların yükselişinde önemli bir rol oynayacaklardı. Gerçi gerginliklere dair hiçbir kanıt yoktur ama büyük ihtimalle Pencikent (Resim 14) benzeri birçok şehirde de yerli Sogd nüfuslara hâlâ Türk seçkinleri hükmediyordu ve daha önce ele aldığımız gibi, Türk beyleri daha güneydeki Hindukuş Dağları'nın ücra vadilerinde kendi küçük yurtluklarını yönetmeyi sürdürüyorlardı. Ne var ki bu tür anklavların dışındaki geniş steplerde çoğunluk nüfusunu –her ne kadar genellikle göçebe yaylacılık yapsalar da– artan ölçüde Türk boyları meydana getiriyordu. Bu yüzden Türk İmparatorlukları dönemi, İskitler ve ilkçağın onlarla bağlantılı Hint-Avrupa dillerini konuşan topluluklarının nihai ortadan kalkışlarını ve o zamandan beri Orta Asya'nın büyük bir bölümünü niteleyen Türk topluluklarının belirmesini imleyen bir etnik değişiklik çağıydı.

PASTIRMA YAZI

İslamiyet öncesinde Hindukuş Dağları'ndaki Türk hükümdarlarının son defa yıldızları parlamış, kısa bir pastırma yazı yaşamışlardı. Kağanlığın yıkılışına rağmen ayakta kalan küçük hükümdarlardan biri Kâbil civarındaki Türk güçlerini derleyip toparlamayı başarmış ve Kâbilli Türk Şahiler diye bilinen yeni bir hanedan yaratmıştı. Türk Şahiler ve halefleri yıkılan Kağanlığın molozlarının ortasında bir istikrar adası yaratmakla kalmamışlar, hem ilk Müslüman akınlarına karşı durmuşlar

hem de Gandhara üslubunun yaşadığı son yaratıcılık kabarmasını teşvik etmişlerdi. Hanedanlık Sistan'dan gelen Arap-akıncıların hücumunun ardından yaklaşık 666'da Kâbil'i ele geçiren Barhatigin tarafından kurulmuştu. Barhatigin'i hanedanlığı kurmaya ve bölgenin yanı sıra zengin kültürel kimliğini savunmaya iten kesinlikle Müslüman Arap akınlarıydı. Arap ordusunu 683'de ardından 698-9'da tekrar bozguna uğratarak, bir ölçüde de başarılı olmuştu. Kâbilli Türk Şahiler askeri güçle desteklenen bir dizi ustalıklı müzakere sayesinde dağdaki müstahkem mevkilerini sağlama almışlar ve genellikle sırf geçitleri tıkayıp arkadan geleceklerin yolunu kesmek amacıyla kendi topraklarına çektikleri akıncı Arapları da defedebilmişlerdi.

Son Kâbilli Türk Şahı, nihayetinde Sistanlı Arapları haraç vererek satın almaya mecbur kalan Lagartuman'dı. Brahman başvekili Kallar'ı yaklaşık 843'te Lagartuman'ı devirmeye ve kendi Hindu hanedanlığını [Hindu Şahiler] kurmaya sevk eden muhtemelen atılan bu geri adımdı. Kâbil'deki bu Hindu hükümdarların güçlü hanedanı Arap ilerleyişini bir süre daha savuşturmayı başarmış, hatta bazı hayranlık uyandıran inşaat programlarına girişmişlerdi. Ne var ki Müslüman ilerleyişi önünde sonunda durdurulamayacaktı (gerçi Afganistan'ın bazı bölgelerine ancak 1880'lerde ulaşabilmişlerdi). Nitekim onuncu yüzyılın ortalarında Kâbil Sistanlı Müslüman Saffarilerin egemenliği altına girmişti.

Kâbilli Türk Şahiler'in dönemi, Türklerin batıya yayılmalarında topu topu ikinci dereceden bir gelişmedir. Normalde önemli bir etmen olmasa bu sayfalarda öyle bile addedilmezlerdi; nitekim daha önceki birçok Türk devletini hepten ihmal ettik: Doğu Afganistan'da varlığını koruyan Türk unsuru yüzyıllar sonra İslamiyet'in erken döneminde yükselen en önemli Türk hanedanlarından birinin zeminini hazırlamakta çok önemli bir rol oynamıştı: Gazneliler. Gaznelileri daha ayrıntılı bir şekilde gelecek bölümde inceleyeceğiz. Gene de şimdilik Gaznelilerin Doğu Afganistan'daki bir "Türk boşluğunda" ortaya çıkmadıklarını unutmamakta fayda var.

PEYGAMBER MANİ'NİN MÜRİTLERİ: UYGUR HÜKÜMDARLIĞI

MS yedinci yüzyılın ortalarında Çin'in batı sınır bölgelerinden Sinkiang'da Çin gücünün Tang Hanedanı yönetiminde yeniden varlık bulduğunu görüyoruz. Bu bölgenin, birbirinden farklı Hiung-nu ve Çinli birçok münferit mahalli hanedanın saltanat sürdüğü bir dönemden sonra, daha kararlı bir şekilde Çin'in kontrolü altına girmesine yol açmıştı. Ancak aynı zamanda veya kısa bir süre sonra bölgede yeni bir halk ortaya çıkmıştı: Uygur Türkleri.

Uygurlardan ilk defa MÖ üçüncü yüzyılın Çin kaynaklarında bahsedilir. Bu kaynaklarda onlardan o zamanlar Hiung-nuların kuzeyinde yaşayan ve (Kırgızlarla ilişkilendirilen) Chien-k'un'larla birlikte onlara tabi Ting-ling adıyla bilinen bir topluluk diye söz edilir. Çinliler hem Ting-ling hem de Chien-k'un'ları beş Türk boyundan ikisi olarak tanımlarlar. MS yedinci yüzyıla gelindiğindeyse Uygurlar Doğu Türk Kağanlığı'nın buyruğu altında Kağanlığın kuzeyine doğru Selenga Nehri havzasında yaşayan bir halktı. Çinliler onlara Türklerden ayrı, doğrusu şu ki (Çinlilerin zaten –yanlışlıkla– Türklerle bağlantılı addettikleri) Hiung-nuların torunları gözüyle bakıyorlardı.

Uygur İmparatorluğu 744'ten 840'a sürmüş, ülke Orhun Nehri kıyısındaki başkentleri Karabalgasun'dan yönetilmiştir. Uygur Türkleri önceden Batı Moğolistan'ı merkez tutmuş halde Doğu Türk İmparatorluğu'nun buyruğu altında yaşıyorlardı. 742'de bir araya gelen (Hepsi Türk) Uygur, Karluk ve Basmıl boyları son Doğu Türklerini yenmiş ve yeni bir kağanlık kurulmuştu. Başa bir Basmıl olan Alp Bilge Kağan geçmiş ancak o da bir Karluk-Uygur ittifakıyla alaşağı edilmişti. Ardından da Uygurlar Karlukların ayağını kaydırmış ve 744'te Kutluğ Bilge Kül Kağan'ın yönetiminde Uygur Kağanlığı kurulmuştu. Uygurlar kendilerine Türk Kağanlığı'nın yerini alanlardan ziyade onu devam ettirenler gözüyle bakıyorlardı. Kutluğ da kökeninin Bumin Kağan'a dayandığı kanısındaydı. Bu nedenle fiilen Üçüncü Türk İmparatorluğu'ydu. Kutluğ 747'de ölünce onu oğlu Bilge Kül veya El-Etmiş Bilge Kağan [Moyun-Çur] (747-59) izlemişti. Onun hükümranlığı sırasında Kağanlık bir hayli genişlemiş ve güçlenmişti. Uygurlar özellikle bir Çin iç savaşına başarılı bir şekilde müdahale etmişler, iktidardaki Tang Hanedanı'na Sogd An Lushan'ın başını çektiği bir ayaklanmayı bastırmakta ve başkentleri Luoyang'ı geri almakta yardımcı olmuşlardı. Sonuçta Tang dönemi Çin'i kısa bir süre için Uygurların bağımlı devletiydi.

Kağanlık, Bilge'nin oğlu Tengri (veya Mou-yü) Kağan'ın döneminde (759-79) zirveye ulaşmıştı, gerçi tahtın arkasında Tengri'nin kardeşi yani Bilge'nin bir Çinli prensesten olma oğlu Böğü Kağan vardı. Ayrıca Tengri ve Böğü Sogdların propagandaları sonucu Maniciliği kabul etmişler ve Böğü bundan ötürü *Zahag-i Mani* (Mani'nin suduru*) unvanıyla taltif edilmişti. Bu gelişmeyle birlikte hem Uygur hem de Tang saraylarında Sogd nüfuzu artmış, bu durum iki tarafta da içerlemeye yol açmıştı. Aslında Manicilik Orta Asya'nın doğusuna dördüncü yüzyıldan sonra Batı'daki Zerdüştçü İran'ın ve Hıristiyan Roma'nın zulmünden kaçan

* Bir başka deyişle Mani'den ortaya çıkan veya onun tezahürü. (ç.n.)

mültecilerle gelmiş ve Uygurların döneminde serpilip gelişmişti[9]. [Oçur] Kutluğ Bilge Kağan'ın hükümdarlığı sırasında (790-5), daha sonraki yüzyıllarda Türk hükümranlığının ayırt edici bir kurumu haline gelecek, [*il*] *ögesi** bir başka deyişle "sadrazam" [veya "veziriazam"] makamına ön ayak olmuştu. Başkent, Orhun Nehri kıyısındaki eski Türk [Göktürk] başkenti Karabalgasun'du ve eserler oradaki Uygur yazıtlarına kazınmıştır. Karabalgasun'u, 821'de şehrin çoğunluk dini Manicilikken [Uygur sarayına giden] Arap seyyah Tamim ibn Bahr tarif eder. Bir başka önemli Uygur şehri Selenga Nehri kıyısındaki Bay Balık'tı.

Çin'in Uygurlar tarafından zayıflatılması, Tibetlilerin aynı zamana denk gelen akınlarıyla ağırlaşmış, bu durum Sinkiang'a gitgide daha fazla Uygur Türkünün nüfuz ederek nihayetinde "yerli" (münferit bir Hint-Avrupa dili konuşan) Tohar nüfusunu yerinden oynatmasına yol açmıştı. Uygur kağanlarının en büyüklerinden Tengride Kağan [*Ay Tängridä Qut Bulmiš Alp Külüg Bilgä Qağan*] Tibetlileri yenmiş ve onları Kunlun Dağları'nın arkasına geri dönmek zorunda bırakmıştır. Ancak imparatorluk onun ölümünden sonra yavaş yavaş gerilemiş, anayurtlarında ve Orhun Nehri kıyısındaki otlaklarda 839'da yaşanan sert kış durumu daha da kötüleştirmiş, süreç Uygurların 840'ta Kırgızların karşısında bozguna uğrayıp dağılmalarıyla sonuçlanmıştı.

Dağılma Uygur boylarının batıya Beşbalık (Beiting) ve Turfan'a göç edip yaklaşık 860'da Turfan Vahası'ndaki Hoçu'nun (günümüzde Karahoca) başkent yapıldığı, ikinci bir Uygur hükümdarlığı kurmalarına yol açmıştı (Resimler 15-17). Hükümdarlık hiçbir zaman ne yeterince büyük, ne de "Dördüncü Türk İmparatorluğu" lakabı takılacak kadar gayri Uygur Türk boyu barındırmıştı. Zaten "Kağan" unvanı da terk edilip *Iduk Kut* unvanı benimsenmişti. Bu unvanı "Kutsal Majeste" [Osmanlı Türkçesiyle *Mukaddes Haşmetmeab*] diye çevirmek mümkündür (nitekim başkentlerinin bugünkü alternatif adlarından biri hâlâ *İdukut Şehri*'dir) –bu belki himayelerine aldıkları Maniciliğe bir göndermedir-. Hükümdarlık çok geçmeden Kuzey Tarım Havzası'nın tamamını kapsayacak kadar genişlemişti. Gene de bunun şiddetli saldırılar ve yerli Toharların imhası şeklini aldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Aksine yeni gelenler eski Tohar nüfusuyla birkaç yüzyıl boyunca barış içinde bir arada yaşamış gibi görünmektedir. Yerli nüfus sonunda ayrı kimliğini kaybetmiş ve Uygurlar tarafından massedilmişti. Buna rağmen Toharlar yeni gelenlerin yerleşik düzene geçmelerini sağlamışlardı. Dolayısıyla

9. Maniciliğin dünyaya yayılışı ve bu dine özgü düşüncelerin etkisi bu dizinin 2. Cildinin 7. Bölümünde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

* "Öge" kelimesi Türkiye Türkçesinde "bir ulusun büyüğü, ileri geleni", "il" kelimesiyse eski Türkçede "devlet, ülke, yurt" anlamına gelir. (ç.n.)

süreç, Türkçenin Anadolu'da önünde sonunda daha eski Yunanca ve Anadolu dillerinin yerini almasına benzer şekilde, nihayetinde Tohar dilinin ortadan kalktığı ağır ağır gerçekleşen bir asimilasyondu sanısı vermektedir. Şüphesiz Uygurlar da zaman içinde Toharların birçok kültürel özelliğini özümlemişlerdi. Nitekim Tohar tarzı Budizm'i o kadar yürekten benimsemişlerdi ki, sanat eserlerinde bu etnik geçişi belli edecek çok az değişiklik meydana gelmişti. Söz konusu etnik temasın tamamı Türklere has karşılıklı düşünce alışverişinin klasik bir örneğiydi; sonuç parlak bir uygarlıktı.

Uygur hükümdarlığı boyunca Manicilik serpilmeye devam etmiş, dokuzuncu yüzyılda neredeyse Sinkiang'ın devlet dini haline gelmiş, on üçüncü yüzyıla kadar da ayakta kalmıştı (Resim 18). Batıdaki dini zulümden kaçıp da canını hoşgörülü Uygur hükümdarlığına dar atan azınlıklar sadece Maniciler değildi. Onlardan bir çekirdek geri kalmayan Nasturiler de vardı. Hıristiyan olmalarına rağmen Nasturilik Konstantinopolis'teki Ortodoks saray tarafından sapkınlık diye mahkûm edilmiş ve dindaşları Hıristiyanların zulmüne uğrayan müritleri ticaret yolları üzerinden doğuya doğru kaçmışlardı. Dokuzuncu yüzyıldan sonra Sinkiang'da uç vermişler, ilerleyen yıllarda Avrupa'da Keşiş Yohannes'in [veya Presbyter Johannes] kayıp Hıristiyan krallığı efsanesinin varlık bulmasını sağlamışlar, hatta Cengiz Han'ın hüküm sürdüğü dönemle birlikte ileri gelen birçok Moğol'un Nasturi Hıristiyanlığın buyruklarını yerine getirdiği Moğolistan'a yayılmışlardı. Uygur hükümdarlığında Maniciliğin ve Nasturiliğin yanı sıra onuncu yüzyıldan sonra sönmeye başlamasına rağmen, Budizm de serpilmeye devam etmişti. Uygurların bu alışılmadık ölçüde göz alıcı ve hoşgörülü uygarlığında Zerdüştçülük, Konfüçyüsçülük ve çeşitli pagan dinlerinin de buyrukları açık açık yerine getiriliyordu. Canlı ve türlü türlü dini hayattan başka, güzel sanatlar da geniş ölçüde himaye görüyordu; özellikle resim sanatı ve müzik bir hayli öne çıkmıştı. Nitekim o günkü resim sanatı bugün Sinkiang'ın kültür mirasının ayırıcı özelliği olan şaşırtıcı derecede zengin mağara ve tapınak resimleriyle yer etmiştir (resim 18). Uygurlar ayrıca Sogdların kullandığı şekliyle Arami alfabesini de benimsemişler ve bugün hâlâ bu alfabeyle yazan Moğollara aktarmışlardı (Resim 19).

Neredeyse bütün diğer Türkler İslamiyet'i kabul ederken, Uygurlar farklı kültür ve dinlerini sonuna kadar korumuşlardı. Onuncu ve on üçüncü yüzyıllar arasında hemen batılarındaki Kaşgar'ı mesken tutan Türk hanedanı Karahanlıların, İslamiyet'i [yayma girişimlerine] karşı şiddetli ve başarılı bir direnç göstermişlerdi. Uygur hükümdarlığı on ikinci yüzyılın ortalarında Batı Liao Hanedanı'nın egemenliği altına

girmiş, 1209'da da [Iduk Kut] Barçuk Art Tigin gönüllü olarak Cengiz Han'a baş eğmişti. Asilerin 1270'te Beşbalık'ı, 1284'te de Hoçu'yu ele geçirmesi Uygur hükümdarlığının sonunu getirmişti.

UVERTÜRÜN SONU

Türklerin kökeni ve erken dönem tarihlerine dair bu kısa özette birkaç tipik özellik su yüzüne çıkmaktadır. Bunlardan ilki "Türk" tanımıyla ilgilidir: Gördüğümüz gibi Türgişler, Karluklar, Kırgızlar ve Uygurlar kadar birbirinden farklı halklar gelişigüzel "Türk" adı altında toplandığı gibi, kısa bir süre sonra bu listeye Karahanlılar, Oğuzlar, Selçuklular, Kazahlar, Özbekler, Osmanlılar ve pek çok başka ad daha eklenecektir. Doğru, bütün bu gruplar etnik kökenleri ve dilleri bakımından birbirleriyle ilişkilidir ama "Türk" adı fiilen adeta hem aşkın hem de bütün Türk gruplarını birleştiren bir ad yani bir "Pantürk" terimi gibi görünmektedir. Erken dönem Türk tarihi aynı ölçüde pek çok gayri Türk kültür unsurunu da barındırıyordu: Sogd, Moğol, Hiung-nu, Hun, Çinli ve birçok başka halka ait kültür unsurunu da bünyelerine katmışlardı. Türk tarihi sonradan bunlara doğuda Hintlilerin batıda da Bulgarlarınkine kadar birçok başka unsurun daha eklendiğine tanıklık edecekti. İlk Türk adlarından çoğu hatta Bumin, İstemi ve Silziboulos gibi başlıca hükümdarlarınki dikkatlice incelendiğinde bu adların kökenlerinin Türkçenin dışından kaynaklandığı açığa çıkar. İstemi'nin tam unvanı Sri Yabgu Kağan karma bir unvandır: *Sri* kelimesi Hint, *Yabgu* kelimesi İran, *Kağan* kelimesi Avar kökenlidir. Açıkçası başından itibaren Türk kültürü birden çok etnik unsur ve birden çok kültür barındırıyordu. Müteakip binyıldaki uygarlıklarını karakterize edecek özelliklere, gayri Türk unsurları massetmeye hazır bir niteliğe sahipti.

Ancak aynı zamanda bazı yönlerden daha sonraki Türk milliyetçiliği düşüncelerinin yolunu yapacak, çok belirgin ortak bir Türk kimliği, bir *Türk* olma bilinci vardı. Söz konusu ortak Türk kimliği düşüncesi Orhun yazıtlarında çok güçlü bir şekilde ortaya çıkar ve durmadan tekrarlanır; örneğin on birinci yüzyılın *Siyasetname*'sinde "Türklerin" öz farkındalıkları sürekli yinelenen bir temadır[10]. Bir bakıma bu iki özellik –bir taraftan diğer kültürleri massetmeye hazır bulunma diğer

10. Büyük İranlı vezir Nizamülmülk tarafından Selçuklu hükümdarları için yazılan *Siyasetname* adlı eser; bir başka deyişle [*The Book of Government or Rules for Kings* adlı İngilizce çevirisinden hareketle] "Devlet Yönetimi Veya Hükümdarlar İçin Kurallar Kitabı" "hükümdarlar için bir aynaydı" [Türkçesi: *Siyasetnâme*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, 1995; *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012].

taraftan Türk kimliğine yapılan vurgu– çelişkili gibi görülebilir ama her ikisi birden müteakip Türk tarihinin belirgin niteliği haline gelecekti.

İkinci Türk İmparatorluğu'nun çöküşüyle Türklerin dünya tarihi sahnesine çıkış hikâyelerinin başlangıcı son bulmaktadır ama başardıkları zaten hayranlık uyandırıcıydı. Hindukuş Dağları'ndaki "Neogandhara" sanatının zenginliği, Ceyhun Nehri'nin kuzeyindeki Sogd rönesansının yanı sıra Budizm ve Maniciliğin Pamir Dağları'nın doğusunda yıldızlarının parlaması, miraslarının önemini hanidir ispatlamaya yeter de artar bile. Aslında İç Asya'nın müteakip tarihi üzerinde bıraktıkları etki çok daha önemliydi. Türklerin başta gelen tarihçilerinden Denis Sinor'un sözleriyle:

> Türkler, Çin'in sınırlarından Bizans'ınkilere kadar uzanan bir toprak parçasının siyasi birliğini gerçekleştirmeyi başardıkları gibi, bunu İç Asya standartlarına göre uzun sayılabilecek bir süre de korumuşlardı. Çin, İran ve Bizans'ın kaderine kalıcı bir şekilde müdahale etmişler; Yunan, İran, Hint ve Çin âlemleri arasında bilgi alışverişini sağlamışlardı. Batı dünyasında yüzyıllarca hangi dilde olursa olsun barbarları isimlendirmekte kullanılan yaygın terim onların adıydı. Oysa İç Asya'nın halkları için Türk adı ortak bir dili paylaşan halkların birliğinin ayırıcı özelliği halini almıştı. Hâlâ da öyledir[11].

Bu başarı bile gelecekteki daha büyük hadiselerin bir ön gösterisinden ibaretti.

11. Sinor 1990: 315-6.

4. Bölüm
İslamiyet'in Cazibesi

KÖLELER, TACİRLER VE FATİHLER

> Gerçek asalet bilgi ve akıl sahibine mahsustur... Akıllı bir hükümdar halkı zenginleşsin diye ülkesine düzen verir ve böylelikle onların zenginliğini kendi kalesi yapar... cihan fatihinin binlerce erdem taşıması gerekir... bu erdemlerle cihan hükümdarı sisi dağıtır ve ülkeyi kavrar; kılıç sallar ve düşmanının kellesini uçurur; topraklarını ve halkını hukuk ve adaletle yönetir.
>
> (Türk hükümdarlığı üzerine, *Balasagunlu Yusuf Has Hacib*[1])

Abbasi Hanedanı'nın kurulması ve Halifeliğin Şam'dan yeni Bağdat şehrine taşınmasına sahne olan 750'deki sözde "Abbasi Devrimi" ile birlikte İslamiyet sanki Batı'ya da yüz çevirmişti. O zamana kadar İslamiyet'in başkenti Akdeniz'e dönük Helenleşmiş Şam şehriydi; yayılmasının odağında batı vardı. En önemli hedef Konstantinopolis, örnek alınan da Roma İmparatorluğu'ydu. Oysa Bağdat'a taşınınca İslamiyet daha çok doğuya yönelmişti: Batıya doğru genişleme büyük ölçüde durmuş, Konstantinopolis'e karşı düzenlenen büyük seferlerin ardı kesilmiş ve yayılma açısından dikkatler esas itibarıyla doğu üzerinde toplanmıştı. Bir yere kadar bu gelişme Constantinus'un Roma İmparatorluğu başkentini Roma'dan Konstantinopolis'e taşımasına benziyordu: Şam gibi Roma'yı da pagan geçmişi bunaltmıştı; Konstantinopolis gibi Bağdat da yeni din için kurulmuş yepyeni bir şehirdi; ikisi birden genelde Batı'ya sırtını dönmüştü.

İslamiyet bu yer değişikliğiyle uluslararasılaşmıştı da. O zamana kadar İslamiyet neredeyse tamamen Araplarla ilişkilendiriliyordu. En azından başı çekenler Araplardı. Ne var ki Abbasi Devrimi doğudaki İran dünyasında meydana gelmiş ve birçok doğulu ve Arap olmayan memnuniyetsiz unsuru bünyesinde toplamıştı. Bu İslamiyet'e artık Arapların ve batıdaki Müslüman topraklarının hükmetmemesi demekti: İslamiyet daha fazla evrenselleşmişti. Daha da önemlisi İslamiyet Arap olmayan

---

1. *Kutadgu Bilig*'den yapılan alıntı Golden 2011 içindedir: 72.

yerli nüfuslar arasında katbekat yayılmıştı. Bu hem Ortadoğu hem de genelde İslamiyet açısından dallanıp budaklanan sonuçlar yaratacaktı. Araplarla hiçbir ortak kültürel deneyimi bulunmayan Orta Asya kökenli bir halkın sayesinde İslamiyet'in canı gelecekti. Türkler birkaç yüzyıl sonra Orta Asya'dan çıkınca Arapları, Ortadoğu'yu, İslamiyet'i ve nihayetinde Avrupa'yla Akdeniz'in büyük bir bölümünü dönüştüreceklerdi.

TÜRK KÖLE VE EFENDİLER

Türklere İslamiyet'i, Türkleri de Ortadoğu'ya taşıyan Abbasi Halifeliği'nin doğu kıyısındaki küçük bir emirliğin hükümdarıydı. Emir Abdullah bin Tahir (830-45) Horasan'daki Tahiri Hanedanı'nın reisiydi. O dönemde bu devlet Kuzeydoğu İran'la Orta Asya'nın batı bölgeleri üzerinde uzanıyordu. Abdullah bin Tahir Oğuzların yaşadığı (aşağı yukarı bugünkü Kazakistan'a denk gelen) bozkır diyarının içlerine kadar akın etmiş ve Oğuz boyundan yaklaşık iki bin Türk köleyle geri dönmüştü. Kölelerden iki yüzü Halife Mütevekkil'e takdim edilmişti. Bunlar Irak'a adım atan ilk Türklerdi. Buhara'da hüküm süren Samani Hanedanı (Müslümanlığı kabul eden Orta Asya'nın yerlisi bir İranlı hanedan) da Türk köle ticaretinin potansiyelinin çabucak farkına varmış, hatta bu ticaret dokuzuncu ve onuncu yüzyıllar boyunca Orta Asyalı Müslüman hükümdarlıklarla Halifelik arasındaki başlıca ticari teşebbüs halini almıştı.

Ondan sonra Ortadoğu'ya daha çok sayıda Türk köle girmeye başlamıştı. Türkler onlarla ilk defa yüz yüze gelen Müslümanlar üzerinde muazzam bir etki bırakmışlardı; hem de birçok yönden. Bir kere barbar, egzotik ve yabancı olan her şeyi onlar temsil ediyor gibiydiler; nitekim bu Türk köleler çok geçmeden dönemin Arap ve Pers yazarları arasında hem egzotik güzelliğin hem de barbar acımasızlığının imgesi olagelmiş bu imge, soylu vahşiye dair bin yıl sonrasının Avrupa'ya özgü romantik mecazına zemin hazırlamıştı. Bu açıdan İslamiyet döneminde kölelerin hatırı sayılır ölçüde yasal hak ve imtiyazlardan yararlandıklarını anlamak elzemdir. Dahası onlar terimin, daha sonraları "Atlantik Yolculuğuyla"* Amerika kıtasına nakledilenler gibi, Avrupa'yla ilgili bağlamlarının işaret ettiği –ve kötüye kullanılan– manasındaki (hiçbir haktan yararlanmayan) "kölelere" nadiren benziyorlardı. Ne var ki güzel veya barbar, çok geçmeden Orta Asya'nın en ücra ıssız köşelerinden getirilen Türk kölelerin, erken dönem İslam toplumundaki çoğu kölenin

* On altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyılla kadar süren Avrupa, Afrika ve Amerika arasındaki üç köşeli ticaretin parçası Atlantik köle ticaretinin ana güzergâhı için kullanılan ve İngilizcesi *Middle Passage* ("yolculuğun ortası") olan bir deyim. (ç.n.)

akıbeti olan işlerde, yani tarım işçisi diye pek işe yaramadıkları, uşak diyeyse hiç işe yaramadıkları açığa çıkmıştı. Aksine doğuştan savaşçıydılar[2]. Bundan dolayı söz konusu Türk kölelerin gittikçe daha fazlası –Müslümanlaştırıldıktan sonra– paralı askerlerden meydana gelen köle birlikleri halinde [kölemen] Müslüman ordularına katılmıştı. Daha fazlasına talebin sonu bir türlü gelmemiş ve damlayan Türk köleler sele dönüşmüştü. Ancak dövüş becerileri çok iyiydi ve kısa bir süre sonra kaçınılmaz gerçekleşecekti: Türkler efendi olacak ve nihayetinde de Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonundaki yıkılışına kadar Ortadoğu'ya hükmedeceklerdi.

Bu ilk defa Abbasi Halifeliği'nin tam göbeğinde Bağdat'ta gerçekleşmişti. Erken dokuzuncu yüzyıldan itibaren artan ölçüde güçlü aile hizipleri'nin sözlerini geçirdikleri, esasen Araplardan meydana gelen orduya güvenmeyen Halifeler, etraflarına (önce *gulam* sonra *memluk* denilen) özel muhafız diye Türk köleleri toplamaya başlamışlardı. Sarayı nüfuzu altında tutmak için yarışan çeşitli aile veya aşiretlerin mensubu olmayan bu Türk köleler, sadece Halifenin kendisine bağlılık duyduklarından güvenilirdiler ve bu yüzden zamanla güçlü bir muhafız alayı halini almışlardı. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Bağdat'ta Arap nüfusla gittikçe güçlenen Türk askerler arasındaki çatışmalar Halife Mutasım'ı bizzat başkenti Dicle Nehri'nin daha yukarılarına, yepyeni Samarra şehrine taşımaya sevk etmişti. Ne var ki Türk *gulam*'lar, Halifelikteki başlıca güç haline gelinceye kadar, iflahları kesilmeden kuvvetlenmeye devam etmişlerdi: Halife Mütevekkil 861'de Türk muhafızı tarafından öldürülmüş ve o günlerden sonra Halifeler aşağı yukarı Türk askerlerin keyfine göre peş peşe birbirlerini izlemişlerdi. Türk köleler, Halifeleri fiilen kukla gibi oynatmışlardı. Nitekim Abbasilerin gerilemesinde bunun esaslı bir payı vardı. İslam dünyası Türk dünyasına dönüşmeye başlamıştı.

REFAH, GÜÇ VE UYGARLIK: İSLAMİYET'İN CAZİBESİ

Müslüman Araplar, 751'de Çin ordusunu T'ien Shan Dağları'nın [veya Tanrı Dağları] batısındaki Talas Irmağı kıyısında yapılan bir muharebede yenmişlerdi. Araplar, galibiyetlerine rağmen bu noktadan daha doğuya asla nüfuz etmeyeceklerdi. Gene de bu zafer tarihe İç Asya steplerinin Müslümanlaşması ve diğer dinlerin giderek gerilemesinin başlangıcı diye geçecekti. Nihayetinde Orta Asya'dan Zerdüştçülük de,

2. Oysa Çin'in Tang döneminde savaş esiri alıp köleleştirilen Türklere sadece uşaklık yaptırılmış veya tarımda çalıştırılmışlar, asla silahaltına alınmamışlardı. Bkz. Schafer 1963: 40-3.

Manicilik de, Nasturilik de tamamen silinecekti. Budizm'se sadece İç Asya'daki Moğollar ve onlarla ilgili topluluklar arasında varlığını koruyacaktı (gerçi bu on dördüncü yüzyıldan sonra Tibet'ten yapılan ayrı bir Budizm propagandası yüzündendi: Moğollara özgü modern Vacrayana Budizm'i eski Türklerin başlangıçtaki Mahayana Budizm'inden büyük ölçüde farklıdır). Steplerin gökyüzüne tapınmayı içeren yerli dinleri ve Şamanizm'in çeşitli türleri (her ne kadar unsurları Orta Asya Müslümanlığının, özellikle Sufi akımların bazı yönlerinde varlığını sürdürse de) genelde Sibirya orman kuşağına çekilmişlerdi.

Her şeyden önce vurgulanması gereken şu ki, bu Müslümanlaştırma süreci onuncu yüzyıla kadar İç Asya'nın antik dinlerinin muhtemelen hâlâ üstün geldiği çok uzun bir zamana yayılmıştı: Budizm ve Manicilik düpedüz yavaş yavaş ortadan kalkmıştı. İkincisi söz konusu din değiştirme büyük ölçüde barışçıl bir şekilde ve ikna yoluyla gerçekleşmişti. Hıristiyan propagandası yüzyıllar boyunca İslamiyet'in gelişmesini "kılıç gücüyle yayıldı" diye çarpıtmıştır. Bunun da meydana geldiği su götürmez (ve Hıristiyanlık dahil çoğu din böyle yayılmıştır) ama İslamiyet'in en önemli ilerlemeleri açık arayla barışçıldı[3].

On ikinci yüzyılda Orta Asya'da, bölgeye gelen ve Pekin'den Aral Gölü'ne kadar uzanan muazzam bir imparatorluğu fetheden Mançurya kökenli Karahitaylar veya Batı Liaolar'la birlikte, bir pagan hanedanın yeniden varlık bulduğu kısa bir dönem yaşanmıştı. Karahitaylar, Moğol istilalarıyla eriyip gidinceye kadar Karahanlıları yıkmış, hatta Selçukluları bile ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Üç ana tektanrıcı dinlerden birine dönmeye gerçekten *karşı duran* step konfederasyonlarının çok nadir örneklerinden biri olmaları dışında[4], şimdiki bağlamda bahsetmeye pek değmezler.

Hatta Karahitaylar ve Selçuklulardan şimdi söz etmek işi aceleye getirmek olur. Anlatıyı tarih sırasına göre yeniden toparlarsak, onuncu yüzyılda Türk Peçenek boyları, kısa bir süre sonra Aral Gölü'nden doğuya T'ien Shan Dağları'nın eteğindeki Çimkent'e kadar uzanan bozkırları işgal eden, komşuları Oğuz Türkleri tarafından batıya Volga-Ural böl-

3. Sinkiang'daki çoğu Budist cemaatin mevcudiyetinin bıçak gibi kesildiğine dair kanıtlar vardır: Daha sonraki Uygur başkenti Karahoca'da toplu katliama uğramış keşiş kemiklerine rastlanmış; on dokuzuncu yüzyılda araştırma yapan arkeologlar keşişhanelerin çoğu dini arşivi ve mobilyasını sanki din adamları bu yerlerden basbayağı palas pandıras ayrılmış gibi hemen hemen el sürülmemiş halde bulmuşlardır. Gelgelelim bu yıkıma neredeyse kesinlikle Müslümanlar değil, büyük bir ihtimalle on üçüncü yüzyıldaki Moğol istilaları yol açmıştır.

4. Türklerin İslamiyet'i, Hazarların Yahudiliği veya Kiev Knezliği döneminde Rusların Hıristiyanlığı kabul etmelerinin aksine. Bkz. Biran 2005. Karahitaylar bu dizinin *The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"] adlı dördüncü cildinde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

gesinin içine doğru sürülmüşlerdi. Peçenekler üzerindeki Oğuz baskısı onları Volga Nehri'ni aşıp hem Bizans'ı hem de Hazarları sıkıştırmaya zorlamıştı. Oğuzların doğusunda toprakları Fergana ve İli vadilerine kadar yayılan Karluk Türkleri vardı. Karluklar da 747'de İkinci Türk Kağanlığı'nın yıkılışı ve ilk Uygur hükümdarlığının kuruluşu sırasında Uygurlarla kapışıp batıya doğru göç etmişlerdi.

Uygurlarla ihtilafa düşmeleri Karlukları Tibetlilerle ittifak etmeye itmiş ama düşmanlarının yani Uygurların –Karlukların tebaaları (dolayısıyla kendilerinden daha aşağıdaki) Sogdlarla ilişkilendirdikleri– Maniciliği benimsemeleri, birçok Karluklunun İslamiyet'e dikkat kesilmesine yol açmıştı. 893'te Buhara'nın Samani hükümdarı İsmail bin Ahmet, Talas Nehri civarındaki Karluklara karşı bir sefer düzenlemiş, pek çok esirle geri dönmüş ve daha önce ele aldığımız gibi Samanilerin başlıca politikası doğrultusunda onları Müslüman yapmıştı. O zamana kadar çok sayıda Karluk ve Oğuz zaten gönüllü olarak Müslümanlığı kabul etmişti: Görünüşe bakılırsa, din değiştirmeler daha çok Türk topraklarındaki Müslüman tacirler ve göçmenlerle temas sonucu barış içinde gerçekleşmişti. Orta Asya'daki çeşitli (büründükleri kıyafetlerle ilgili "yünlü" anlamına gelen Arapça *suf* kelimesinden ötürü bu adla anılan; ancak İngilizceye de "dervish" diye giren daha yaygın Farsça kökenli deyişle dervişlerin meydana getirdiği) Sufi tarikatları da önemli bir rol oynamışlardı. Sufiler İslamiyet'in daha mistik, manevi yanını temsil ediyorlardı. Dervişler, mahalli şamanlarına benzerlikleri yüzünden, muhtemelen Türklerin daha fazla ilgisini çekmişti; nitekim büyük bir ihtimalle Orta Asya'daki çoğu Sufi akım Şamanizm unsurları barındırıyordu. Tasavvufun [veya Sufizm] daha mistik özellikleri, eskiden Orta Asya'nın Türk topraklarındaki yerleşmiş olan Budizm dinine de yakındı; gene ilk Sufi akımların çoğu Budizm unsurlarını da bünyelerine katmışlardı. Onun için Arap araştırmalarına göre, bu çeşitli nedenlerden ötürü dokuzuncu yüzyıl civarında birçok Karluk Türkü, Müslümanlığı kabul etmişti. Bu durum muhtemelen geç ilkçağda Roma İmparatorluğu'nun sınırlarında yaşayan Cermen kabilelerininkiyle çok benzerdi: Cermenler örneğindeki gibi, Türk boyları için de büyük bir kudretin buyruklarını yerine getirdiği esaslı bir din refah, uygarlık ve gücün cazibesini temsil ediyordu.

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Karluk konfederasyonunun merkezi Talas Irmağı'nın kıyısındaki Balasagun'du. 840'da daha doğudaki Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yenilgiye uğratılmasıyla birlikte, Karluk başbuğu [veya yabgusu] en üst Türk unvanına konarak kendini Kağan ilan etmişti. Nüfus Türk ve Sogd karmasıydı.

Muhtemelen din de öyleydi: Müslüman ve Manicilerin yanı sıra hatırı sayılır bir Hıristiyan azınlık da vardı (Balasagun'da sonradan camiye çevrilen büyük bir kilisenin bulunduğunu anlıyoruz). Çok geçmeden Karluk konfederasyonun içinden yeni bir boy en üste yükselecekti: Karahanlılar.

KARAHANLILARIN YÜKSELİŞİ (HARİTA 4)

Adlarından da anlaşılacağı gibi, Karahanlılar muhtemelen Karluk konfederasyondaki hâkim boylardan biriydi. Karluk Kağanı'nın 893'de Buhara'nın hükümdarı İsmail bin Ahmet tarafından yenilmesi, Karahanlılarla müttefik boylarının [Karluklulardan] desteklerini çekmelerine ve Kaşgar bölgesine göç etmelerine yol açmıştı. Onuncu yüzyılın ortalarında oradaki Karahanlı başbuğlardan Şehzade Satuk Buğra Han, sadece Türkler için değil bütün dünya için geniş ölçüde umulmadık etkiler yaratacak çok önemli adımlardan birini atmıştı. Kaşgar'ın hemen kuzeyinde yer alan Artuç nahiyesinde maiyetiyle birlikte Müslümanlığı kabul etmişti. O İslamiyet'e dönen ilk Türk'tü. Bunun arkasından Kaşgar'ı fethi ve buyruğu altındaki Türk boylarının topluca din değiştirmesi gelmişti; geleneksel *Kaşgar Tarihi*'ne göre neredeyse bir gecede "200.000 Türk obası" İslamiyet'i benimsemişti (Resim 20). Satuk kısa bir süre sonra 955'te ölmüş ve iddia da neredeyse kesinlikle abartılmıştı ama ilk Türk İslam devletinin temelini atması, hakkında az şey bilinen Çin'in kıyısındaki bu şehzadeyi tarihin en önemli Türk şehzadelerinden biri yapmıştı.

Onuncu yüzyılın son çeyreğinde Karahanlılar, İsmail tarafından kurulan İranlı Samani Hanedanı'nın hüküm sürdüğü ve o dönemde Orta Asya'nın en başı çeken gücü olan, Buhara topraklarına el uzatmaya başlamışlardı. O zamana kadar Karahanlılar ikiye ayrılmış, doğu kolu Yedisu Bölgesi'ndeki Balasagun'u, batı kolu da Fergana Vadisi'ndeki bir minareyle birkaç türbenin hâlâ ayakta kaldığı Uzkend'i [veya Uzgen] merkez tutmuşlardı (Resim 21). O sıralarda Buhara'daki Samani devleti II. Nuh'un (976-97) edilgin yönetimi altında hızla dağılıp gidiyordu. Karahanlı şehzade Harun Buğra Han 922'de Buhara'nın üzerine yürümüş ve 23 Ekim 999'da halefi Nasr İlig Han Buhara'yı zapt edip Samani Hanedanı'nın egemenliğine, dolayısıyla İran halklarının Orta Asya'daki binlerce yıllık saltanatlarına son vermişti. Orta Asya'da 1990'da Tacikistan'ın kuruluşuna kadar da bir başka bağımsız İranlı devlet varlık bulamayacaktı. Karahanlılar başkentlerini bir defa daha bu sefer Buhara'ya taşıyarak zaferlerini pekiştirmişlerdi. Nasr (ki Arapça adı "muzaffer" anlamına gelmektedir) tarafından inşa ettirilen ve Bu-

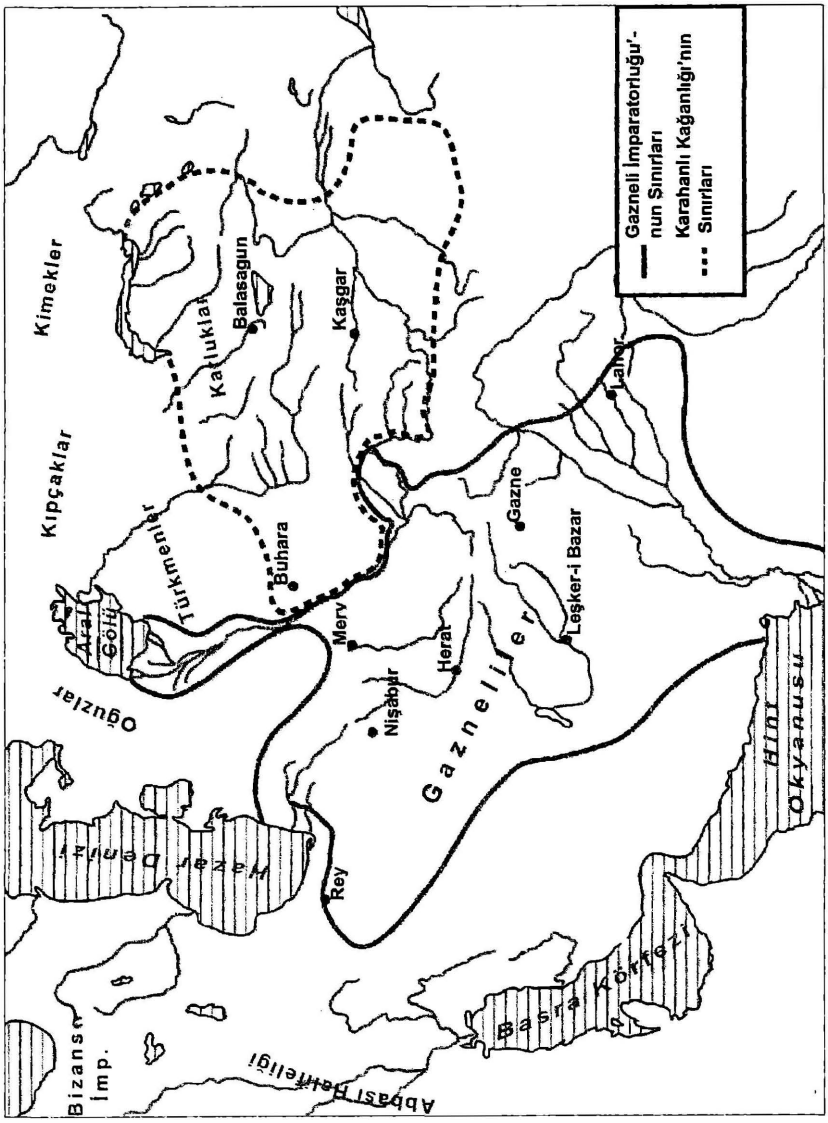
hara üzerinde yükselen harikulade büyük zafer kulesi Minare-i Kelan [Yüksek Minare] bugün hâlâ dimdik ayakta durmaktadır (Resim 22).

Orta Asya'daki Karahanlılar devri bir başka önemli gelişmeye daha damgasını vurmuştur. Türk dili, Karahanlıların hüküm sürdüğü on birinci yüzyılda Arap alfabesi kullanılarak ilk defa yazıya geçirilmiştir. Türkçe bizzat Türkiye'de Atatürk'le birlikte Latin harfleri, Sovyetler Birliği'nin Türkçe konuşulan ülkelerindeyse (her ne kadar bağımsızlıklarını kazandıklarından beri bu ülkelerin çoğu Latin harflerini benimsese de, Karahanlıların Sinkiang'daki kalbinde Türkçe hâlâ Arap alfabesiyle yazılmaktadır: Bkz. Resim 3) Kiril alfabesi kullanılmaya başlanılıncaya kadar Arap harfleriyle yazılmıştır. O zamana kadar Türkçe (ara sıra dikilen yazıtların Run harfleriyle kazınmasının dışında) esas itibarıyla sözlü bir dildi; Arap alfabesi de sadece Arapça ve Farsça için kullanılıyordu. Söz konusu dönem bu nedenle modern Türk edebiyatının başlangıcını imler. Nitekim Kaşgarlı Mahmud yaklaşık 1077'de yayınladığı *Dîvânü lugāti't-Türk* adlı ustalıklı eserini [sözlüğünü] de Karahanlıların yönetimi altında üretmiştir. Gerçi Arapça yazılmıştır ama bu eserle İslam dünyasındaki daha geniş bir kesime bütün yönleriyle Türk kültürünü yaymak hedeflenmiştir.

GAZNELİLER VE HİNDİSTAN'A İLK AKINLARI

Samaniler artan ölçüde ordularındaki Türk paralı askerlere [kölemen] bel bağlamışlardı. Bu yüzden onuncu yüzyılın ortalarında tahttaki Samani şehzadesinin hükümdarlığı topu topu göstermelikken, gerçek iktidar ordularına hâkim durumdaki Türk muhafızların elindeydi. Buhara'daki hükümdar Abdülmelik 961'de ölünce Samani ordusunun Türk komutanı Alptigin [veya Alp Tegin] bir darbe girişiminde bulunmuştu. Darbe başarısızlığa uğramıştı ama ertesi yıl Alptigin, kendi güç tabanını oluşturmak üzere komşu Hindistan'a yakın bir bölgede yer alan (günümüz Doğu Afganistan'ındaki) Gazne'ye kaçmıştı (Resim 23). Alptigin'in Türk kölemenlerinden Sebüktigin[5] [veya Sebük Tegin] Gazne'yi, 977'den sonra ayrı bir hükümdarlığa dönüştürmüş; oğlu Sultan Gazneli Mahmud'sa 997'den sonra büyük bir imparatorluğa tahvil etmişti. İlk Müslüman Türk imparatorluğu vücut bulmuştu. Artık Müslüman dünyası asla aynı kalmayacaktı.

5. Alp Tegin, Sebük Tegin adlarındaki Türkçe sonek "tegin" [veya "tekin"] şehzade [veya prens] demektir.

4. Gazneli ve Karahanlı İmparatorlukları.

Tek başına bu olgu bile Gazneli İmparatorluğu'nun Ortaçağ'ın nispeten önemli imparatorluklarından biri sayılmasının nedenidir. Bunun yanı sıra başka nedenler de vardır. Gazneliler, özellikle en büyük hükümdarları Gazneli Mahmud'un saltanatı sırasında, İslamiyet'i ciddi ölçüde Hindistan ovalarına kadar indiren ilk hanedandı[6]. Böylelikle zaten çok katmanlı bir tabiata sahip Hint uygarlığına ilave bir katman daha eklenmişti. Bu muhtemelen aşağı yukarı üç bin yıl öncesindeki Hint-Ari istilalarından beri eşi benzeri bulunmayan en önemli hadiseydi ve Hint uygarlığının tabiatını kalıcı bir şekilde değiştirmişti. Gelgelelim Gazneliler sırf istilacı değillerdi. İslamiyet öncesinde Hindukuş Dağları'ndaki devletçikleri yöneten Türk beylerinin mirasına yaraşır bir şekilde Gazneli hükümdarlar da aynı derecede büyük hamiler haline gelmişlerdi. Gandhara uygarlığının rönesansını başlatan ataları gibi, Gazneliler de Pers uygarlığının rönesansını himaye etmişlerdi. Gazneli Mahmud, İranlı ünlü destan şairi Firdevsi ve Harezm Afriği hükümdarları sülalesinden allame [çokyönlü bilgin] Birûni'nin yanı sıra çok sayıda başka şair, sanatçı, âlim, matematikçi ve ilim irfan sahibini sarayına çekmişti. "Rönesans" terimi burada ihtiyatlı bir şekilde kullanılmıştır: Roma'nın Papaları ve Floransa'nın tüccar ailelerine kadar dünya bu çapta bir himayeye tanıklık etmeyecekti. Firdevsi'nin dünya edebiyatındaki yeri için ne söylense azdır. Onun Farsça edebiyattaki konumu, Yunancada Homeros'un veya İngilizcede Shakespeare'inkine benzerdir. Ayrıca İranlılar ona sadece İslamiyet öncesi tarihlerini değil bizzat Farsçayı da tek başına kayda geçiren biri gözüyle bakarlar. Birûni hamisi Mahmud'a Hindistan seferleri sırasında eşlik etmiş, Sanskritçe öğrenmiş ve Hindistan üzerine modern çağ öncesinin en kapsamlı genel fezlekesini derlemişti. Dahası dünya kronolojisini bir araya getirmiş, yerkürenin yarıçapını hesaplamış ve memleketi Harezm'in siyasi tarihiyle ilgili bir kitap yazmıştır. Bunlar, Gazne'deki sarayda himaye gören neredeyse tamamı İran'a mahsus irfanın –şiir, tarih, edebiyat, resim, matematik, fen– sadece bir kısmıdır ve tarihçi G. E. Tetley, Türk kimliklerini vurgulamak için çok çaba harcayan Selçukluların aksine Türk Gaznelilerin esas itibarıyla İranlılara özgü tutumlarına haklı nedenlerle parmak basmaktadır[7]. Gazneli Mahmud başarılarıyla dönemin Bağdatlı Halifelerini bile gölgede bırakarak İslam dünyasının en nüfuzlu hükümdarı haline gelmişti. Bundan ötürü o günlerden bu yana Türk hükümdarlarla ilişkilendirilecek yeni bir

6. Gerçi bu İslamiyet'in Yarımada'ya ilk nüfuz edişi değildi: Sekizinci yüzyılın ortalarında Muhammed bin Kasım tarafından gerçekleştirilen bir Arap akını sonucu Sind, İslamiyet egemenliğine girmişti.
7. Tetley 2009: 3, 27-8.

unvan türetilecekti: O muhtemelen "Sultan" unvanıyla taltif edilen ilk Müslüman hükümdardı.

Türklerin dünyaya yayılışlarının ve genel Türk tarihinin izini sürerken Gaznelilerin önemine dikkat çektik çekmesine ama Gazneli devletinin "Türk" niteliğini abartmak büyük bir yanlışa yol açar. Etnik Türkler hiçbir zaman yönetici seçkinlerden daha fazlasını meydana getirmiyorlardı. Hatta muhtemelen orduda bile topu topu komuta merkezi ve seçkin süvari birliklerinde yer alıyorlar, ordunun esas kısmını mahalli erat oluşturuyordu. Gazne'nin saray dili Türkçe değil Farsçaydı, himaye edilen Pers kültürüydü. Ayrıca hem maiyetin hem de tebaanın çoğunluğu Orta Asya yerlisi İranlılardı. Ne Türklerin kitleler halinde Gazne'ye göçü ne de imparatorluklarının göbeğindeki nüfusun etnik bakımdan yerinden oynatılması söz konusuydu (nitekim Gaznelilerin çekirdek bölgeleri etnik bakımdan bugüne kadar İranlı –yani Tacik– ve Peştu kalmıştır); daha sonra Anadolu'da gerçekleşene benzer bir Türkleştirme yoktu. Zaten Türk hanedanlarının en tipik özellikleri tam da devletin çokdilli niteliği ve gelip yönetimi ele geçirenle yerli yönetilen arasındaki simbiyozdu: Bir başka deyişle ister Çinli, ister Gandharalı, ister İranlı, isterse de Bizanslı olsun, karşılaştıkları halkların daha eski kültürlerini kucaklama ve canlandırma becerileriydi. Bu ayırt edici özellik müteakip Türk politik yapılarında da değişmeden kaldığı gibi, Türkiye'nin Avrupalı âdetlerini benimsemesiyle birlikte bugün de pekâlâ varlığını sürdürmektedir.

Gazne İmparatorluğu'nu, Batı Afganistan'ın vilayetlerinden Gur'un ücra bir dağ köşesinde kurulu müstahkem bir mevkide hüküm süren yerli bir hanedan sona erdirmişti. Mahmud, daha çok elverişsiz arazi şartları yüzünden, Şansabâni Hanedanı'nı –genellikle anayurtlarının adından ötürü Gurlular [veya Guriler] diye bilinirler– hiçbir zaman imparatorluğun içine çekmeyi başaramamıştı. On ikinci yüzyılın ilerleyen yıllarında yukarı Herat Nehri'nin kıyısındaki ücra Firuzkuh dağ sultanlığının Şansabâni şehzadeleri Gur vadilerinin hasım hükümdarlarını birleştirmiş ve dağlardaki müstahkem mevkilerinden baskınlar düzenleyerek Gaznelilerin nüfuzunu tehdit etmeye başlamışlardı. Ardından 1173-4'te Gurlu sultanların en büyüğü Alaeddin, Gazne'yi yağmalamış ve şehrin halkını gelişigüzel kılıçtan geçirmişti. Alaeddin bu yüzden *Cihansuz* yani "cihanı yakan" unvanıyla taltif edilmişti.

Bugün Gazne'de, Alaeddin kadar ondan kısa bir süre sonra Cengiz Han'ın da şehri yerle bir etmesi nedeniyle, görülecek pek az şey vardır. En dikkat çekici kalıntılar iki minare veya zafer kuleleridir (Resim 23). Zafer kulesi diye yorumlanan söz konusu yapılar, inceden inceye tuğla

ve terakota süslemelerle kaplanmışlar, III. Mesut (1099-1114) ve Behram Şah (1118-1152) tarafından inşa ettirilmişlerdir. Kandahar'ın güneybatısında yer alan kışlık saltanat merkezi Leşker-i Bazar'da Gaznelilerin ihtişamına dair daha ziyadesiyle bir izlenim edinilebilir. Buradaki uçsuz bucaksız saray kompleksleri kalıntıları, Hilmend Nehri kıyısı boyunca şaşırtıcı bir mesafeye kadar uzanır, neredeyse on dört kilometreye varan bir genişliğe sahiptir. Hem boyutları hem de göz alıcılıkları bakımından dönemin veya daha sonraki Avrupa saraylarından katbekat üstündürler. Sahanın kuzey kısmı Gazneli egemenliği doruğundayken yapılmış üç muazzam saray kompleksinin kalıntılarından meydana gelir. Her birinin etrafını eskiden süs bahçeleri ve av parkları olan duvarlarla çevrili muazzam alanlar sarar. En büyük ve gösterişli saray, içinde bir zamanlar freskler ve *stuko** oymalarla bezenmiş bir kabul salonu bulunan güney uçtakidir. Kabul salonunun bitişiğinde tamamen *stuko* oyma kaplı küçük bir özel cami de yer almaktadır. Hep birden şehir aşağı yukarı yirmi kilometre karelik bir alanı örter, çoğu saray kompleksinin binalarıdır. Oysa çevre bölgede sağa sola saçılmış, yerleşim alanının toplam çapına dair bu tahmini ılımlı yapan, çok sayıda başka kalıntılar mevcuttur (Resimler 24-5). İslam dünyasında aynı döneme ait yegâne karşılaştırılabilir kalıntılar, burayı birçok yönden andıran Abbasi başkenti Samarra'dadır.

Ceyhun Nehri o devirde iki hasım Türk devletinin arasındaki sınırı çiziyordu: Güneyde Gazneliler kuzeyde de Karahanlılar bulunuyordu. Ne var ki daha kuzeyde ikisine birden meydan okuyacak üçüncü ve daha büyük –ve Türk milletini batıya Akdeniz'e, nihayetinde de Avrupa'ya taşıyacak– bir Türk gücü şekillenmekteydi: Selçuklular. Böylece İslamiyet'e adım atmakla bir defa daha yeni bir başlangıç yapan Türklerle ilgili genel değerlendirmemizin sonuna geldik. Türklerin Araplar tarafından köleleştirilmesi onları Arapların efendileri, İslamiyet'i kabul etmeleriyse onları İslamiyet'in müdafileri haline getirmiştir.

* Alçı ve mermer tozu karıştırılarak yapılan bir tür hamur. (ç.n.)

5. Bölüm
Roma'nın Sultanları

SELÇUKLULAR VE BATI

> Türk fethine karşı her yerde direnç gösterildiği kadar kesinlikle danışıklı dövüş de vardı... Sözün kısası, *Yunanlar [Rumlar] Bizans İmparatorluğu içinde* bir Türk sultanı peyda etmişlerdi.
>
> (*Claude Cahen*[1])

Türkleri daha önceki bölümlerde Sibirya ormanlarındaki asıl anayurtlarından Avrupa ve dünya tarihinin eşiğine gelinceye kadar izledik. Uzun yürüyüşlerini mercek altına almamız gerekmişti. Bunun başlıca nedeni Türklerin kökeninin daha geniş Avrupa tarihiyle ilişkisi bakımından çok az şey bilinmesidir. Üstelik kökenlerinin öneminin bundan bile daha az anlaşılmasıdır. Bu karmaşık yolculuğun çeşitli yönlerinin şu anki konumuzla bağlantılarını vurgulamak elzemdir: Bir başka deyişle Uzakdoğulu bir halk da Avrupalılaşabilir, ayrıca dünya çapında seyahat eden, ülke açan ve yerleşenler sadece Avrupalılar değildi, işte bu yüzden. Selçukluların ortaya çıkışlarıyla birlikte Türkler, Avrupa tarihinin anaakımına girmeye başlamışlardı. Ancak ne hadiseleri o kadar ayrıntılı bir şekilde hikâye etme niyetindeyiz ne de bu gereklidir. Bunun yerine sadece –hem Selçuklu hem de müteakip Osmanlı tarihindeki– "Avrupalıyı" nasıl tanımladığımızı etkileyecek belirli hadiselere ve konulara dikkat çekeceğiz.

SELÇUKLULARIN KÖKENİ

Onuncu yüzyıl boyunca Karahanlılar devletinin kuzey ve batısındaki eskiden Oğuz boylarının yaşadığı bölgeler, muhtemelen Karluklar arasındaki yayılışıyla üç aşağı beş yukarı aynı örüntüyü izleyerek, gitgide Müslümanlaşmıştı: Müslüman tacir ve misyonerler İslamiyet'le bir arada uygarlık ve zenginliğin cazibesini de getirmişlerdi; ve böylelikle

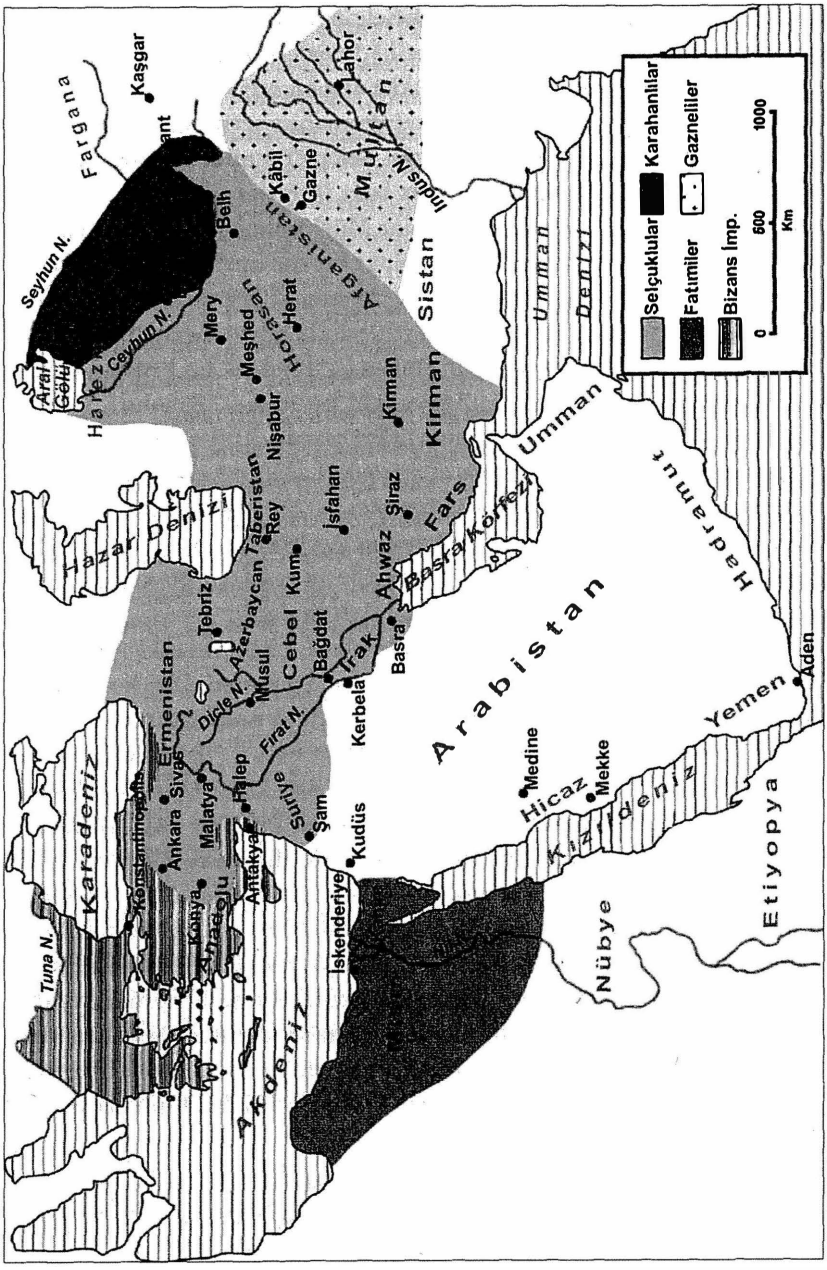
---

1. Claude Cahen 2001: 9 ve 123. İtalikler tarafıma aittir.

Oğuzların daha batıdaki merkezi İslam topraklarının çok daha çekici olduğunun farkına varmalarına yol açmışlardı. Başlangıçta Moğolistan'da yaşayan Oğuzlar veya Guzzlar, yirmi iki alt boydan meydana gelen bir kabile konfederasyonuydu. Onların göçü de Türk İmparatorluğu'nun sekizinci yüzyıldaki çöküşünün ardından ortaya çıkan genel Türk boyları diasporasının parçasıydı. Sekizinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar yer değiştirmişler, sonunda yolları Aral Gölü'yle Volga Nehri arasındaki step bölgesine düşmüş ve önemli bir unsuru haline geldikleri Hazar Devleti tarafından massedilmişlerdi. Oğuzlar Volga Nehri civarındaki Hazar Devleti'nin 965'de yıkılmasına katkıda bulunmuşlar, bu sayede diğer step Türklerini geride bırakıp yükselmişlerdi.

Açıkçası Oğuzlarla Hazarlar arasında muhtemelen epeyce fazla etkileşim yaşanmıştı. Hanedana adını veren kurucusu Selçuk'un babası Dukak, Hazar sarayında görevli bir üst düzey yetkili, oğluysa Hazar ordusu komutanlarındandı. Hükümdarlıkta, İslamiyet ve Hıristiyanlığın büyük ölçüde hoş görülüp iki dine de ibadet özgürlüğü tanınmasına rağmen, Hazar seçkinleri Yahudiliği[2] benimsemişlerdi. Hazar Devleti, Volga Nehri'nin ağzındaki başkentleri İtil'in 965 Ruslar tarafından yağmalanması sonucu çökmüştü; bir ihtimal Selçuk'un başını çektiği bir isyanın ve onun izinden yürüyen Oğuzların da bu çöküşte payı vardı. Selçuk elbette Hazar Kağanı'nı devirmek için kumpas kurmakla suçlanmış ve yüz kadar tebaasından meydana gelen küçük bir grupla Aral Gölü'nün hemen doğusunda yer alan aşağı Sir Derya [Seyhun] Nehri kıyısındaki Cend'e kaçmıştı. Burada gücünü pekiştirmiş, İslamiyeti kabul etmiş ve pagan Türk boylarına karşı kazandığı bir dizi zafer daha fazla sayıda insanı açtığı bayrağa çekmişti.

2. Bu durum ve sonuçları *The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"] adlı dördüncü ciltte daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

5. [Büyük] Selçuklu İmparatorluğu.

Selçuk'un göçü geleneksel olarak Selçuklu Hanedanı'nın doğuşunun simgesi gibi görülür; ne var ki bu belki de Selçuk'un İslami sicilinin altını çizmek için, Muhammed'in Mekke'den hicreti ve İslamiyet çağının başlangıcı arasında benzerlik bulunduğunu öne sermeye yönelik geriye dönük bir ciladır[3]. Her şey bir tarafa, Selçuk'un ailesinin –en azından ilk başlarda– Yahudi olduğuna dair bazı işaretler vardır: Oğullarının adları Mikail, İsrail, Musa'ydı. Bunlar Müslümanlarca bilinmeyen adlar değildi. Gene de en azından manidar bir durumdur. Bazı uzmanlar Hazar bağlantısından şüphe etmektedir ama diğer taraftan Selçukluların kökenlerine dair geleneksel tarihlerinde böyle bir uydurmaya yer vermek için hiçbir neden yoktur. Dolayısıyla Selçuk'un kendisi Yahudi değildiyse bile muhtemelen aileyle ilgili bu iddia doğrudur[4]. Öyle ya da böyle, yaklaşık 985'te Oğuzların lideri olarak ortaya çıktığında Müslümandı, pagan Türklere karşı düzenlediği akınlarla hem dinini hem de güç tabanını pekiştirmişti. Bu hareket bir önceki bölümde aktarılan Satuk'un din değiştirmesi ve Karahanlılar Devleti'nin doğuşu hikâyesinin neredeyse bire bir tekrarıdır. Nitekim bunun karşılıklı kuruluş miti alışverişini yansıtması pekâlâ ihtimal dahilindedir.

1017-18 yılında İç Asya'da steplerin klasik birikimli etkisiyle sonuçlanan o büyük karışıklıklardan biri meydana gelmişti. Olaylar zincirini Karahitay İmparatorluğu'nun daha doğudaki anayurdundan batıya doğru yayılışı harekete geçirmişti. Bu Moğol Kun* kabilelerini yerinden oynatmış, onlar da oradaki Türk Kay, Sarı [Sarı Uygur] ve Kimek boylarını daha batılarına itmişlerdi. Bunun üzerine Türk Kimek ve Kıpçak boyları kuzeyde Oğuzların kontrolü altındaki bölgelere baskı yapmışlar, bu süreçte çok sayıda Oğuz boyunu yerlerinden etmişlerdi. Samani Devleti'nin ağırlıkla doğularındaki (bir önceki bölümde ele alınan) Karahanlılar, kısmen de güneydeki Gazneliler yüzünden çöküşü Orta Asya'da bir iktidar boşluğu yaratmıştı. Bu hayli kafa karıştırıcı ad ve hadiseler listesi zihnimizi sonucundan daha fazla kurcalamamalı: Göç zinciri Selçukluları güneye yönelmek zorunda bırakmıştı[5]. Selçuk'un torunu Tuğrul Bey'in 1040'ta Ceyhun Nehri'nin kuzeyindeki

---

3. Karizmatik bir liderin izinden yürüyen bir avuç insanla kaçıp kısa bir süre sonra büyük bir imparatorluk yaratması, özellikle İlteriş Kutluğ ve İkinci Türk İmparatorluğu'nun (3. Bölüm) kuruluşu veya Babür ve Babür İmparatorluğu'nun (6. Bölüm) başlangıç noktası gibi, birçok imparatorluğun ortak "efsanevi-destansı köken temasıdır".

4. Her halükârda Osmanlıların da Yahudilere karşı özellikle yardımsever davrandıkları dikkate değerdir – bkz. aşağıdaki 8. Bölüm.

* Bir Kıpçak kabilesi olan Kumanlara, Macarların verdiği addır. (ç.n.)

5. Böyle "birikimli" etkiler yaratan steplerin niteliği bu dizinin *The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"] adlı dördüncü cildinde daha ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. 900'den sonra Aral Gölü bölgesinde muhtemelen Selçukluları güneye Buhara ve Semerkant civarına doğru göçe sevk eden bir kuraklık dönemi yaşandığına dair bazı kanıtlar vardır.

Dandanakan'da Gaznelilere karşı kazandığı esaslı bir zafer Horasan'ın zengin topraklarını Selçuklu akınlarına açmıştı. Tuğrul Bey aynı yıl Horasan'ın önemli metropolü (günümüzde İran'ın kuzeydoğusundaki) Nişabur'u ele geçirmiş, bu sayede "Sultan" unvanıyla taltif edilmişti. Halefi Sultan Alp Arslan'sa 1063'te kalan Oğuz boylarını batısındaki topraklara geniş çaplı bir saldırıda bulunmak üzere sülalesinin egemenliği altında birleştirmeyi başarmıştı. Türkler geliyordu, hem de yurtlanmak için.

Hemen hemen bu zamanlarda ve bu bölgede, bir başka Türk boyu –veya millet– adı ortaya çıkmıştır: Selçukluların yükselişine tanıklık eden aynı bölgedeki modern Türkmenistan ülkesine adlarını veren Türkmenler. "Türkmen" kelimesinin kökeni ve anlamı epeyi müphemdir; çoğunlukla Oğuz Türkleriyle eşanlamlıymış gibi yorumlanır ve Selçuklu fetihlerini destekleyen Orta Asya'daki Türk boylarının genel sıfatı olarak kullanılır. Ancak "Türkmen" ve "Türk" adları arasındaki kesin fark belirsizdir[6]. Tek ama gene muğlak farklılık "Türkmenler" kesinlikle dönme [Müslümanlığı benimsemiş] Türkleri nitelerken, "Türk" kelimesi daha genel bir addı; Oğuzlar, Müslüman da pagan da olabilirlerdi.

AKDENİZ'E DOĞRU

İran'ın Selçuklular tarafından fethi ne uzun sürmüş ne de ille çok yıkıcı bir şekilde gelişmişti: Diğer istilaları niteleyen şehirlerin ayrım gözetmeksizin yağmalanması veya orduların toptan boğazlanması durumları yoktu. Bu kan dökülmeden gerçekleşti demek değildir ama genelde yıkıcı olmaktan ziyade yapıcıydı gibi görünmektedir. Selçuklular döneminde İran ülkesi –büyük ölçüde ilkçağdaki Ahameniş İmparatorluğu'nun yayılışına benzer şekilde– Akdeniz'den Orta Asya'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluğun entelektüel ve siyasi merkezi haline gelmişti (Harita 5). İlk Selçuklu başkenti bugün Türkmenistan'da yer alan Merv'deydi ancak çok geçmeden Kuzeydoğu İran'daki Nişabur'a taşınmıştı. Başkentin yeri sonradan tekrar değiştirilip İran'ın orta böl-

6. Türkmenlere, Türkmenistan'ın yanı sıra bitişik bölgedeki İran'ın kuzeydoğu şehirlerinden Gürgân'da ve Andhoy'u merkez tuttukları Kuzeybatı Afganistan'da da rastlanır. Onlarla Türkiye'nin her tarafında da karşılaşılır. Gerçi çoğunlukla göçebedirler. Oysa Irak'taki Türkmenler yerleşiktirler; ağırlıkla da Tel Afer'in içinde ve civarında bulunurlar. Bizzat Türkmenlerin de kimliklerine dair düşünceleri bulanık gibi gözükmektedir: 1980'lerde Tel Afer'deki Türkmenlere bu konuda soru yönelttiğimde, üstüne basa basa Türk'ten çok *Türkmen* olduklarını belirtmek dışında Türklerle farklarını söyleyememişlerdi (ayrıca ilginçtir bir keresinde içlerinden bazılarının –sadece– o zamanlar yakınlardaki bir Çinli inşaat firmasının şantiyesinde çalışan Çin'den gelen bazı Uygur Türkü işçilerle sohbet edebildiklerini gözledim). Aynı soruyu bağımsızlığını kazandıktan kısa bir süre sonra bir Türkmenistan vatandaşına da sordum ve verdiği cevap gene belirsizdi. Gerçi o da bana şu soruyu yöneltmişti: "Belki de Partız?".

gesindeki İsfahan'a nakledilmişti ama Orta Asya'daki Türk toprakları Selçuklu imparatorluğunun kalbi olmaya devam etmiş, Nişabur, Tus, Merv, Herat, Belh ve Buhara gibi büyük şehirleri Asya'nın en önemli şehirleri ve entelektüel merkezleri arasına girmişti. Selçuklu Sultanları ilerlemeyi sürdürerek hem Bağdat'ın Arap Halifelerini hem de Roma'nın Bizanslı İmparatorlarını yenmiş, nihayetinde Batı Asya'nın büyük bir bölümü üzerinde egemenlik kurmuşlardı. Bunun yanı sıra özellikle Alp Arslan ve Melikşah gibi bizzat sultanlar da büyük ölçüde sanat hamileriydiler, İran'ın bir başından bir başına inşa ettirdikleri enfes bir şekilde süslenen tuğla anıtlarla İslam mimarisinin en muazzam şaheserlerinden bazılarını yadigâr bırakmışlardı (Resimler 26-8).

Selçukluların batıya –İran, Irak ve nihayetinde Suriye ve Anadolu'ya– ilerleyişlerini, büyüsüne kapıldıkları batıya doğru bir yönelme değil (Dandanakan Muharebesi'ne rağmen) hâlâ güçlü Gazneli imparatorluğu ve ardından kurulan Gurlu imparatorluğunun doğuya akın güzergâhlarını tıkamalarının belirlediği, daha ziyade bir sapma olduğunu kavramak önemlidir. Bir başka deyişle Selçukluların batıya doğru yol almaları, Yakın Doğu'daki zayıflamış Abbasi Halifeliği'yle İran'daki birçok devletçiğin imkân verdiği, büyük ölçüde bir fırsatçılık diye addedilmelidir; bu ne uzun vadeli stratejik bir politikanın ne de bir kaçınılmazlığın sonucuydu. Yoksa Selçuklular aynen Hindistan'daki katbekat bol ganimet için, daha önce Gaznelilerin yaptıkları daha sonra da Babürlülerin yapacakları gibi, pekâlâ güneydoğuya dönebilirlerdi.

Ayrıca fetihleri fevkalade hızlı gerçekleşmişti. Nitekim tarihçi G. E. Tetley, Sultanlardan Melikşah hakkında [*Selçuknâme*'ye dayanarak] yazdıklarında bunu tasvir etmektedir:

> ...bir yıl zarfında (481/1090) Suriye'ye ikinci ziyaretini yapmış, Antiokheia ve Lazkiye'ye seyahat etmiş ve atlarına Akdeniz'de su vermiş, Halep, Antiokheia ve Musul'a vali atamış ve İran'a dönmüştü; ardından Semerkant'a gidip orayı ele geçirmiş ve Han'ı esir almış, Uzkend'e devam edip (aşağı yukarı Karahanlılara ait toprakların en uç noktası) Hitay ve Hotan sınırlarına kadar uzanan her şehre vali bırakmış, Harezm'deki valisini görmeye gitmiş ve en sonunda İsfahan'a geri gelmişti. Bu, bugünkü şartlarda bile zorlu bir yolculuktur[7].

Açıkçası Selçuklularda başlangıçta hâlâ bir göçebelik öğesi mevcuttu.

7. Tetley 2009: 4-5.

MALAZGİRT MEYDAN MUHAREBESİ

Ne var ki İran'daki muhteşem mimarisiyle kendini belli eden Selçuklu mirasını gönülsüzce es geçerek, günümüzde Türklerle çok daha yakından ilişkilendirilen bir ülkedeki mirasına odaklanmak zorundayız: Özellikle Anadolu ve genelde batıdaki topraklar. Bir tarihle başlayabiliriz. Örneğin, Hastings Muharebesi'nin yapıldığı 1066, bütün Britanyalıların zihnine kendi tarihlerini şekillendiren bir gün diye yerleşmiştir. Beş yıl sonra ve kıtanın yarısı kadar uzaklıkta muhtemelen daha da şekillendirici bir başka tarih ve muharebe gerçekleşmişti: Bu 1071'de İmparator IV. Romanos Diogenes komutasındaki Romalılarla Sultan Alp Arslan komutasındaki Selçuklular arasında yapılan Malazgirt Meydan Muharebesi'ydi. Tarihçi Carole Hillenbrand bu muharebenin simgesel önemine, söz konusu çatışma "Müslümanları ve özellikle Türkleri heyecanlandırmış ve heyecanlandırmaya devam edecektir. Açıkçası tarihe karışmayacaktır"[8] diyerek parmak basar. İki muharebe, yani Hastings ve Malazgirt her ne kadar birbirleriyle bağlantılı değillerse de, gene de kıyas kabul ederler. İki tarih de bazı yönlerden ortak özelliklere sahip –sırasıyla Normanlar ve Türkler– iki halkın şimdiki topraklarına varışları açısından çok önemlidir (veya en azından simgeleşmiştir). İkisi de ilk başta barbar sayılmış ve gelip hükmettikleri bölgelerin çok ötesinde ortaya çıkmışlardır: Biri Avrupa'nın diğeri Asya'nın kıyısında baş göstermiştir. İkisi de asıl anayurtlarının uzağında hükümdarlıklar kurmuşlardır: Normanlar ["Kuzeyliler"] Rusya, Fransa, İngiltere, Güney İtalya ve Sicilya'da[9]; Türklerse daha önce gözden geçirdiğimiz bütün topraklarda ve ilerde inceleyeceğimiz birkaç yerde daha. İkisi de iki halkı yüz yüze getirecek Ortaçağ Avrupa'sının en büyük hadisesinde başrolü oynamışlardı: Haçlı Seferleri.

Dahası Normanlarla Türkler 1071'deki Malazgirt Meydan Muharebesi'nde karşı karşıya gelmişlerdi. Normanlar, her ne kadar sıkça zıtlaşsalar da, Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizanslılarla omuz omuza dövüşmüşlerdi. Gerçi ikircikliydiler. Bu durum Yunanlar ve Franklar arasında, Haçlıların Konstantinopolis'le ilişkilerinin müteakip tarihini altüst edecek, karşılıklı kuşku tohumlarının ekilme-

8. Hillenbrand 2007: 5.

9. İşin ilginç yanı 1082'de Anadolu'da başarısızlıkla sonuçlanan Bizans'ın pahasına bir Norman krallığı kurma girişimi bile vardı. Buna yeltenen Sicilya'daki Norman krallığının kurucusu Roberto Guiscardo'nun oğlu Bohémond'du (hem de gayri ihtiyari MÖ üçüncü yüzyılda Orta Anadolu'da –ki İspanya ve Polonya'daki iki Galicia [Polonya'daki Galiçya diye bilinir ancak Lehçe adı Galicia'dır] gibi basbayağı "Gal milletine ait" anlamına gelen– Galatya Krallığı'nı kuran manevi "ataları" Galyalıların izinden yürüyerek: Garip bir şekilde Ankara Türklerin başkenti olmadan yaklaşık yirmi iki yüzyıl önce bir Gal başkentiydi).

sine yol açacaktı. Romanos Diogenes'in ordusunda Türkler de vardı: Güney Rusya'dan gelen Peçenekler ve Kumanlar (bununla birlikte Bizans ordusundaki Türklerin çoğu onları yüzüstü bırakıp Selçuklulara katılmışlardı)[10].

Batı'daki çoğu insan Malazgirt'e Hıristiyan Âlemi'ne yönelik Türk-İslam saldırısının klasik bir örneği gözüyle bakar: Bu en nihayetinde ancak Viyana surlarında kırılarak püskürtülebilen, kılıç gücüyle yayılan İslamiyet'in durdurulamaz ve saldırgan dalgalarının ilkidir. Oysa Malazgirt önemli bir dönüm noktası olmaktan çok simgesel bir milattır. Anadolu'ya Selçuklu akınları kırk yıl önce başlamıştı. Bizans'ın oradaki gücü zaten zayıflamıştı. Doğrusu Anadolu'nun büyük bir bölümünde nüfus zaten azalmıştı ve asla bir gaza amaçlanmamıştı. Nitekim her şeyden önce Selçuklular bu muharebe için aranmıyorlardı. O dönemde ne fetihlerini Anadolu'ya yaymaya, ne de efsanevi namını[11] nişanını henüz kaybetmemiş Roma İmparatorluğu'na meydan okumaya hevesliydiler. Aralarındaki sınır kararlıydı ve Selçuklular Anadolu'daki Bizans toprakları için bir tehlike arz etmiyorlardı –Alp Arslan Romanos Diogenes'e muharebenin hemen öncesinde barış önerisinde bile bulunmuştu. Selçuklular zihinlerini imparatorluklarını Hıristiyan Bizans'tan katbekat daha çok Müslüman Yakındoğu'ya doğru genişletmeye takmışlardı. Malazgirt Meydan Muharebesi esasen basiretsiz ve zıtlaşmacı İmparator IV. Romanos'un politikaları yüzünden meydana gelmişti. Romanos, birçok akılsız hükümdarda sıkça rastlandığı gibi, dikkatleri yurtiçindeki başarısız politikalardan başka yöne çekmek için savaş peşinde koşma hatasına düşmüştü. Malazgirt, Romalıların topyekûn hezimeti ve imparatorlarının Alp Arslan tarafından esir alınmasıyla sonuçlanmıştı. Selçuklular Anadolu'nun kapısını bacasını açık bırakan kesin zaferlerinin ardından bile buraya üşüşmemişlerdi. Konstantinopolis'in gönlünü almaya can atan Türkler, Anadolu'ya sırt çevirmeye devam etmişler ve bir fidye karşılığında imparatoru salıvermişlerdi (kısa bir süre sonra talihsiz Romanos Diogenes'in defterini dürenler bizzat Bizanslılardı). İşin doğrusu Alp Arslan, esareti sırasında Romanos Diogenes'e akıl vermişti:

> Halifenin elçilerine seni arayıp bulmaları, seninle antlaşma şartlarını kaleme almaları ve onda senin taleplerinin yer alması için izin vermedim mi?

10. Hillenbrand 2007: 7, 15.

11. Her ne kadar bugün alışılageldiği üzere "Bizans İmparatorluğu" diye bahsedilse de, önemle belirtmeliyiz ki, bizzat "Bizanslılar" da Selçuklular da asla bu yanlış adı kullanmamışlar ve ondan baştan sona kadar doğru bir şekilde "Roma İmparatorluğu" diye söz etmişlerdir: Bizanslılar hiç değilse bu adın tarihsel ağırlığının enikonu farkındaydılar; keza ilerde göreceğimiz gibi sonuçta Selçuklular da.

> Şimdi de sana bir mesaj gönderip geri çekilmeyi önermedim mi ve sen bunu reddetmedin mi vesaire? Seni [antlaşmayı] bozmaya iten neydi?[12]

Bizans hezimeti gerçek olmaktan ziyade simgeseldi: Bizans malı ve canı muharebeden sonra yaşanan iç savaşta Malazgirt'ten daha fazla yıkıma uğramış, Selçuklular da hiçbir zaman zaferin arkasını getirmemişlerdi. Alp Arslan'ın kendisi de nihayetinde can verdiği Orta Asya'da askeri harekât yapmak üzere muharebenin hemen ardından bölgeden ayrılmış, halefi Melikşah'sa Anadolu'daki Bizans varlıklarıyla hemen hemen hiç ilgilenmemişti. Bir başka deyişle Malazgirt Türklerin Bizans topraklarını sömürgeleştirmek için akın etmelerine yol açmamış; aslında genelde zerre kadar değişiklik meydana getirmemişti.

Doğrusu şu ki Malazgirt'in simgeleşmiş özelliği büyük ölçüde geriye dönük bir uydurmadır. Selçukluların bakış açısıyla yazılmış hiçbir anlatı yoktur. Ayrıca muharebeye dair Müslüman hikâyeleri çok sonraları kaleme alınmış, İslamiyet'in bir zaferi diye geçmişi kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Müslümanların günümüze ulaşan çoğu hikâyesi Haçlı Seferleri, yani Müslüman-Hıristiyan zıtlaşması zamanlarından kalmadır. Dolayısıyla Malazgirt'e o kalıpta yeniden şekil verilmiştir. Malazgirt'in başlıca meyvesi dindaşları Müslümanların bizzat Türkleri büründürdükleri kılıktı. Arap ve Pers yazarlar –daha önceleri steplerin medeniyetsiz barbar göçebeleri diye hor gördükleri– topraklarının fatihleri Türklerin mekân tutmaya geldiklerini anlar anlamaz, Türklerin meziyetlerini özel bir çaba sarf ederek öve öve bitirememişlerdi: Üstün fiziksel ve –her şeyden önemlisi– dinle ilgili niteliklerinin yanı sıra kahramanlıklarını da[13].

ROMALILARIN BİR SULTAN PEYDA EDİŞİ (HARİTA 6)

Bu yüzden Malazgirt'e rağmen Anadolu'da yakın bir Türk tehdidi yoktu. Bizanslılar bütün dikkatlerini yaptıkları en iyi iş üzerinde toplamak açısından serbest kalmışlardı: Tahta çıkma konusunda aralarında hırgür çıkarmak. Büyük Bizanslı aristokrat sülalelerin önderliğinde birbirleriyle çekişen çeşitli klikler Türkleri o kadar da düşman yerine koymuyorlardı. Aksine onları potansiyel müttefik ve imparator moru kavgasında işe yarar bir ek asker kaynağı gibi görüyorlardı. Ayrı ayrı Türk savaş ağaları ve özel birlikleri bazı Bizans savaş ağalarıyla el ele vermişlerdi. Sultan Selçuk'un uzaktan akrabası Kutalmış'ı oğulları ve takipçileriyle birlikte Nikaia [bugün İznik] çevresine Bizanslı hasım-

12. İbn'ül Cevzi (ö. 1200), Hillenbrand 2007 içinde: 40.
13. Hillenbrand 2007: 5. Bölüm.

lardan biri yerleştirmişti. Hasım kliklerden birinin başını çeken (nihayetinde de tahta çıkmayı başaran) Aleksios Komnenos, Kutalmış ve emrindeki Türkleri Avrupa'da Normanlarla savaşmak üzere güç birliği yapmaya bile davet etmişti. Kutalmış, kâğıt üstünde bir Bizans tebaasıyken, pratikte neredeyse bağımsız davranmış, sadece Bizanslıların değil, kuzenlerinin hasımları haline gelmemesini istemeyen, uzaktan akrabası Selçuklu Sultanı Melikşah'ın da başına bela kesilmişti. Buna rağmen Kutalmış'ın oğullarından Süleyman kendine gayri resmi olarak "sultan" lakabı takmıştı. Aleksios Komnenos imparator ilan edildiğinde bu unvanı tanınmakla kalmamış, fiilen meşrulaştırılmıştı da. "Sözün kısası, Yunanlar [Rumlar] Bizans İmparatorluğu *içinde* bir Türk sultanı peyda etmişlerdi" [italikler tarafıma aittir][14].

Süleyman, kendini Anadolu'daki rakip Selçuklu sultanı ilan etmekle sadece gerçek Selçuklu sultanı Melikşah'la aykırı düşmüyor, aynı zamanda herhangi birini bu unvanla taltif etme bakımından tek yetkili halifeye de meydan okuyordu. Ortaya rakip sultanlar ve rakip Selçuklular çıkmıştı; ama daha da hayrete düşüreni Anadolu Selçuklularının* sultan unvanına ilave edecekleriydi: Kendilerini açıkça *Roma*'nın Sultanları diye bildirmişlerdi[15]. Selçuklular bir ihtimal "Roma" adının önemini kavramamışlardı. Roma –veya Arapça ve Türkçede Rum– o zamanlar topu topu geniş anlamda Anadolu'ya karşılık gelen coğrafi bir sıfattı: Romalıların ülkesi, başka bir deyişle (Bizans İmparatorluğu'nun resmi ve doğru adıyla) Roma İmparatorluğu. Gene de belki öneminin epey farkındaydılar. Bu da aynı ölçüde ihtimal dahilindedir: Bizanslılar elbette Roma unvanının anlam ve önemini gayet iyi biliyorlardı (daha eski tarihlerde Şarlman'la birlikte canlanan Romalılara özgü emperyal unvanın kabulüne bu yüzden yanaşmamışlardı). Keza daha önceki Halifeler de neyi ifade ettiğini enikonu kavramışlardı. İlerleyen yıllarda Selçuklu sultanları Konstantinopolis'teki Romen aristokrasisinin belli başlı ailelerine iç güveysi girmişlerdi. Sultan Süleyman'ın nihai (aynı hanedandan gelmese de manen) halefi Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet de (ilerde göreceğimiz gibi) Roma'ya dair o muazzam adın ve ayak basmakta olduğu mirasın adamakıllı bilincine varmıştı.

1081'de Süleyman'ın Nikaia'da sultan unvanını almasıyla birlikte, müttefiki Aleksios Komnenos da kendini Romalıların İmparatoru ilan etmişti. Aleksios, Ermenistan ve Antiokheia'daki dindaşı Hıristiyan

14. Cahen 2001: 9.

* Anadolu Selçukluları bazı eski kaynaklarda *Selâcıka-ı Rûm* (veya *Selcûkiyân-ı Rûm*) adıyla geçmektedir. Bkz. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (ç.n.)

15. Elbette başlangıçta gayri resmi olarak: "Roma ülkesi sultanı" unvanını resmen ilk defa Süleyman'ın oğlu I. Kılıç Arslan kullanmıştır. Bkz. Cahen 2001: 136-7.

hasımlarına saldırması için Süleyman'ı cesaretlendirmişti. Ne var ki İmparator Aleksios, Süleyman Sultanlığı'nı yaratmak ve teşvik etmekle başına bela almıştı. Çünkü Sultan Süleyman ve emrindeki Türkler, Bizans topraklarına gitgide daha fazla el uzatmışlardı. Sırf denetimi dışında kalan bir Türk, dolayısıyla kendi silsilesini tehdit edebilecek potansiyel bir tehlike diye, asıl Selçuklu sultanı Melikşah da Süleyman'a içerlemişti. Sultan Melikşah'la İmparator Aleksios arasında Süleyman'a *karşı* ittifak etmek üzere müzakerelere başlanmıştı. Melikşah Anadolu'nun tamamını yeniden Bizans egemenliğine kavuşturmayı ve Türklerin sürüp çıkarılması için güç sağlamayı önermişti: Bir başka deyişle "Türkiye'yi" Türklerden temizlemek için bir Türk-Yunan [Rum] ittifakı! Müzakereler Melikşah'ın ölümü ve haleflerinin müteakip çekişmeleri yüzünden suya düşmüştü. Böylece Anadolu'daki Selçuklu Türklerinin, Süleyman'ın yerine geçen oğlu Sultan I. Kılıç Arslan yönetiminde batıda at oynatmalarının yanı sıra Ege Denizi havzasındaki Klasik ilkçağın önemli bütün limanlarını ele geçirmelerine imkân verilmişti: Klazomenai, Phokaia, Smyrna, Khios, Samos ve Mytilene.

Aleksios bu limanları geri almayı başarmıştı. Hatta Anadolu'da Bizanslı kadar çeşitli Türk grupları arasında peşi peşine yaşayan karmaşık ve dur durak bilmeyen değişken nüfuz mücadeleleri sırasında kısa bir süre için Kılıç Arslan'la ittifak bile etmişti. Ancak Anadolu Türkleri son kertede Aleksios'a da iç çatışmalardan gitgide yorgun düşmüş Roma İmparatorluğu'na da aşırı buyruk dinlemez ve haddinden fazla güçlü gelmişti. Bu nedenle son kozunu oynamıştı: Aleksios Batı Avrupa'daki Hıristiyan güçlerden medet ummuştu. Ne yazık ki hastalıklı Roma İmparatorluğu'nu eski durumuna getirmek için elinden geleni ardına koymayan I. Aleksios nihayetinde perişan bir şahsiyetti. Çünkü Papa II. Urbanus, Aleksios'un asla hatır ve hayaline gelmeyen bir şekilde tepki vermişti: Urbanus, 1095'te toplanan Clermont Konsili'nde Birinci Haçlı Seferi'ni öğütlemişti. Yarattığı Selçuklu Sultanlığı'yla zaten başını belaya sokan İmparator Aleksios, Haçlı Seferleri'yle başına büsbütün dünyanın belasını sarmıştı. En sonunda Haçlılar ve Türkler hep beraber Konstantinopolis ve Roma İmparatorluğu'nun nihai çöküşüne yol açacaklardı.

6. Anadolu Selçukluları (Roaf'ınki örnek alınarak 1970).

KARARSIZ İTTİFAKLAR: TÜRKLER, BİZANSLILAR, ERMENİLER VE HAÇLILAR

Haçlı Seferleri pek halihazırdaki hikâyenin bölümlerinden biri değildir. İslamiyet'e karşı en büyük Hıristiyan kutsal savaşları diye nitelenir ve bugün hâlâ Doğu'yla Batı arasındaki sözde mücadelenin bir faslı olarak akla getirilir. Oysa Haçlı Seferleri'nin en şiddetlendiği sırada bile Hıristiyan-Müslüman ilişkilerinin gerçek manzarası hem çok daha fazla karmaşıktı hem de çok daha az zıtlaşma içeriyordu. Örneğin 1107 kadar erken bir tarihte Aleksios ve I. Kılıç Arslan ittifak etmişler ve Kılıç Arslan Aleksios'un (Bizans imparatorlarının başına yıllarca bela kesilen) Norman maceraperest Bohémond'un Epeiros'a yönelik saldırısıyla mücadelesine destek vermek üzere emrindeki Türklerden meydana gelen bir askeri birlik göndermişti. Malazgirt Meydan Muharebesi'nin yaşandığı yıl Alp Arslan dahi [Hıristiyanlardan] çok daha fazla Suriye'deki dindaşları Müslümanlara saldırmakla meşguldü. Durum yaklaşık 1095'te Anadolu'da, hem Bizans hem de Selçuklu devletiyle kâh savaşan kâh anlaşan, Sivaslı Danişmendliler tarafından bir başka beyliğin kurulmasıyla daha da çetrefilleşmişti. Dolayısıyla on ikinci yüzyıl boyunca Anadolu'nun Türk beylikleri, Bizans, Kilikya Ermeni krallığı ve Kutsal Topraklar'daki Haçlı varlıkları arasındaki değişken ilişkilere Hıristiyanların dindaşları Hıristiyanlara karşı Müslümanlarla kurdukları ittifaklar ya da tersi eşlik etmişti; kesin çizgilerle Hıristiyan-Müslüman çatışması şeklindeki yaygın Haçlı algısı bir efsanedir.

1130'da İmparator II. İoannes Komnenos'un kardeşi İsaakios Komnenos, Konstantinopolis'ten kaçıp Türklere sığınmıştı. Oğluysa Müslümanlığı benimsemiş, Sultan I. Mesut'un kızıyla nikâhlanıp Selçuklu ve Komnenos ailelerini evlilik yoluyla birleştirmişti[16]. Böylece on ikinci yüzyılda iki "Roma İmparatoru" peydahlanmıştı: İkisi de Anadolu'da hüküm sürmüştü; birbirleriyle evlilik yoluyla akrabaydılar; biri imparator, diğeri sultandı; biri Hıristiyan, diğeri Müslüman'dı; ikisi de kimi vakit birbiriyle savaşmış, kimi vakit ittifak etmişti; ikisi de Roma adına (en azından mirasına) sahip çıkmıştı.

Selçuklu ve Bizanslı "Romenler"* ["Rumlar"] arasındaki ilişki, on ikinci yüzyıl boyunca hatta on üçüncü yüzyılın ortalarına kadar, antlaşmaların bir yapılıp bir bozulduğu karmaşık bir ilişki halinde devam

16. Osmanlılara adını veren hanedanın kurucusu Osman'ın Komnenos ailesinin soyundan geldiğine dair (doğrulanmamış) bir iddia vardır. Yunan [Rum] ve Türk aristokrasisine mensup aileler arasında uzun süren ve yerleşmiş evlilik geleneği göz önünde bulundurulursa, böyle bir iddia en azından inandırıcıdır. Bkz. Almond 2009: 126.
* Yani antik Roma halkından demek olan bu terim çoğu yerde Rumen (Romanyalı), Roman (Çingene) kelimeleriyle karıştırılmaktadır. (ç.n.)

etmişti. II. Kılıç Arslan 1167'de, Bulgaristan'a karşı verdiği mücadelede Bizans'la ittifak etmişti ama 1176 civarında gene savaşmışlardı. Bunun ardından yaşanan Myriokephalon Muharebesi Selçukluların Bizans karşısında önemli bir zaferine sahne olmuş, bu durum Anadolu'daki Türk devletinin kalıcılığını kesinleştirmişti. Selçuklu devleti Sultan I. [Gıyaseddin] Keyhusrev döneminde güçlenmiş ve yayılmıştı. Bir taraftan 1207'de Antalya'nın (Resim 29) alınması [özellikle kıyının daha ilerisindeki Alanya'da (Resim 30) muhteşem bir limanın inşasından sonra] Akdeniz'e, diğer taraftan Kırım'daki Sudak'ın ele geçirilmesi Karadeniz ve Güney Rusya'ya çıkış sağlamıştı (Resim 31). Venedikliler çarçabuk Selçuklu kapısının yolunu tutmuşlar ve kâfirlere karşı Hıristiyan dayanışmasına rağmen bir ticaret anlaşmasını sonuca ulaştırmışlardı.

1230'da Rum Selçuklularının [yani Anadolu Selçukluları, Arapça *Selâcıka-ı Rûm*, Farsça *Selcûkıyân-ı Rûm*] üstünlüğünü Doğu'dan gelen yeni bir güç tehdit etmişti. Bu Orta Asya'daki aşağı Ceyhun Nehri civarında hüküm süren Harezmşahların lideri (Moğol ordusunu bir meydan savaşında yenilgiye uğratan az sayıdaki hükümdarlardan) Celaleddin Mengüberdi öncülüğündeki yüz bin askerlik bir istila ordusuydu. Harezmşahlar hem Müslüman hem de Türktü –nitekim bizzat Selçukluların asıl anayurtlarından gelmişlerdi– ama Selçuklu Sultanı I. Keykubad Ermeniler, Franklar ve Suriyeli Eyyubiler gibi geleneksel düşmanları Selçuklu bayrağı altında bir araya getiren bir koalisyon gücü toplamıştı. Bu Harezmşahları Türkiye'nin doğusunda kesin bir bozguna uğratan, adı ve amacı dışında bir "Haçlı Seferi"* idi. Hıristiyanların yanı sıra Müslümanlar da galibiyetinden ötürü Keykubad'a minnet duymuşlardı.

Ne var ki nihayetinde bu beyhude bir galibiyetti. Çünkü bizzat Harezmşahlar da Doğu'nun derinliklerinden gelen daha büyük bir beladan kaçıyorlardı: Moğol akınları. Selçuklu zaferi tampon vazifesi gören Harezmşahları zayıflatmaktan ve Moğol hücumunu hızlandırmaktan başka bir işe yaramamıştı. 1243 civarında Anadolu'nun kapısına dayanmışlar ve Selçuklu gücü bile Moğollara karşı durmaya yetmemişti. Selçuklular Kösedağ Muharebesi'nde mahvolmuşlar, Roma'nın Sultanları Moğolların yanaşmaları haline gelmişlerdi. Ne tuhaftır ki Türklerin Anadolu'ya göçüne ivme kazandıran ve sonunda bölgenin Türkleşmesine yol açan on birinci yüzyılın ilk Selçuklu akınları değil, on üçüncü yüzyıldaki bu istilaydı. Çünkü kasıp kavuran Moğol gücünden kaçmak zorunda kalan Orta Asyalı Türk boyları İran'daki Türk boylarını da önlerine katmışlardı.

---

* Metnin orijinalinde "Haçlı Seferi" dediğimiz ve din uğruna savaş anlamına gelen "Cihat" kelimesinin İngilizcesi "Crusade" kelimesi kullanılmıştır. Nitekim bu terim Latince "crux" yani zamanla "haç" simgesine dönüşen "çarmıh" kelimesinden türemiştir. (ç.n.)

MÜSLÜMANLAR VE HIRİSTİYANLAR, TÜRKLER VE YUNANLAR

Zamanında Selçuklu devletini gözleyen [misyoner seyyah] Willem van Ruysbroeck'e göre, Selçuklu Sultanlığı'nın zirvesinde olduğu on üçüncü yüzyılda Anadolu'nun Hıristiyan Yunan [Rum] nüfusu hâlâ Müslüman Türk nüfusunun on katıydı. Ayrıca iki topluluk büyük ölçüde yan yana yaşıyordu: Halkın din değiştirmeye zorlandığına dair yok denecek kadar az kanıt bulunduğu gibi, Yunanlarla Türkler arasındaki evlilikler yaygındı. Selçuklu Sultanları I. Keyhusrev'le II. Keyhusrev'in anneleri Yunandı (daha doğrusu Anadolu Yunanlarının kendilerini her zaman adlandırdıkları üzere "Romalı" [yani Rum] idi) ve evlilikleri sonrasında da Hıristiyan dininin buyruklarını serbestçe yerine getirmişlerdi. Birçok saygın Selçuklu, Bizanslı aristokrat aileye içgüveysi gitmişti. Bizzat sultan da çoğunlukla Bizanslı aristokratlardan meydana gelen bir maiyete sahipti. Selçuklu Hanedanlığı içinde bir ihtilafa düşüldüğünde şehzadelerin İran, Suriye veya Mısır'da hüküm süren Müslüman güçlerin bünyesindeki dindaşları yerine Hıristiyan Yunanların koltuklarına girmeleri de manidardır.

Selçuklularınki bu nedenle, Yunanların da Türklerin de aynı anda hem katkıda bulundukları hem de faydalarını paylaştıkları senkretik bir uygarlıktı. Bu etkileyici bir mirastır. Anadolu Platosu'nun göbeğinde yer alan Konya'daki (antik Iconium) Selçuklu sarayı İslam dünyasının her tarafında doğan sanatçı ve ilim irfan sahiplerini kendine çekmişti (Resimler 32-4). Muhtemelen bunlardan en ünlüsü Sufilerin [Mutasavvıfların] Mevlevi tarikatını kuran İranlı tasavvuf şairi ve müzisyen Celaleddin Rumi'ydi [Mevlana] (aslında Orta Asya'daki Belh şehrinde dünyaya gelmesine, yani İranlılığına rağmen "Rumi" [Romen veya Anadolulu]) (Resim 34). Tabii ki şiirlerini anadili ve Selçuklu sarayının dili Farsçayla kaleme almıştı. Celaleddin gene de hem Türkçe hem de Yunanca yazmış; ölümünde cenazesine Türklerin yanı sıra Yunanlar da, Müslümanlar kadar Hıristiyanlar ve Yahudiler de katılmıştı.

Selçukluların en göze çarpan mirası (Türkiye'yi gezen herhangi birinin de onaylayacağı gibi) mimarileridir (Resimler 32-7). Selçuklu mimarisini bu sayfalarda etraflıca gözler önüne sermek mümkün değildir ama bazı yönleri şimdiki konumuzla ilgilidir. İslam mimarisine esas Selçuklu katkısı *medrese* veya daha çok *Kuran* temel alınarak hukuk ve diğer bilim dallarında eğitim verilen yüksekokul yapısını geliştirmeleridir (Resimler 32-3, 35)[17]. Gerçi medrese kurumu daha önce de vardı ancak tipik yapıyı Orta Asya'dan Selçuklular getirmişlerdi. O zamanlar

17. Hillenbrand 1994: IV. Bölüm.

Yakındoğu'daki (medrese gitgide Sünnilerinki kadar Şii mimarisinin de özelliği haline gelecekse de) Şiiliğe, özellikle Yakındoğu'nun bazı bölgelerinde hüküm süren Fatımiler ve İran'ın büyük bir bölümüne hâkim Büveyhilere karşı koymak için özendirilmişti. İhtimal ki medrese düzeni ilk medreselerden bazılarının görünüşte andırdığı Orta Asya'daki Budist keşişhane komplekslerinden örnek alınmıştır. Genellikle zengin kişilerin himayesinde ve bağışlarıyla [vakıf] inşa edilmişler, Anadolu Selçukluları döneminde neredeyse her şehrin (hatta sıkça taşranın da) en önemli kurumu halini almışlardı.

Medreselerle aynı türden şifa yurdu, düşkünlerevi, aşevi gibi vakfedilen başka binalar da vardı. Bunlar sıkça kurucusunun türbesinin de yer aldığı gösterişli bir mimari kompleks içinde medreselerle birleştiriliyordu. Bu yapılar daha sonra (8. Bölüm) inceleyeceğimiz Osmanlıların dini komplekslerinin habercileriydi. Birer bilim ve araştırma merkezleri olarak Ortaçağ Avrupa'sının üniversite fakültelerinin de müjdecileriydiler (gerçi daha önce geldikleri ilk Avrupa üniversitelerine gerçekten ilham verip vermedikleri tartışmalıdır).

Selçuklu mimarisinde rastlanan dini komplekslerin pek çoğunun alışılmamış özelliği çoğunun ya belli başlı Selçuklu *kadınları* tarafından vakfedilmesi ya da onlara ithaf edilmesiydi (Resim 37). Bunun geleneksel İslamiyette yaşanması şaşırtıcı görünebilir. Dolayısıyla belki buna daha önce ele aldığımız üzere birçok önde gelen Selçuklunun karısının Hıristiyanlığı neden olmuş sanılabilir. Oysa buna Hıristiyanlarla evliliğin etkisi değil, kesinlikle epeyi eski Orta Asyalı göçebe kökenlerinden kaynaklanan bambaşka bir Türk geleneğiyle birleşmiş geleneksel İslamiyet yol açmıştı. Kadın vakıflarının bu yönü ve Türkler arasında genelde kadınların konumu 8. Bölüm'de ayrıca mercek altına alınmaktadır.

Selçuklu fetihleri veya mimari mirasından aşırı bir dini anlam çıkarılırsa hataya düşülür. Selçuklular ne daha önce düşünüldüğü kadar Şiiliğin düşmanı ne de çoğu defa dile getirildiği ölçüde dinen illaki bağnazdılar. Zaten nispeten yakın bir zamanda din değiştirmişler ve en azından içlerinden büyük bir bölümü hâlâ bazı pagan (ve Budist) unsurları koruyordu; nitekim Selçuklu ordularına eşlik eden çok sayıda Türk muhtemelen hâlâ açıkça pagandı[18]. Anadolu'yla Kafkaslara Malazgirt öncesinde ve sonrasında yapılan Türk akınları Hıristiyanlarınki kadar Müslüman yerleşmelerine de yönelikti: Cihatçı bir gündem yoktu. Esas itibarıyla Anadolu ve Kafkaslar'a yönelikti çünkü bu topraklar hâlâ göçebe Türkmenlere muazzam at, koyun ve keçi sürülerinin ihtiyaç

18. Peacock 2010: 119-27.

duyduğu zengin otlaklar sunuyordu[19]. Göz önünde bulundurulan tali bir neden de bizzat Selçuklu hükümdarlarının Türkmen müttefiklerini İran, Irak ve Suriye'deki meskûn –dolayısıyla daha istikrarlı ve varlıklı– yerleşim alanlarına üşüşmekten uzak tutmak için bu tarafa akın etmeye özendirmeleriydi. Bu süreç nihayetinde Kafkaslar, bugünkü Azerbaycan[20] ve Anadolu'nun doğu bölgelerinin –ve en zengin otlaklarının– Türkleşmesiyle sonuçlanmıştı.

Yakındoğu'nun eski yerleşik Müslümanlarının yeni sakinler Türklere tepkisi bir açıdan Hıristiyanlarınkinden daha ikircikliydi. Araplarla İranlıların ruh hali dalkavukça fiziksel güzellikleri ve askeri hünerlerine methiye düzmekten, hiçbir anlaşılır dil konuşamayan barbar, medeniyetsiz azatlı diye kindar bir küçümseye kadar çeşitlilik gösteriyordu. Ne var ki Türkler Arapları da İranlıları da kendilerine mahsus saydıkları bir üstünlük konusunda geçmişlerdi: İslami başarı. Gillies Tetley'in sözleriyle, "Klasik dünyanın Yunanları gibi kıvrak zekâlı ve uyanık İranlılar, Türkleri barbar ve geri yerine koyup küçümsemişlerse de, Türkler, Romalılar gibi askeri güçlerinden ve hükmetme becerilerinden emindiler"[21]. Türklere yönelik böylesi bir ikircikliklik Arap ve İran topraklarında hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Anadolu Selçukluları İslamiyet'in Hıristiyan karşıtı, zıtlaşan ve "bize ait" Romen mirasıyla ilgisiz olduğuna dair geleneksel algıları boşa çıkarmaktan başka, Türklerin batıya doğru ilerlemelerini sadece bir fetih, yağma ve saldırı vakası sayan geleneksel düşünceyi de çürütmektedir. Aksine kesinlikle ne ilk hedefleri Anadolu ve Bizans İmparatorluğu'ydu,

---

19. Tam anlamıyla aynı nedenle on dördüncü yüzyılda İran'daki Moğol başkentlerinin hepsi o zamana kadar siyasi bakımdan kenarda kalan Kuzeybatı İran'ın otlaklarında yer alacaktı.

20. Azerbaycan, tarihin –hatta arkeolojik kalıntıların işaret ettiği kesin kanıtların– nasıl bu kadar kolay ve el çabukluğuyla tahrif edilip (veya en azından çarpıtılıp) makbul bilgi halini alabileceğinin ilginç bir örneğidir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nden ayrılıp bağımsızlığını kazanmasından kısa bir süre sonra Bakû'nün güneyinde Hazar Denizi'ne bakan Gobustan'da bulunan bazı antik petrogliflerin [kaya resmi] yanlış yorumlanmasıyla Azerbaycanlı Türklerin kökeniyle ilgili yalan yanlış bir bilgi ortaya atılmıştı. Bu petroglifler Norveçli ünlü kâşif ve denizci Thor Heyerdahl'ın 1980'lerde çıktığı bir keşif seferinin konusuydu. Belli bir petroglifi (tarihsiz ve temelsiz bir şekilde) Ortaçağ'da Volga Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne yapılan tarihi bakımdan iyi belgelenmiş Viking nehir ticareti sırasında terk edilen bir Viking tekmesi diye yorumlamıştı. Yakın zamanlarda da bundan Vikinglerin torunları olduklarına dair popüler bir Azerbaycan miti doğmuştu. Her ne kadar bu tarih bilimi açısından bir safsataysa da, böyle bir mitin bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ında kimlik arayışı içindeki halk tarafından neden tutulduğu anlaşılabilir: Çünkü bu durum yakın geçmişteki metbuları Ruslardan da, en yakın komşuları Türkiye, İran ve Ermenistan'dan da ayrı bir kimliği ima eder (açıkçası Vikinglerin Rus devletinin kurucuları oldukları göz önünde bulundurulursa bu özellikle ilgi çekmiştir: Böylelikle "Viking-Azeriler" kendilerine tam tersi yerine bir şekilde Rusya'nın kurucuları gözüyle bakabilirler). Gerçi bu pek resmi tarih düzeyine yükseltilmemiştir ama her şeye rağmen Bakû'nün eski şehir bölgesindeki en prestijli binalarından birinin Norveç Büyükelçiliği'ne verilmesi dikkate değerdir.

21. Tetley 2009: 41-2.

ne de göz önüne aldıkları en önemli konu Kutsal Savaş'tı. Roma'nın Sultanları "Doğu'nun" yanı sıra "Batı'nın" da ürünüydü. Nitekim başlıca Türklük uzmanı Fransız tarihçi Claude Cahen "Türk fethine karşı her yerde direnç gösterildiği kadar kesinlikle danışıklı dövüş de vardı..."[22] diyerek buna parmak basmaktadır. Müteakip Osmanlı tarihi bu noktaların hepsine hatta daha fazlasına damgasını vuracaktı.

22. Cahen 2001: 123.

6. Bölüm
Bir Türk Dünyası

MISIR'DAN HİNDİSTAN'A KADAR TÜRKİ HANEDANLAR

Avrupa tarihinin kapsamlı boylar ve hanedanlar terminolojisinde bir Türk'ten Peçenek, Kuman, Oğuz veya Guz, Yakut, Türkmen, Kalmık, Selçuk, Karahanlı, Gazneli, Kazak, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Özbek, Kırgız, Uygur, Osmanlı, Kaşgarlı, Memluk ya da başka bir adla söz edilebilir. Bu Türk özyaşam öyküsü Türkçe yazılmış Moğol Hanedanı'nın kurucusu Babür Şah ya da daha uzaklardan bir Wei imparatoru veya Çin Seddi'nin içinde kalmış Hsiung-nu reisi, bir Hun savaşçısı (belki de adı Attila), Konstantinopolis'i kuşatan pagan bir Bulgar kralı, hatta Macar Arpadları'nın ilk kraliyet ailesinin bir üyesi olabilir.*

(*Doğan Kuban*[1])

Osmanlıları ele almadan önce ara verip Türklerin o döneme kadar eriştikleri nüfuz gücünü anlamaya çalışmakta yarar var. Başlangıçta Çin'de, İslamiyet öncesinde de İç Asya'da nasıl hanedanlıklar meydana getirdiklerini inceledik. Keza Orta Asya'ya yayılırken nasıl İslam Ortaçağ'ının bazı önemlice devletlerini kurduklarını da: Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar. Batıya doğru uzanırken Ortadoğu'daki gelişmeleri nasıl etkilediklerini anladık; az ilerde Avrupa'nın her tarafındaki hatta ötesindekilere de nüfuz edeceklerini göreceğiz. Doğularındaki Çin'de hanedanlık değişikliklerine yol açmışlardı. Gazneliler döneminde fetihlerini Hindistan'a kadar yaymakla yarımadada yaklaşık üç bin yıl

---

* *The Turkic Speaking Peoples: 2,000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans* (Münih, Berlin, Londra, New York 2006) adlı orijinal eserden daha yerinde çevirisi: "Avrasya tarihinde bir Türk, bir Peçenek, bir Kuman, bir Oğuz veya Guzz, bir Yakut, bir Türkmen, bir Kalmuk (veya Kalmık), bir Selçuklu, bir Karahanlı, bir Gazneli, bir Kazak, bir Karakoyunlu, bir Akkoyunlu, bir Özbek, bir Kırgız, bir Uygur, bir Osmanlı, bir Kaşkay, bir Memluk –hatta uçsuz bucaksız kabile veya hanedan adları nomenklatüründen bir başkası bile– olabilir. Ayrıca otobiyografisi Türkçe kaleme alınmış Mughallar [Babürlü] diye bilinen hanedanın kurucusu Babür Şah veya daha belli belirsiz şekilde Çin Seddi'nin sınırları içindeki bir Wei imparatoru veya Hiung-nu reisi, (belki de Attila adlı) bir Hun savaşçısı, Konstantinopolis'i kuşatan pagan bir Bulgar kralı... hatta ilk Macaristan hanedanlığı Árpád'ların bir mensubu bile olabilir." (ç.n.)

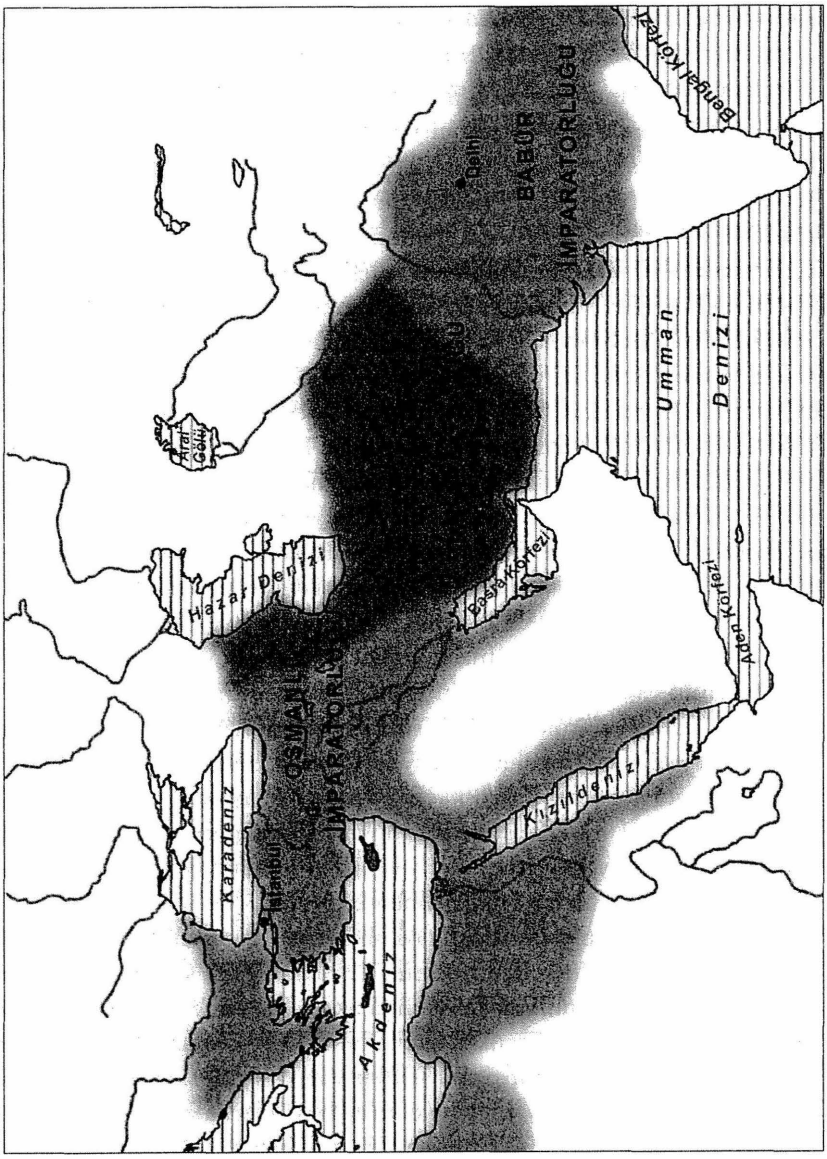
1. Çağatay ve Kuban içinde Doğan Kuban 2008: 14.

önceki Hint-Ari akınlarından beri en esaslı değişikliklere neden olmuşlardı. Sanat tarihçisi Doğan Kuban'ın bu bölümün başında bahsettiği liste bazı hallerde bir miktar abartılıdır belki –örneğin Hunlar ve Hiungnular muhtemelen Türk değillerdi– ama aynı ölçüde sözü edilebilecek daha çok ad vardır, daha önce değindiklerimizin yanı sıra henüz lafını bile etmediğimiz nicesi: Örneğin Kuban, Bamyan'ı inşa eden Batı Türk kağanlarını veya Kahire'de taht kuran Tolunileri [veya Tolunoğulları] veya Delhi'de hüküm süren Tuğlukluları da listesine dahil edebilirdi. Geç on altıncı yüzyılda çağın yorumcularından Gelibolulu Mustafa Ali zamanının dünyasında başlıca dört İslam devletinin bulunduğunu dile getirir: Osmanlı Türkiye'si, Safevi İran'ı, Babürlü Hindistan'ı ve Özbek Orta Asya'sı[2]. Dikkati çekecek ölçüde hepsinde anadilleri Türkçe olan hanedanlar egemendi. Her taraftaki Türk nüfusunun ezici çoğunluğu Müslümandı ama istisnalar da yok değildi: Örneğin Sibirya'daki Yakutlar Şamanist, Kırım ve Litvanya'daki Karaimler Musevi ve Moldova'daki Gagavuzlar Ortodoks Hıristiyandı.

Bu bölümdeki anlatı aşağı yukarı on ikinci yüzyıldan Osmanlıların yükselişine kadar ortaya çıkan belli başlı Türk hanedanlarına bir göz atmadan ibarettir. Daha fazla ayrıntıya girmek bu kitabın kapsamı dışına çıkmaya yol açardı. Nitekim Kuzey Irak'taki Artuklular veya İran-Anadolu sınır bölgesindeki resimsi adlar taşıyan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler veya Hindistan'daki sayısız ufak sultanlıklar gibi çok sayıda nispeten küçük Türk hanedanı ve devleti atlanmıştır. Burada eğilmediğimiz sadece Türklerin Asya'nın derinliklerindeki antik anayurtlarında bulunanlardan değil, Ukrayna'daki Tatarlardan Sibirya'daki Yakutlara kadar uzanan Avrasya'nın bir başından bir başına dağılmış pek çok Türkçe konuşan (ve Türklerle bağlantılı) topluluk daha vardır[3]. Bu tutumumuz ille de onların daha önemsiz olmalarından veya daha az bir etki bırakmalarından kaynaklanmamaktadır. Buradaki esas amacımız –9. Bölüm'de anlatılacağı gibi, Osmanlıların Yayılma Çağı'nın yolunu yapan– "Türklerin dünyaya yayılışının" nasıl Avrupa'nın "Yayılma Çağı'na" zemin hazırladığını ve nasıl aynı özellikleri gösterdiğini vurgulamaktır.

---

2. Finkel 2005: 188.
3. Ayrıca ihmal edilenler Avrasya steplerinin Bulgarlar ve Hazarların kurduğu veya Altın Orda gibi çeşitli daha eski Türk ve Türklerle bağlantılı devletleridir. Bunlar dizinin dördüncü cildinde (*The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"]) daha ayrıntılı bir şekilde mercek altına alınmaktadır.

7. Bir Türk Dünyası.

İMPARATORLUKLARI YÖNETEN KÖLELER: DELHİ'DEN KAHİRE'YE KADAR

Gazneliler Hindistan'da hüküm sürecek son Türkler olmayacaklardı. Nihayetinde geç on ikinci yüzyıl ve on üçüncü yüzyılda Batı Afganistan'ı merkez tutup onları deviren Gurlular [veya Guriler] da Türkleri ordularının bünyesine katma geleneğini sürdürmüşlerdi. Bu kölelerden Kutbüddin Aybeg erken on üçüncü yüzyılda Gurlu sultanların egemenliği altında Hindistan valisi [naib-i saltanat*] yapılmıştı. Kutbüddin Gurlulardan kopup Hindistan'da kendi saltanatını kurmuş ama hüküm sürebilmek ve başarı kazanmak için Orta Asya'dan Türk köle getirme geleneğini devam ettirmişti. Dolayısıyla on üçüncü yüzyıl boyunca Delhi sultanları diye hükmeden hanedan (Arapça *Memluk* yani köle kelimesinden ötürü) bir Memluk veya Kölemen Hanedanı olarak biliniyordu. Delhi sultanlarını gene iki Türk hanedanı izlemişti: 1290'dan 1320'ye kadar Halaciler, on dördüncü yüzyılın geri kalan bölümünde de Tuğluklular. Bugün Delhi'nin güney varoşları, İslam dünyasının en yüksek minaresi Kutub Minar (ki o bile bitişiğindeki tamamlanmamış minarenin gölgesinde kalır) veya kale-şehir Tuğlukabad'ın muazzam surlarının yanı sıra sayısız türbe ve küçük çaplı anıtlar gibi, bu Türk sultanlarının eski başkentlerinin muazzam anıtları ve devasa kalıntılarıyla doludur (Resimler 39-40). Türklerin Orta Asya'daki anayurtları on üçüncü yüzyılda Moğol istilalarıyla yakıp yıkılınca, Hindistan Avrasya'daki Moğol soykırımından kaçılabilecek az sayıdaki yerlerden biri haline gelmişti. Türk köle sultanların yönetimi altındaki Hindistan bu dehşetli dönem boyunca İslam dünyasının sığınma ihtiyacını karşılayan ve yıldızı parlayan birkaç bölgesinden biriydi.

Delhi'deki Memluklar çok daha iyi bilinen ve gene Memluklar denilen bir yapının önüne düşmüştü. Bunlar 1250'den 1517'ye kadar hüküm süren Mısır'daki Memluklardı. Aslında azatlı bir Türk olan Ahmed bin Tolun, Mısır'ı İslamiyet'in çok başlarında yani geç dokuzuncu yüzyılda, neredeyse Bağdat'tan bağımsız bir şekilde yönetmişti (eski Kahire'de inşa ettirdiği cami erken dönem İslamiyet'in en büyüklerindendir: Resim 41). Ayrıca on üçüncü yüzyıldaki Memluk hükümdarlığı köleliğin dünyanın gelmiş geçmiş en alışılmadık türünü ortaya koyacaktı. Memluklar bir ara aynı anda hem köle, hem esir taciri hem de hükümdardılar. Memlukların selefi (Salaheddin Eyyubi'nin babası tarafından kurulan) Eyyubi Hanedanı Ortadoğulu hükümdarların o zamana kadar çoktan yerleşmiş bir geleneğini devam ettirmişti. Bu gelenek sayesinde hükümdarlar sal-

* Sultan'ın temsilcisi. (ç.n.)

tanatlarını Orta Asyalı ve Güney Rusyalı Türkler ve Çerkezler arasından seçilip silahaltına alınan profesyonel köle muhafızlarla destekliyorlardı. Eyyubiler iktidarda kalabilmek için artan ölçüde bu "Praetoria Muhafız Alayına*" muhtaç olmuşlar, ancak sonunda köleler kaçınılmaz şekilde iktidarı ele geçirip kendileri hükümet etmişlerdi.

Memluklar iktidarı ele geçirdikten sonra bile kölelik statülerini korumuşlardı: Saray maiyeti, idarecilerin çoğu ve ordunun üst kademelerindekiler köleler arasından seçilmişti. Nitekim kölelik statüsü üst kademe mevkii için elzemdi, her şeyden önce de bu amaçla her birbirini izleyen sultanın özellikle kölelerden tayin edildiği daha sonraki Memluk silsilesi için; Halefiyyet nadiren hanedana dayalıydı. Bu alışılmadık düzende, özgür doğanlar –hatta eski Memluk sultanlarının oğulları bile– ikinci sınıf yurttaş sayılırlardı. Bu düzen büyük ölçüde de Roma'nın altın çağındaki evlat edinilen imparatorlarına benzer şekilde gayet iyi işlemişti. Soya dayalı hükümdarlar silsilesine bağlılık olmayınca, her Memluk sultanı genellikle yeteneğe –en azından kudrete– göre seçilmişti. Bu düzenin başarı sağladığı saltanat süresinden anlaşılmaktadır; 1250'den 1517'ye kadar –neredeyse üç yüzyıl, Romalılardan beri Mısır'da en uzun süre iktidarda kalan hükümet.

Memlukların eserleri de benzer şekilde etkileyiciydi (Resim 42). Egemenliklerini Mısır'ın dışına yaymışlar, nihayetinde Filistin, Lübnan, Suriye ve Yemen'i de topraklarına katmışlardı. O zamana kadar yenilgiye uğramayan Moğolları alt etmişlerdi –hem de iki defa, 1260'da Nasıra yakınlarındaki Ayn Calut ("Golyat'ın Pınarı") Muharebesi'nde, 1303'deyse Şam'ın güneyindeki Merc-i Suffar [Şakhab] Muharebesi'nde yeniden yenmişlerdi. 1400'de en sonunda Timur'un istilasının kesinkes üstesinden gelinmiş, Memlukların idaresindeki Mısır'ın sınırları güneyde Sudan ve Yemen'e batıda da Kyrenaika'ya [Berka] kadar genişletilmişti. Ancak belki de en simgesel zaferlerini Doğu'dan değil Batı'dan gelen istilacılara karşı kazanmışlardı. Bu, Memlukların Kutsal Topraklar'dan nihayet son Haçlıları da püskürttükleri Beşinci Haçlı Seferi sırasındaydı. İkinci Haçlı Seferi nasıl Sarazenlerin Salaheddin Eyyubi'de vücut bulan büyük liderini yarattıysa, aynı şekilde Beşinci Haçlı Seferi de 1261'de Mısır sultanı olan eski köle Türk Baybars'ı ortaya çıkarmıştı. Ne var ki Baybars, Salaheddin Eyyubi'ye kıyasla çok farklı özelliklere sahipti. Sör Steven Runciman'ın kelimeleriyle "kalibresi en yüksek düzeyde devlet adamlarından biriydi" ama "haysiyet, minnettarlık ve merhamet

* Latincesi *praetoria cohors* olan bu terim antik Roma'da önceleri *praetor*'un daha sonraları "imparatorun muhafızları" anlamına geliyordu. (ç.n.)

tanımamış, hiç vicdan azabı çekmemişti"[4]. Bundan ötürü Frankların peşine bir kan davası güder gibi dur durak bilmeden düşmüş onlara aman vermemiş, halefi Sultan Kalavun'la birlikte Kutsal Topraklar'daki Haçlı varlıklarının alışılmadık tarihine son noktayı koymuştu. Akka'yı nihayet 1291'de Kalavun'un oğlu El-Eşref Halil almış, Frankların geri kalanı da aynı yıl Tortosa'dan sürülmüşlerdi. Nasıl Haçlı Seferleri'ni öncelikle Türkler tetikledilerse, onların işini bitirenlerin de gene Türkler olması yerinde gibi görünüyordu. O tarihten itibaren Yakındoğu bir Türk dünyası halini almıştı: Görünüşe bakılırsa Araplar İslamiyet'i Orta Asya'nın çok uzaklarından gelen bu yeni sakinlere kaptırmışlardı.

Ancak Memluklar Ortadoğu sahnesinde beliren ve bölgeyi modern zamanlara kadar egemenliği altına alacak yeni bir Türk gücü tarafından kaçınılmaz şekilde hasım yerine koyulmuşlardı: Osmanlı Türkleri. Memluk ve Osmanlı orduları en nihayetinde 1516'da Halep yakınlarındaki meydan muharebesinde karşı karşıya geldiklerinde, savaşın Memluklar üzerindeki etkisi yıkıcıydı ve hepsi kılıçtan geçirilmişti. Suriye ve Mısır Sultan I. Selim ("Yavuz") tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştı. Arap toprakları o günlerden itibaren bir defa daha Konstantinopolis'ten yönetilecekti ama Bizans'ın arka bahçesi gibi değil, Osmanlının köşede bucakta bıraktığı bir yer halinde.

CENGİZ HAN'IN GÖLGESİNDE: TİMUR'UN FEVKALADE HANEDANI

Moğol İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Orta Asya'nın çekirdek bölgesinde Moğolların yerine geçmeye çalışan hasım grup ve ailelerin çatıştığı bir siyasi boşluk meydana gelmişti. Bu boşluğu on dördüncü yüzyılın sonunda Timur dolduracaktı. Timur soyunu anne tarafından Cengiz Han'a (gerçi temelsiz bir şekilde) dayandırsa da genellikle düşünüldüğü gibi bir Moğol değildi. 1336'da Çağatay Hanlığı'nın başkenti Keş (bugün Şehrisebz) olan Semerkant'ın güneyindeki sulak Çağanyan [Beyliği] bölgesinde doğan bir Türk'tü. Timur, 1370'lerin ilerleyen yıllarında bölgedeki birbirleriyle savaşan çeşitli hizipleri birleştirmeyi başarıp, İran ve Afganistan'a akın etmişti. Nitekim ona takılan lakap Sistan'a düzenlediği bir baskın sırasında bacağından yaralanması yüzündendi: Timurlenk veya "Aksak Timur". Başarı kazandıkça akınlar çok geçmeden daha korkusuzca gerçekleştirilmeye ve daha geniş kapsamlı olmaya başlamış, her bakımdan yeni bir Orta Asya imparatorluğu kurmaya yönelik fetih harekâtları halini almıştı.

---

4. Runciman 1951-4, 3: 315.

Timur'un istilaları adeta Moğol tahribatının yeni baştan yaşanmasıydı. Kıtı kıtına ayakta kalan Orta ve Batı Asya, özen göstererek yeniden inşa edilen şehirlerinin ve yeniden yerleştirilen nüfuslarının bir defa daha acımasızca yok edildiğine tanıklık etmiş, daha önceki yıkımdan kurtulan şehirler bile yerle bir edilmişti. 1393'de Asya'nın bir ucundaki Bağdat, beş yıl sonra da öteki ucundaki Delhi alınmıştı. Timur, Sultan [Yıldırım] Bayezid'in öldürüldüğü 1402'de yapılan Ankara Muharebesi'nde Osmanlı Türkleri karşısındaki en büyük zaferini kazanmıştı (ve son dakikada Konstantinopolis'in bir elli yıl daha Osmanlıların eline düşmemesini sağlamıştı). Timur başlangıçta geçtiği yoldan geçen kudretli Moğol İmparatorluğu'nun anısı karşısında ayağa kalkmış ve Orta Asya'nın kuzeyinde hâlâ varlığını sürdüren Moğol gücünün gölgesine bile meydan okumaktan çekinmişti. Örneğin hükümdarlığı boyunca en yüksek unvana yani "Han" sanına hatta "Sultan" unvanına bile asla sahip çıkmamış, neredeyse kudretli selefi kadar büyük bir imparatorluk kurmasına rağmen, daha iddiasız "Emir" unvanıyla yetinmişti. Ne var ki Timur'un bir Moğol gücü karşısında kazandığı zaferden sonra sırtı yere gelmemiş, Cengiz Han'ın gölgesinde kalmaktan kurtulmuştu. Timur'un yaratmayı başardığı imparatorluğun ucu bucağı belirsizdi. Bu konuda ancak bir tahminde bulunulabilir. 1405'te Otrar'daki ölümü o zamana kadar yürüttüğü en iddialı askeri harekâtını sekteye uğratmıştı: Semerkant'ta yaptırdığı muhteşem caminin (Resim 43) adıyla anılan karısı Bibi Hanım'ın doğum yeri Çin'in fethini.

Timur'un meydana getirdiği tahribat hiçbir zaman pek Moğollarınki kadar topyekûn değildi. Dehşet saçmasına rağmen, Moğol yıkımının neredeyse hep bir amacı vardı (şurası muhakkak ki, genellikle düpedüz terör yaratıp haraca kesmeye dönüktü). Diğer taraftan insan Timur'unkinde yersiz bir barbarlık seziyor: Uçurulan yığınla kelle cezalandırmak kadar açıktan açığa hınç almak içindi de. Ancak Timur'un, Cengiz Han'ın aksine yıkıcılığının yanı sıra yapıcılığı da vardı. Yeni bir büyük sanat ve mimari devrini başlatmış; ayrıca hanedanlığı on dokuzuncu yüzyıla kadar hüküm sürmüştü. Başkenti Semerkant bugün bile hem Asya'nın önemli ölçüde hayranlık uyandıran şehirlerinden biridir, hem de bariz bir şekilde hanedanlığın kurucusunun mirasını yansıtmaktadır (Resimler 43-7).

Timur'un –açıkçası bozuk– kişiliği her ne kadar barbarca bir tutumun yanı sıra yapıcılıkla da kendini belli ediyor idiyse, yarattığı hanedanlıkla Asya tarihinin en yetenekli ailelerinden birini yadigâr bırakmıştı. Oğlu Şahruh erken on beşinci yüzyılda başkenti Herat'a taşımış, orada İran ve Orta Asya tarihinin İran resim sanatıyla ilgili –ayrıca diğer sanat ve

bilimlerin de– en parlak okullarından birini kurmuştu. Bugün Timurlu mimarisinin en değerli eserlerine sadece –Semerkant, Buhara, Herat ve Meşhed gibi– Timur İmparatorluğu'nun önemli şehirlerinde değil, Kushan veya Belh'deki veya Kazakistan'ın Türkistan şehrinin bulunduğu bozkırın bir ucundaki [Yesi'deki] muazzam Ahmed Yesevi türbesi gibi İran ve Afganistan taşrasının ücra köşelerinde de rastlanır. Türbe, Timur'un dev yapılara hayranlık çağının belki de en göz alıcı binasıdır (Resim 46). Sıkça köyden ibaret yerlerdeki bu anıtların bazıları Semerkant ve İsfahan'dakilerden üstün gelen şaheserlerdir. Muhtemelen Timurluların büyüklüklerini tam yansıtan her şeyden çok budur: Hem kırsal hem de kentsel bir uygarlıktı.

Ne var ki bütün hayranlık uyandıran eserlerine rağmen Semerkant ancak bir kuşak boyunca başkent kalmıştı. Çünkü Timur'un oğlu Şahruh Timurlu başkentini Herat'a taşımış, Semerkant Şahruh'un aynı ölçüde yetenekli oğlu Uluğ Bey'e emanet edilmişti. Uluğ Bey, münevver ve hoşgörülü bir emir olmasının yanı sıra, büyük bir araştırmacı ve astronomdu. Onun yıldız katalogları on altıncı yüzyıla kadar İslam ülkelerinden başka Avrupa'da da konuyla ilgili standart başvuru eseri haline gelmişti. Semerkant, 1449'da Uluğ Bey'in öldürülmesinin ardından gerilemiş, en nihayet 1500'den sonra Muhammed Şeybani Han'ın hükümdarlığı sırasında Özbekler tarafından ele geçirilmişti. Ancak bu Timur sülalesinin sonu değildi: İşin doğrusu en parlak günleri henüz başlamamıştı. Timurlu saltanatı, Şahruh'un halefleriyle Herat'ta yeşermeye devam etmişti. Herat özellikle Hüseyin Baykara'nın hüküm sürdüğü on beşinci yüzyılın ikinci yarısında büyük şairler Nevaî ve Camî'nin yanı sıra nakkaş Behzad ve okuluyla bir altın çağ yaşamıştı (Resim 47).

Timur sülalesi erken on altıncı yüzyılda Orta Asya'nın kalbindeki Fergana Vadisi'nde yeni bir büyük fatihin, Timur'un torunlarından Babür'ün yükselişiyle tekrar can bulmuştu. Babür tarihin en fevkalade hükümdarlarından biridir –sırf kaleme alınan, aralarında Caesar'ın *Gallia Savaşı* [*Commentarii de Bello Gallico*] veya Lawrence'ın *Bilgeliğin Yedi Sütunu* [*Seven Pillar's of Wisdom*] gibi gelmiş geçmiş en dikkate değer savaş anılarının bulunduğu eserlerle kesinlikle bir tutulabilecek, özyaşamöyküsünü yadigâr bırakmasından ötürü olsa bile-. Hindistan'ı fethi ve (ordusundaki Moğol veya Mughal unsurlar yüzünden yanlış adlandırılan) Mughal Hanedanı'nı [Babürlüler] kurması, muhtemelen Timurluların en büyük mirasıydı. Hindistan'daki Babür İmparatorluğu hikâyemizin küçük bir bölümüdür ama –Babür, Hümayun, Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzib gibi– ünlü Babürlü İmparatorların her biri yerine göre kudretli fatih, parlak komutan, bilge hükümdar,

yetenekli yazar, şair, ressam ve imarcıydı, yani her biri Timur'un alışılmadık sülalesine yaraşır haleflerdi (Resimler 48-9). Sülale, II. Bahadır Şah'ın 1857'deki İsyan'dan sonra Britanyalılar tarafından Burma'ya [bugün Myanmar] sürgüne gönderilmesiyle sona ermişti. Bütünüyle ele alınacak olursa, Timur ve haleflerinin devri muazzam bir çağdı: Hayranlık uyandıran kişilikler, hayranlık uyandıran eserler, hayranlık uyandıran binalar. Agra, Delhi ve Lahor'dan Herat, Kâbil, Buhara ve Semerkant'a kadar Timurluların bıraktıkları dünyanın en fevkalade miraslarındandır.

BİR TÜRK-PERS SİMBİYOZU: İRANLI SAFEVİLER

Timurlu imparatorluğunun on beşinci yüzyılın ortalarından sonra gerilediğini, on altıncı yüzyılın başlarında da İran'ın son hanedanlıklarından birinin yükseldiğini görüyoruz: Safeviler. Safevi ailesinin kökeni Hazar Denizi'nin güneybatısında yaşayan etnik Türklerdi. Erdebil'deki türbesi (Resim 50) önemli bir kutsal yer haline gelen kurucusu Şeyh Safiyeddin Erdebili bir Mutasavvıftı. Tarikat ve aile, on beşinci yüzyılın ilerleyen yıllarında gitgide geniş bir mürit kitlesine hükmetmenin yanı sıra Timurluların çöküşüyle birlikte ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmayı başarmıştı. 1499'da tarikatın şeyhi İsmail, o zamanki başkent Tebriz'de iktidarı ele geçirip kendini Şah ilan etmişti. Birkaç yıl içinde de egemenliğini ülkenin geri kalanına yayıp, İran'da hüküm süren gelmiş geçmiş en parlak hanedanlardan biri olan Safevi hanedanının hükümranlığını başlatmıştı. Safeviler, mezhep bakımından önceden Sünniyken Şah İsmail'in tahta çıkmasıyla birlikte, İran'ın komşuları Sünni Arap, Babürlü ve Osmanlılardan asli farkını vurgulamak için Şiilik resmi mezhep yapılmıştı. Bu İran tarihinin en önemli hareketlerinden biriydi: Böylece sadece yüzyıllar boyunca tedricen hayata geçen Araplar ve Araplara özgü İslami usullerle arayı açma süreci doruk noktasına varmakla kalmamış, günümüz İslam Devrimi'nin de temeli atılmıştı. Dahası Safeviler aslında Türki bir aileyken Sasanilerden beri İran'ı yöneten en milliyetçi –en Farisi– hanedan halini almışlardı; ki bu Türk yeni sakinlerin nasıl tamamen dönüşüp Pers kültürünün parçası haline geldiklerinin açık ve net bir kanıtıdır. Nitekim Safevi İran'ının geleneksel düşmanları batıda Osmanlı, doğudaysa Babürlü Türkleriydi.

1524'te Şah İsmail'in yerine başkenti Tebriz'den Kazvin'e taşıyan Şah Tahmasb *geçmişti. Onun ardından* 1587'de Safevi hükümdarlarının en büyüğü tahta çıkmıştı: Şah Abbas. Savaş sanatı kadar barışın da ustasıydı. İran'ın –neredeyse bugüne kadar değişmeyen– sınırlarını sağlama almış, idare ve hükümeti baştan aşağı yeniden örgütlemişti. Ondan sonra

1598'de Pers Ülkesi'nin çekirdek bölgesinin yakınında bulunmak için İran'ın başkentini antik Selçuklu başkenti İsfahan'a taşıyıp, bu süreçte Asya'nın en harikulade şehirlerinden birini yaratmıştı (Resimler 51-2). Şah Abbas'ın ve İsfahan'daki parlak yeni saray maiyetinin peşi sıra gelen devri İslamiyet'in yeni bir altın çağıydı, ilkçağın büyük imparatorluklarını çağrıştıran bir rönesanstı.

Safevilerin bu şanlı çağı on yedinci yüzyıl boyunca ve on sekizinci yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmişti ama Şah Abbas'ın halefleri artan ölçüde sefahat hayatı sürmüşlerdi. Gerilemesi İran'ın can damarına doğudan yapılan bir dizi akınla doruk noktasına varmıştı. Önce Özbekler sonra da Afganlar hücum etmişlerdi. On sekizinci yüzyılın ortalarında sıradan bir Afşar (İran'ın kuzeyinde yaşayan bir etnik Türk boyu) komutan olan Nedr Kulı [sonradan Nadir Şah] eskinin şaşaalı günlerini bir süreliğine canlandıracak gibi görünmüştü. Genellikle "İran'ın Napolyon'u" diye bahsi geçen Nadir Şah Meşhed'i başkent tutmuş ve Pers silahlı kuvvetlerini tarih boyunca hiç gitmedikleri kadar doğuya yönlendirmiş, 1739'da eski Babürlü başkenti Delhi'yi almıştı. Ne var ki Nadir Şah yeni Pers imparatorluğunu güçlendiremeden bir suikasta kurban gitmiş ve ülke bir defa daha birbirine girmişti. On sekizinci yüzyılın sonunda nihayet bir başka Türki aile tekrar düzen sağlamıştı. Bu aile Elburz bölgesinde yurtlanan, neticede astığı astık kestiği kestik hükümdarlar olarak yükselen Kaçarlardı. Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han hem çok becerikliydi hem de çok acımasızdı, kendini şah ilan edip başkenti Şiraz'dan Tahran'a taşıyarak yeni bir hanedanlık meydana getirmişti. Kaçarlar, 1925'te kısa ömürlü (gene Türki) bir Pehlevi hanedanı kuran Rıza Şah tarafından devrilmişti. Hanedanlık oğlu Muhammed Rıza tahtayken 1979'daki İslam Devrimi'yle sönünceye kadar sürmüştü.

***

Pers Ülkesi'nin Safevilerini bir şekilde "Türk" kimliğine sahipmiş gibi tarif etmek kaba bir tarihi çarpıtmaya yol açar; hatta Hindistan'ın Babürlülerini veya Mısır'ın Memluklarını (nitekim ikincisinin çoğu etnik Çerkez veya Arnavut'tu). Öte yandan hepsinin içine işlemiş Türklere özgü ortak bir yön vardır. Öyle ya da böyle İslam dünyasına başta köle diye gelen Türkler onu dönüştürmüşlerdi.

7. Bölüm
Bosporos'un Karşı Yakası

OSMANLILARIN YÜKSELİŞİ VE KONSTANTİNOPOLİS'İN FETHİ

Steplerden yağmalamaya gelen bir başka atlı akıncı hücumu –Osmanlı Türkleri hızla İslamiyet'i benimsemiş ve Hıristiyan Âlemi'ne karşı cihat açmıştı.
(*J. H. Parry*[1])

Şimdi Türklerin nihai varış noktalarına ve Bosporos'un* karşı yakasına geçip Avrupa'ya girişleriyle gerçekleşen en önemli alınyazılarına dönüyoruz; ve hemen varılan yanlış ama yaygın bir kanıyla yüz yüze geliyoruz. Birincisi, alışılageldiği üzere Avrupa'yla Asya'yı kesin bir şekilde birbirinden ayıran [bir boğaz] gözüyle bakılan Bosporos, tarihinin hiçbir döneminde böyle bir işlev yüklenmemişti. Aksine tarih boyunca, bu ister günümüzün Türkiye'si, isterse de geçmişin Osmanlı ve Bizans imparatorlukları olsun, genellikle iki yakasına birden yayılan kültürlerin veya siyasi birimlerin –çoğunlukla her ikisinin de– merkezinde yer almıştır. İstanbul Boğazı'nın umumiyetle "Avrupa" ve "Asya" terimleriyle ima edilen o uçsuz bucaksız kültürel uçurumun bir şekilde ezeli belirteci olduğu düşüncesinden iyiden iyiye vazgeçilmelidir.

İkincisi, Türklerin Konstantinopolis'i ele geçirmelerinin Asya'nın bir fethi diye düşünülmesi gelenekselleşmiştir; en azından kullanışlı hale gelmiştir: Bu son barbar istilasıdır. Osmanlıların, Konstantinopolis'i zapt etmelerini adeta Orta Asya'dan gelen barbar sürüsünün yağmacılığı yerine koyan bakış açısı artık geçerli değildir ama bu bölümün ilk satırlarının gösterdiği gibi henüz tamamen silinip gitmemiştir. Bu ifadenin iler tutar tarafı yoktur: Osmanlılar steplerden gelmediler, hiç de bir yağmacı sürüsü değillerdi, kuşaklar boyunca Müslüman'dılar ve bunun bir Müslüman-Hıristiyan zıtlaşmasına indirgenmesi eskiden de bir efsaneydi, ilerde göreceğimiz gibi tekrar efsaneleşecekti. Ancak bu her şeye rağmen halen hüküm süren eğilimleri yansıtmaktadır.

---

1. Parry 1963: 6.
* İstanbul Boğazı. (ç.n.)

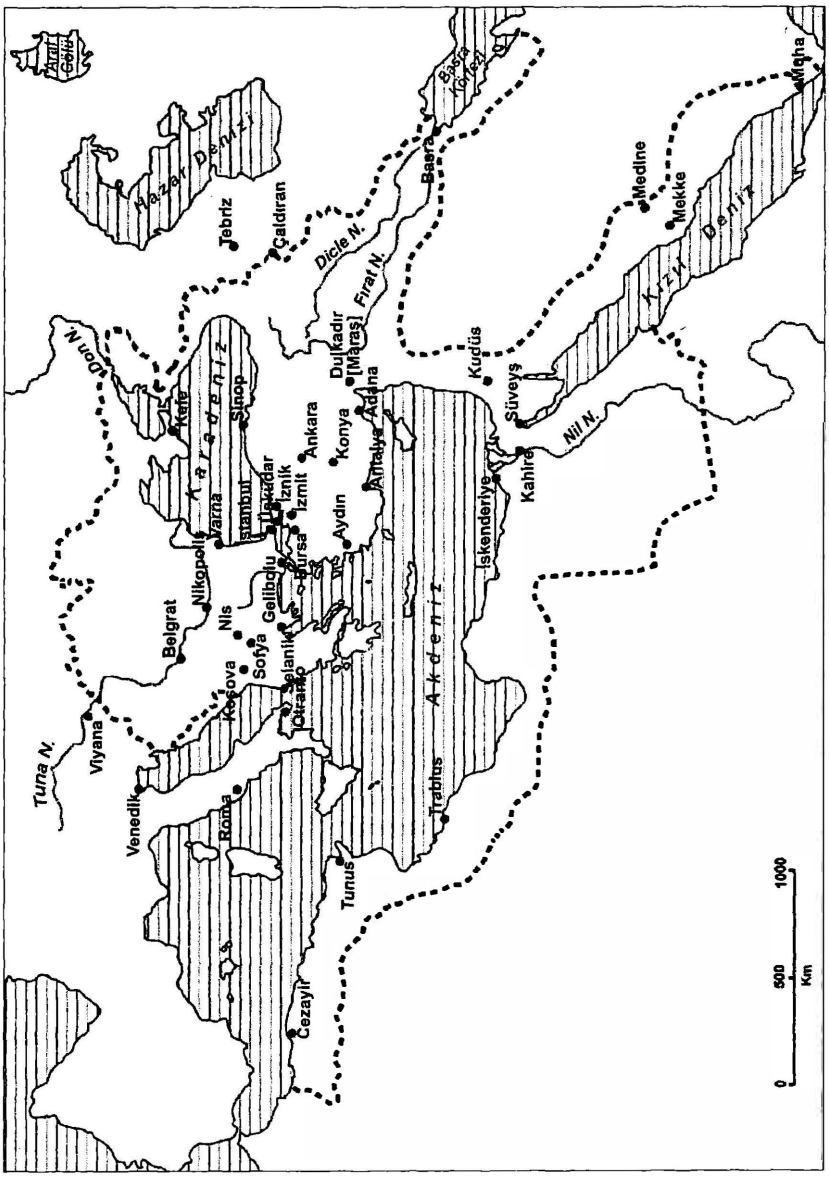
Neredeyse yarım yüzyıl önce yayınlanan Parry'nin kitabının hâlâ yeni baskıları yapılmakta, popüler baskıları da geniş bir kesim tarafından okunmaktadır. Yaklaşımları dar sınırlar içinde kalmayan tarihçi Felipe Fernández-Armesto bile 2000 yılı kadar yakın bir tarihte "Osmanlı Türkleri Asya'nın steplerinden at üstünde gelmişlerdi"[2] diyerek bu efsaneyi sürdürmektedir.

Daha önce değerlendirdiğimiz gibi, Türklerin kökeni Asya'dır (ve Konstantinopolis batıdan ne kadar uzaksa doğunun Orta Asya'dan nerdeyse o kadar uzak bir köşesinde ortaya çıkmışlardır) ama Konstantinopolis Türkler tarafından doğudan değil, *batıdan* fethedilmiştir: Osmanlılar Ortadoğulu bir güce dönüşmeden önce Avrupalı bir güç haline gelmişler ve baştan sona esasen bir Avrupalı güç olma durumlarını korumuşlar, Avrupa'daki bir güç tabanından Avrupa anakarasının yüzde yirmisine varan bir kısmına hükmetmişlerdi. Osmanlılar Konstantinopolis'i gerçekten de *Avrupa*'dan almakla kalmamışlar, Ortadoğu ve Anadolu'nun büyük bir bölümü bile Avrupa'dan hareketle fethedilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'na çoğunlukla Yakın ve Ortadoğu'nun son büyük yerli imparatorluklarından biri, Selçuklu İmparatorluğu'nun, Abbasi ve Emevi Arap İmparatorluklarının, hatta önünde sonunda ilkçağın Pers İmparatorluğu'nun halefi gözüyle bakılır. Bu da ancak kısmen doğrudur. Bir bakıma Osmanlıların Yakındoğu'da –Müslümanlarca kutsal Mekke ve Medine gibi yerlerde dahi– ülke açmalarının ardından kurdukları doğu imparatorluğu doğudaki Roma imparatorluğu ölçüsünde *Avrupa'ya özgü* bir fetihtir. Doğru, Türkler eskiden doğulu bir halktı. Ne var ki Romalılar da doğudan (Troya'dan) geldiklerini iddia ediyorlardı. Doğru, Osmanlılar en azından bir Yakındoğu dininin buyruklarını yerine getiriyorlardı. Ama son kertede Romalılar da öyle.

Üçüncüsü, Konstantinopolis'in fethi Yunanla Türk arasındaki, genellikle Manici bir açıdan bakılan, temasın başlangıcı kadar simgeleşmiştir. Bu ilişkinin sözde Maniciliğe has niteliğine dair yanılgı daha sonra ele alınacaktır ama şimdilik önemle belirtmeliyiz ki Yunanlarla [Rumlar] Türkler arasında Mehmet'in orduları Konstantinopolis'in surları dibinde mevzilenmeden önce yaklaşık bin yıl süren bir temas vardı –hem de genellikle sıkıntı yaratmaktan ziyade ferahlık veren-. Selçuklularla Bizanslı soylu aileler arasında karşılıklı evliliklerin yaşandığı ve Bizans hiziplerinin Türk paralı askerleri işe koştuğu, Selçuklu dönemindeki ilişkinin niteliğini daha önce (5. Bölüm) gözden geçirmiştik. Erken Osmanlı döneminde bu ilişki bu sefer her iki hanedanlık arasında evliliklerin gerçekleşmesinin yanı sıra paralı askerlerin sürekli kulla-

2. Fernández-Armesto 2000: 352.

nıldığı bir seviyeye yükselecekti. Kuşatma sırasında Konstantinopolis sur *içindeki* Osmanlı askerlerinin Mehmet'in dışarıdaki ordusuna karşı Bizanslıları savunmasına bile sahne olmuştu. Bundan çok önceleri yani altıncı yüzyılda Konstantinopolis'le Türk Kağan'ının çok uzakta Orta Asya'da yer alan sarayı arasında diplomatik teati yapıldığını da görmüştük. Ayrıca erken yedinci yüzyılda İmparator Herakleios'un kızı Eudokia'nın Hazar Han'ının oğluna verildiği, Bizanslılarla Türkler arasındaki ilk asalet evliliği meydana gelmişti. Sekizinci yüzyılın ortalarında bizzat İmparator III. Leon bir Hazar prensesini kendine eş almış ve oğulları Konstantinos'a [IV. Leon] "Hazar Leon" lakabı takılmıştı. Daha başka örnekler de verilebilir: Asıl mesele şu ki, bunlar steplerin uzak bir köşesinden çıkagelip de Yunanlara hücum eden yabancı atlılar değildi –yakından tanınıyorlardı-.

8. Osmanlı İmparatorluğu zirvesindeyken.

SÜREKLİ DEĞİŞEN BİR SINIR

Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Anadolu'nun bütünlüğü bozulup esasen aşiret beylikleriyle ayrı ayrı savaş ağalarının elinde kalmıştı; ki bu geçmişte de Türk konfederasyonlarının sürekli karşı karşıya kaldıkları yapısal bir zayıf noktaydı. Bunların çoğu kendi çaplarında önemli devletlere dönüşmüşlerdi. Osmanlılar belki bu aşiret gruplaşmalarının içinde yer almamışlardı. Hele en azından ilk zamanlarda kesinlikle belli başlılarından biri değildi. Ancak hanedana adını veren kurucusu Osman [Bey] çeşitli aşiretleri ve başına buyruk liderleri kaynaştırmayı başarmış, Bitinya'da başkenti Bursa olan önemli bir mahalli güç yaratmıştı (Resimler 53-4). Bir ölçüde Anadolu'nun en batısında Marmara Denizi'nin hemen yanındaki bu yer ilk Osmanlı başarısının önemli bir etmeniydi: Hıristiyan Bizans gücünün kıyısındaki bir İslami "cepheydi". Bu Osman'ın halefi Orhan'a [Gazi] (1324-59) neredeyse bitip tükenmez bir asker mevcudunu (özellikle Moğolların Orta Asya'dan batıya doğru sürdükleri Türk boylarını), sırf ganimet değil uygarlığın sınırlarını da ötelemek vaadiyle, kendisine bağlama imkânı vermişti. Askerler hem maddi hem de manevi ödüller sayesinde koşa koşa Orhan'ın açtığı bayrağın peşine düşmüşlerdi.

Ne var ki Orhan Hıristiyanlığa karşı İslamiyet kozunu oynarken aşırıya kaçmayacak kadar akıllı bir liderdi: Osmanlı başarılarında, özellikle Orhan'ın 1352'de Avrupa'ya geçerek attığı çok önemli adımın ardından Türkleri ilk defa Avrupalı bir güç olarak oraya yerleştirmesiyle, Hıristiyan Âlemi'ne karşı verilen savaşların ölçüsünde bu âlemle yapılan ittifakların da payı vardı. Ne tuhaftır ki bir Türk paralı asker grubunun (davet üzerine) Çanakkale Boğazı'nın karşı yakasında Gelibolu yakınlarındaki bir daimi ordugâhta konaklamasına Orhan yerine İoannes Kantakuzenos yani geleceğin İmparatoru VI. İoannes ön ayak olmuştu; dahası Orhan ve birliklerini karşıya taşıyan gemileri de Hıristiyan Ceneviz [Cenova] sağlamıştı (Resim 55). Bu Türkler daha sonra Osmanlılarla ittifak etmiş, böylece Bizans davetiyle Avrupa'daki ilk köprübaşını tutmuşlardı. Orhan'ın açtığı bayrağın altına üşüşen çapulcuların çoğu ya hıncını çıkarmak ya da sadece ganimeti paylaşmak hevesiyle hareket eden bizzat Hıristiyan Rumlardı. Tarihçi Heath Lowry'nin kelimeleriyle, "Bu sürekli değişen bir sınır boyu toplumuydu. Böylece orada özgür veya köle, Müslüman veya Hıristiyan büyümesine herhangi bir şekilde katkıda bulunabilecek herkese yer vardı."[3]

3. Lowry 2003: 93.

Realpolitik de rol oynamıştı. Bizzat Orhan, Kantakuzen ailesinin prenseslerinden biriyle evlenerek Bizans Hanedanlığına içgüveysi gitmişti. Evliliğin ardından prenses Türklerce Nilüfer Hatun diye adlandırılmış ve hızla büyüyen Osmanlı İmparatorluğu'nda epeyce fazla nüfuz elde etmişti; aynı zamanda evlilik hayatı boyunca Hıristiyan dininin buyruklarını yerine getirmesine (hatta buna rağmen eskiden beri muteber Türk kadın vakıfları geleneği uyarınca Müslüman dini tesisleri [imaretleri] vakfetmesine de: Resim 56) izin verilmişti. Bu durum onun özellikle Orhan'ın o dönemde hâlâ çoğunluktaki Hıristiyan tebaası tarafından tutulmasına yol açmıştı. Orhan'ın egemenliği de belirgin bir şekilde bunun sayesinde etkinlik kazanmıştı; Müslüman'la Hıristiyan arasındaki çokyönlü bir evlilikti (ve bu *Realpolitik*'ten ibaret değildi: Kanıtlar bunun bir aşk evliliği olduğunu akla getirmektedir). Patrick Kinross durumu isabetli bir şekilde özetlemektedir:

> Osmanlı Türkleri Avrupa'daki varlıklarını bu yolla bir köprübaşından daha fazlasıyla sağlamlaştırmışlardı. Bizans'ın düşmanları değil müttefikleri ve aslında akrabalarıydılar. Sultanları İmparator'un damadı, bir başkasının da kayınbiraderiydi; hatta komşu Bulgaristan çarının da kayınbiraderiydi[4].

Osmanlıların çoğu Bizanslılara sonuna kadar sadık kalmışlardı: Bir Osmanlı şehzadesi (bir başka Orhan) 1453'te Konstantinopolis'i Fatih Sultan Mehmet'e *karşı* savunmaya yardım etmek üzere Türklerden meydana gelen küçük bir askeri birlikle beraber surların içinde yer alacaktı. Hem Osmanlıların hem de Hıristiyan güçlerin birbirleriyle bu kadar kolayca ittifak etmeleri Kinross'u Türklerin Avrupa'ya girişlerini bir istiladan ziyade bir davet diye tanımlamaya sürüklemiştir. Keza Norman Stone da "1453 yılı bir fethi değil bir sentezi imler" demiştir[5].

KONSTANTİNOPOLİS'E DOĞRU

Eğer Osmanlı başarısının dolaylı bir nedeni, Osmanlı saflarını Orta Asya'dan gelen askerlerle şişiren Moğol istilalarıydıysa, bir başkası da Haçlı Seferleri'ydi. Çünkü imansız [sinik] Dördüncü Haçlı Seferi –Hıristiyan Âlemi'nin doğudaki en büyük istihkâmı– Konstantinopolis'in askeri nüfuzunu iyice küçültmekle kalmamış, birçok Yunanı Latin dindaşlarından daha fazla Türklerin tarafını tutmaya sevk etmişti. Şüphesiz sapıkçaydı ama Konstantinopolis'in yağmalanmasının bir mantığı

4. Kinross 1977: 40.
5. Kinross 1977: 38'de bundan bir davet diye bahseder. Alıntı Norman Stone'un bir Lowry eleştirisindendir *Cornucopia* 29, 5: 26-8

vardı. Bütün bir Haçlı hareketinin gerisindeki asıl mesele sanıldığı kadar İslamiyet'le savaşmak değildi. Aksine Ortaçağ Avrupa'sının en büyük meselelerinden biri haline gelen Roma ve Papalığın üstünlüğüydü. İslamiyet'le mücadele sadece bu amaca hizmet eden bir araçtı: Papalar böylesi bir savaşı teşvik etmekle Hıristiyan Âlemi'nin, bütün diğer taliplilerinden daha üstün, liderleri yerine koyulacaklardı. Hıristiyan Âlemi'nin liderliğine oynayan tek yaşar rakip de Konstantinopolis ve Patrikleriydi. Gaddarlığına ve imansızlığına [sinizmine] göz yummadan, denilebilir ki Dördüncü Haçlı Seferi en azından amacına uygundu.

Dördüncü Haçlı Seferi'nin düzenlenmemesi halinde Konstantinopolis'in Türklerin eline geçmeyeceği de ileri sürülmüştür: Buna göre Konstantinopolis Hıristiyan Âlemi'nin İslamiyet'e karşı doğudaki tabyasıydı ve Haçlılar tarafından yağmalanması bu savunma mevziini yerle bir etmiş, geriye kalan boş kovan Türklerin gelip çattıklarında Avrupa'ya girmelerini basbayağı kolaylaştırmıştır. Ancak Dördüncü Haçlı Seferi'nin önemi (talihsiz Konstantinopolis halkı açısından önemi söz götürmezdir ama) abartılmaya elverişlidir. Bir kere Konstantinopolis Haçlılar gelmeden önce bir hayali fenere dönmüştü zaten; zapt edilemez böyle bir kaleyi ele geçirebilmelerinin nedenlerinden biri her şeyden önce buydu. Haçlılar, Konstantinopolis'i 1204'de zorla almasalardı bile, Osmanlılar muhtemelen 1453'te fethi gene de gerçekleştireceklerdi.

Gelgelelim Dördüncü Haçlı Seferi'nin Osmanlı başarısında dolaylı bir başka açıdan payı vardı: Dini hoşgörü Osmanlı politikasının ana dayanaklarından biriydi ve belirgin bir şekilde din değiştirme cesaretlendirilmiyordu (bunun nedeni sırf gayri Müslimlerden alınan kelle vergisinin [cizye] Osmanlı devletinin önemli gelir kaynakları arasında bulunması olsa bile). Konstantinopolis ve Yunanistan'ın bitişik bölgelerinin Katolik Latinler tarafından işgali Ortodoks nüfusu Osmanlıların koltuğu altına sığınmaya itmişti: Osmanlıların Ortodoks Hıristiyanlığı gözetip koruması Latinlerin bağnazlığı, acımasızlığı ve açık zulmüyle kıyaslanmıştı. Çünkü Güneydoğu Avrupa'daki Hıristiyanlar, Müslüman Türkler geldiğinde onlara kurtarıcı gözüyle bakmışlardı. Patrik Gennadios haklı nedenlerle "Sultan'ın kavuğu Papa'nın tacından iyidir" demişti. Osmanlı, dini hoşgörüsüyle (unutulmamalı ki İslamiyet müminlerine hoşgörü buyurur; modern radikal İslamcılar İslamiyet'i temsilden ziyade ona ihanet etmektedirler) batı Hıristiyan Âlemi'ni niteleyen katı dışlayıcılık taban tabana zıttı. Bu hoşgörü sadece Sultan'ın tebaasını ve azınlıkları kapsamakla kalmamış, mukim yabancı cemaatlere kadar da uzanmıştı.

Osmanlıların Hıristiyanlığa hüsnükabul göstermeleri zaferlerine güç sağlayacağı gibi, baştan başa egemenliklerini de karakterize edecekti. Hem de 1453'te Konstantinopolis'in alınmasına yol açan fetihlerinden, iki yüzyıl sonra Venediklilerin elindeki Girit'i fethetmelerine kadar: Örneğin, Yunanlar Osmanlıların 1715'te Mora'yı Venediklilerden geri almalarına nefret ettikleri Latinlerden kurtuluş gözüyle bakmışlardı. Yunanların, Latinlere duydukları nefretin uzun bir geçmişi vardı, hatta Konstantinopolis'in 1204'de Latinler tarafından yağmalanmasından öncesine dayanıyordu. Latinler (Yunancada herhangi bir Katolik Batı Avrupalı için kullanılan epeyi üstünkörü bir terim) Ortaçağ'ın (onlardan tiksinen) Anna Komnena gibi birçok Bizanslı yazarı tarafından barbarlar diye tarif edilmişlerdir. 1170'lerde Ankhialoslu [Ahyolu Patrik] Mikhail, İmparator I. Manuel'e Müslümanlara boyun eğmenin bile Latinlere yeğlenebileceğini tavsiye etmişti. Nitekim daha sonraları tarihçi Niketas Khoniates Latinleri "En melun Latinler... daima şerrin hizmetinde kalacaklardır" diye tanımlamıştı. Khoniates daha da ileri gidip Müslümanların (bu durumda Türklerin) onur, yiğitlik ve insanlıklarını "kâfir Latinlerin" barbarlıklarıyla kıyaslamıştı[6]. Yunanla Türk arasındaki bu ilişki sonuçta on dokuzuncu yüzyılda feci bir şekilde bozulsa da, Osmanlı tarihinin büyük bir bölümünde iyi ilişkiler kurulmuştu (ayrıca Yunan-Türk ilişkilerinin günümüzdeki yorumlarını herhangi bir yarı geriye dönük tarih şeklinde geçmişe aksettirmek vahim bir hataya düşmektir).

Elbette Türkler aşırı idealleştirilmemelidir; hatta herhangi bir başka saldırgan emperyal güç de. Ian Almond, Osmanlıların Hıristiyan Âlemi'nin içlerine doğru daha sonraki ilerleyişi hakkında yazdıklarında "ister Türklerinki isterse Avusturyalılarınki olsun emperyalizm emperyalizmdir" diye uyarmakta ve "Macaristan'ın birçok bölgesinde üslenen [Osmanlı] askerleri, Belfast'ın bir banliyösündeki Britanyalı bir paraşütçü garnizonu veya Cezayir'in bir köyündeki Fransız polisi kadar seviliyorlardı"[7]. Türk yayılması saldırganlık ve zaman zaman (Müslüman veya Hıristiyan, antik veya –hatta– modern herhangi bir emperyal gücün yaptığı kadar) gaddarlıkla gerçekleşmişti ama asla ne etnik ne de ırkçı bir saikla hareket edilmişti; ve geniş bir açıdan bakıldığında ne de dini. Daha da önemlisi Osmanlıların başlangıçta açtıkları "Kutsal Savaş" ["Cihat"] konusu muazzam ölçüde abartılmıştır. Hıristiyanlar, imparatorluğun hızla yayıldığı dönemin bütün Osmanlı savaşlarında, Müslüman Osmanlılarla omuz omuza dövüşmüşlerdi. Bizans ve Osmanlı imparatorlukları arasında kapsamlı bir işbirliği vardı. İkisi arasındaki

6. Harrison (Der.) 2002 içinde Browning.
7. Almond 2009: 151-3.

evlilikler sıktı, özellikle de hanedanlıklar arasında. Dini hoşgörü de etkili bir Osmanlı politikasıydı. Bu Osmanlı yayılmasının ilk yılları kadar, Britanyalılarla Fransızların Osmanlılarla yan yana çatıştıkları Kırım Savaşı'ndaki ve Almanlarla Avusturyalıların onlarla dayanışma içinde savaştıkları Birinci Dünya Savaşı'ndaki gibi, çöküşünün son yıllarına kadar da geçerliydi. Tarihçi Caroline Finkel'ın kelimeleriyle "söz konusu dönemde [on dördüncü yüzyılda] Müslüman ve Hıristiyan dünyaları arasında sürekli ve uzlaşmaz bir bölünme bulunduğuna dair yaygın kanı bir kurgudur"[8], aynen bugün olduğu gibi.

YENİ BİR AVRUPALI GÜÇ

Orhan'ın oğlu ve halefi I. Murad'ın (1359-89) saltanat devri, Asyalı akıncıdan Avrupalı imparatorluğuna geçişin tamamlandığı bir rüşdünü ispatlama dönemini imler. Nitekim bu konuda Patrick Kinross "Osman, tarihi bakımdan etrafına bir halkı toplayan kabile reisi rolünü oynamıştı. Oğlu Orhan'ınki bu halkı bir devlet içinde kaynaştırmak, torunu I. Murad'ınkiyse bu devleti bir imparatorluğa dönüştürmekti"[9] diye yazmıştır. Sadece belli başlılarından da değil, Avrupalı bir güç. Murad Bitinya'daki eski Osmanlı başkenti Bursa'yı bir köşeye atarak Trakya'daki Adrianopolis'i (Edirne) tercih edince bu konudaki bütün şüpheler ortadan kalkmıştı (Resimler 57-9). Bu hem Konstantinopolis'i çembere almak hem de Avrupa'nın fethi için Avrupa'da bir üs kurmak açısından daha uygundu. Osmanlılar, Adrianopolis'e taşınarak Selçuklu mirasına sırt çevirmişler ve Romen mirası için Avrupalı güçlere doğrudan meydan okumuşlardı.

Osmanlıların, Balkanlardaki müteakip fetihlerinin kolaylıkla gerçekleştirilmesine ister istemez Hıristiyan Batı yardım etmişti. 1360'larda *Hıristiyan* –Hıristiyan ama Ortodoks dini törenlerini yerine getiren– Bulgaristan'a karşı Macaristan'ın başı çektiği ve Papa'nın kutsadığı bir haçlı seferi düzenlenmişti. Bu haçlı seferi Ortodoks Bulgarların çoğu defa acımasızca ve istisnasız zorla Latin dini törenlerini benimsemeleriyle sonuçlanmıştı. Bu durumla karşı karşıya kalan Bulgarlar, onlara ibadet özgürlüğü tanıyan ve Bulgar Kilisesi'nin yardımına koşan Osmanlıları pek el üstünde tutmadan edemezlerdi. Osmanlıların Balkanlara yayılışı 1389'daki Kosova Muharebesi'yle doruk noktasına varmıştı. Bu savaş Osmanlıların Avrupa'nın can damarına başlıca güçlerden biri ve kalıcı olarak yerleşmelerini sağlamıştı. Gerçi çarpışmalar sırasında hem Sultan

8. Finkel 2005: 15.
9. Kinross 1977: 30.

I. Murad hem de Sırp kralı [despotu] Lazar ölmüştü ama savaşı Osmanlılar kazanmıştı. Murad'ın oğlu I. Bayezid ("Yıldırım") babasının ölümü üzerine hemen sultan kabul edilmiş, o da günü kurtardığı gibi bunu bir zafere dönüştürmüştü. Sonuçta Kosova Müslümanlaşmıştı (Resim 60).

Sırp milliyetçileri kısa bir süre önce Kosova'yı Balkanlardaki Müslüman-Hıristiyan ihtilafının hem genel hem de Sırp milli kimliğinin simgelerinden biri diye hortlatmışlardır. Bu göz önünde bulundurulduğunda, Sultan Yıldırım Bayezid'in şapka çıkarılacak bir kişiliğe sahip olduğu dikkate alınmalıdır. Bayezid'in Osmanlıların yanında savaşan çok sayıda Hıristiyan askeri vardı ve eşi bir Sırp'tı. En büyük oğlunun adı İsa'ydı. Muhakkak ki bu, her ne kadar az rastlanırsa da, bir Müslüman adıdır ama Hıristiyan annesi dolayısıyla gene de önemlidir. Bayezid'in en küçük oğlu Yusuf sonradan Demetrios adıyla vaftiz edilerek Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Bizans İmparatoru Manuel'in hizmetine girmişti. Dahası Bayezid'in Kosova'da birlikte savaştığı Prens Stefan Lazarević gibi Sırp müttefikleri de vardı. Stefan Lazarević'in Osmanlı Hanedanlığıyla kişisel dostluğu fayda sağlamıştı. Nitekim daha sonra gerçekleşen Ankara Muharebesi'nde Bayezid'in oğlu Şehzade Süleyman'ı o kurtarmıştı. Bayezid, Hıristiyan meselelerinde düpedüz araya girecek kadar da güçlüydü; ve bilgiliydi. Yaklaşık 1493'te Papa VI. Alexander Papalık elçisi Nicolas Cibo'yu kardinal yüksekokuluna onun doğrudan müdahalesiyle atamıştı. İlk Osmanlıların Balkanlara yayılışı sırasında Evrenosoğulları, Mihaloğulları ve Malkoçoğulları gibi Hıristiyan dönmesi akıncı aileler öncü rolü oynamışlardı. İlk ikisi Kuzeybatı Anadolu kökenli soylu Bizans aileleri, sonuncusuysa seçkin Sırp Malković ailesidir. 1497'de Milano, Ferrara, Mantova ve Floransa Venedik'e karşı bir Osmanlı saldırısına fiilen mali yardımda bulunmak için gizlice anlaşmışlardı. Ian Almond, Osmanlıların Macaristan'ı ilhakıyla sonuçlanan bir diğer önemli "Hıristiyan-Müslüman" çatışması yani 1526'daki Mohaç Muharebesi'ne katılan, fetihçi ve işgalci Osmanlı güçleri arasında yer alan çok büyük Hıristiyan –Rum, Bulgar, Boşnak– unsurlara parmak basmaktadır. Örneğin ona göre Budapeşte'yi işgal eden "Türklerin" üçte biri Osmanlı Rumlarından meydana geliyordu ve asıl etnik Türkler Macaristan'daki bütün Osmanlı işgalci güçlerinin ancak yüzde beşi kadardı[10]. Açıkçası ilk Osmanlıların derdi Müslüman-Hıristiyan cepheleşmesi –yani Kosova'nın simgelediği sözde "Kutsal Savaş"– değildi.

Doğrusu şu ki Bayezid, Anadolu'daki hasım Türk beyliklerine açtığı savaşta Hıristiyan müttefiklerine özellikle önem vermişti. Kendi Müs-

10. Almond 2009: 142, 145.

lümanlığı nedeniyle dindaş Müslümanları kolay kolay onların üstüne sürememişti. Dolayısıyla Osmanlı hâkimiyetinin –günümüz Türkiye'sinin Asya'daki bölümü– Anadolu'ya yayılışı sadece Avrupa'dan bir fethi değil, ne tuhaftır ki bir Hıristiyan fethini de yansıtmaktadır[11].

Bayezid'in zaferleri gene de İslamiyet'in tekrar bir Avrupa dini –hatta İslamiyet'in Avrupa'nın öteki ucunda yani İspanya'da gitgide gerilemesi karşısında ilerleyişi çok daha fazla kuvvetle hissedileni– olarak yerleşmesine yol açmıştı. Avrupa dışında doğması yüzünden, İslamiyet'i "Avrupa'ya ait" diye nitelemek elbette birçok çevreye küfür gibi gelmektedir. Ne var ki keza Hıristiyanlığın da kökeni Avrupa dışındadır. Oysa Avrupa'da yerleşik bir siyasi güç haline gelmesi yüzyıllar süren Hıristiyanlığın aksine, İslamiyet dışa yayılmasının ilk yıllarında Avrupa'ya girmiş ve o gün bugündür Avrupa'da kalmıştır. Türkiye'nin genişlemesi (Arnavutluk, Bosna ve Kosova gibi) ve modern göçler (Almanya gibi) sonucunda kalıcı bir şekilde Avrupa'da varlığını sürdürenlerin yanı sıra bunlardan bağımsız diğer (Tatarlar gibi) Müslüman milletler, etnik temizleyicilerin çabalarına ve günümüz politikacılarının inkârlarına[12] rağmen, İslamiyet'in aynı zamanda bir Avrupa dini olduğu konusunda şüpheye yer bırakmamaktadırlar. İslamiyet'i Avrupa'ya uygun düşmeyen gayri Avrupai bir din diye niteleyen hâkim düşünceden iyiden iyiye vazgeçilmelidir.

Avrupa'nın Hıristiyan güçleri nihayetinde dolduruşa kapılmış, 1396'da Türklere karşı Macar Kralı Sigismund'un komuta ettiği bir haçlı seferiyle tepki göstermişlerdi. Muhtemelen meydana getirilen 300.000 kişilik ordu Avrupa'nın Roma İmparatorluğu'nun parlak günlerinden beri gördüğü en büyük silahlı kuvvetti. Bünyesinde İngiltere, İskoçya, Flandre, Lombardiya, Savoie, Lehistan, Bohemya, İtalya ve İspanya'dan askerleri barındıran ordu, Kutsal Topraklar'a düzenlenen önceki haçlı seferlerindekilerden katbekat daha kalabalıktı. Ancak Balkanlarda Müslümanlar kadar dindaşları Hıristiyanları da kılıçtan geçirme hevesleri Ortodoksları, Osmanlıların koltuğu altına sığınmaya itmişti. Sigismund'un haçlı seferi 1396'daki Nikopol [Niğbolu] Muharebesi'nde doruk noktasına varmış ama Osmanlılar daha küçük bir kuvvetle onları yok etmişlerdi.

Görünüşe bakılırsa Osmanlıları hiçbir şey durduramayacaktı. Öyle ki on dördüncü yüzyılın sonuna doğru hem Hıristiyan Âlemi'nin hem de Romen mirasının en büyük ganimetini er ya da geç ele geçirmeye yaklaşmışlardı: Yani Konstantinopolis'i. Hatta bu bir an meselesiydi.

---

11. Rodinson 1987: 34; Lowry 2003: 136-7; Finkel 2005: 18-19.
12. Örneğin özellikle 8 Kasım 2002'de *Le Monde* gazetesinde yayınlanan röportajında Giscard d'Estaing'nin Türkiye ve İslamiyet'in Avrupa'daki rolünü kabul etmemesi.

Zaten Konstantinopolis artık eski günlerinin hayaletine dönüşmüştü. Acınacak haldeydi. 1204'le 1261 arasındaki Latin yağma ve istilası bir zamanlar dünyanın en büyük imparatorluğunun en büyük şehrini iyice küçültmüş ve bir harabeye çevirmişti. İmparatorların şehri 1261'de geri almalarına ve on beşinci yüzyıla doğru kültürel bakımdan gecikmiş son bir parlak dönem yaşamasına rağmen, Konstantinopolis artık surlarının dışında neredeyse bir parça toprağa bile sahip değildi, içini de ot bürümüştü. Yıkık dökük tü. Osmanlılarınki gibi önemli bir yeni imparatorluk için fethi kolay olduğu kadar anlamsızdı da. Ancak Konstantinopolis her şeye rağmen yararsız ve aciz bir harabeden daha fazlasını ifade ediyordu. O bir simgeydi. Bir hayaletti ama hâlâ ilkçağın en büyük imparatorluğu Roma İmparatorluğu'nun son kalıntısıydı. Topu topu küçük bir şehrin *magistra'sı** kadar nüfuza sahip imparatorları hâlâ kökeni ta Augustus'un devri kadar eskiye dayanan kesiksiz imparatorlar silsilesi geleneğinin parçasıydılar, hem de tarihin en şanlı hükümdarları arasında sayılanların silsilesine. Konstantinopolis dünyanın kesinlikle ilk Hıristiyan şehriydi. Ne Kudüs, ne de Roma'ydı. Birinci Roma pagan, ikinci Roma Hıristiyan'dı. Üçüncüsü de Müslüman olacaktı. Konstantinopolissiz hiçbir Osmanlı zaferi sonuca ulaşmış addedilemezdi.

Tarihçi Carole Hillenbrand, Konstantinopolis'i Araplar yerine Türklerin fethetmesi hakkında yazdıklarında bunu kaderin bir cilvesi diye yorumlar: "Doğrusu Ortaçağ'ın Arapları ve Persleri Türklere genellikle alenen veya sinsice tepeden bakarlardı". Özellikle şehirli Araplar başlangıçta yeni sakin Türkleri küçük görürlerdi: Bu köle halkı küçümsemeydi, vahşi steplerin şehir kurmamış barbar göçebelerini küçümsemeydi ve yeni Müslüman dönmeleri küçümsemeydi. Çünkü ilk Müslüman Araplar, Konstantinopolis'in ele geçirilmesini dini bir hedef yerine koyuyorlar, neredeyse peygamber buyruğu gözüyle bakıyorlardı. Hatta *Kuran*'da da böyle geçer. Dolayısıyla Araplara şehrin Türkler tarafından zapt edilmesi kendi başarısızlıklarının acısını unutamayacakları bir tokat yemiş gibi gelmişti. Nitekim Arapların daha sonraki tarihi anlatılarında Türklerin başarısının üstüne konulmuş ve kurnazca Türklerden kendi dini kahramanları gibi bahsedilmiştir. Arapların bu fethi nalıncı keseri gibi kendilerine yontmalarının muadili erken dönem Yunan yazılarında da vardır. Yunanlar bu anlatılarda Makedon mirasını kendilerine mal etmişler, İskender'i ve onun Yunanları gaddarca ezmesini kalıba vurup onu Yunan kahramanı haline getirmişlerdi[13].

---

* Roma İmparatorluğu'nda çeşitli unvan ve yetkilere sahip üst düzey resmi görevlilerin genel adı. (ç.n.)

13. Hillenbrand 2007: 172-7. İskender'in mirasının sahiplenilmesi konusunda bu dizinin *Tek Dünyaya Doğru* adlı 2. Cildinin 4. Bölümüne bakınız.

Aslını ararsanız Konstantinopolis, Türklerin üç kuşatmasına dayanacak ve sonuçta düşmesi için Nikopol [Niğbolu] Muharebesi'nin ardından yarım yüzyıl daha geçmesi gerecekti. Bu bir yere kadar dördüncü yüzyılda inşa edilen, söz konusu zamanda da dünyanın en güçlü şehir istihkâmı olan muazzam surları sayesindeydi (Resim 61). O güne kadar alt edilemeyen Osmanlı ordusunun büyük fatih Timur'un komutasındaki bir hasım Türk gücüne yenildiği 1402'deki Ankara Muharebesi, Konstantinopolis'in son dakikada yüreğine su serpilmesini sağlamıştı. Açıkçası bu bir çivi çiviyi söker durumuydu! Yıldırım Bayezid Konstantinopolis'i çok kısa bir süre önce Osmanlı başkenti yapmaya hazırken ordusu yok edilmiş, Bayezid'in kendisi de esaret altında ölmüştü. Ancak uzun vadede Ankara'da galip gelenler belki de Osmanlılardı: Çünkü Osmanlı İmparatorluğu Timurlularınkine nazaran daha güçlü temeller üzerine kurulmuştu. Gerçi Timur Semerkant'a muazzam bir başkent inşa edecekti ama Osmanlıların Konstantinopolis'i nihayetinde Timur'un bir nesillik Semerkant'ını katbekat gölgede bırakacaktı.

YENİ BİR ROMA İMPARATORU, YENİ BİR BÜYÜK İSKENDER

Timur, Osmanlıların Konstantinopolis'i ele geçirmelerini engellememiş, sadece bir kaçınılmazı geciktirmişti. Buna zemin hazırlayan gelişmeleri ve arkadan gelen kuşatma, zapt etme ve bunun dolaysız sonucunu burada anlatmaya gerek yoktur: Bunlar hem yeterince iyi bilinmekte hem de evvelce ihtiyaca pekâlâ cevap verecek kadar aktarılmışlardır (Resimler 62-64). Ancak sonuçta ikinci Roma'yı zapt eden tarihin en fevkalade fatihinin kişiliği, Konstantinopolis'in nihayetinde üçüncü bir "Roma'ya", Akdeniz'in dünya çapındaki en yeni şehrine dönüşmesinin asli unsurudur. Çünkü Fatih Sultan Mehmet simgelerin gayet farkındaydı, özellikle de Konstantinopolis'i temsil eden simgenin (Resim 65).

Mehmet kendini Hektor'un öcünü alan olarak ilan etmişti. Bu görünüşte yalın ifadenin gerisinde yatan kültürel birikimi zihninizde canlandırın: Asyalıların Troya'daki yenilgisinin acısını Helenlerden çıkaran bir kahraman[14]. Ondan önceki ve ondan sonraki birçoğu gibi, Mehmet de Troya'yı ziyaret etmişti. Herhangi bir turist nasıl gezdiriliyorsa, ona da rehberlik edilerek, Akhilleus ve Hektor'un sözde mezarları

14. Kendini bu kalıba vuran sadece Mehmet değildi. Erken on beşinci yüzyılın Neoplatoncu filozoflarından –Yunan filozoflarının sonuncusu diye nitelenen– Georgios Gemistos Plethon, Türklere Asyalı halkların Büyük İskender yüzünden uğradıkları daha önceki bozgunlarının öcünü Helenlerden alanlar gözüyle bakmıştı. Bkz. Woodhouse 1986: 92-3. Ne var ki ilerde göreceğimiz gibi İskender mecazının hem iyi hem kötü yanları bulunmaktadır.

gösterilmişti. Çoğu kimsenin bir barbar istilacı diye gözden ırak tuttuğu, çok daha fazlasının tamamen bir İslam dünyası hükümdarı saydığı Mehmet, Troya'nın neyi simgelediğini gayet iyi biliyordu. Mehmet, anlı şanlı Konstantinopolis şehrine at üstünde girerken, Türk ve İslam'ınkiler kadar Yunan ve Romen uygarlıklarının muazzam mirasının da vârisi olduğunun enikonu farkındaydı. Zaten Mehmet kendini Roma İmparatorluğu'nun yıkıcısından ziyade, onu restore edip sürdüren hükümdarı yerine koyuyordu. Nitekim İmparator'un bazı mevki ve kurumlarını yeniden canlandırmıştı[15]. Felipe Fernández-Armesto'nun isabetli bir şekilde dile getirdiği gibi, "Mehmet sanki Roma İmparatorluğu'na sadece hayat vermek değil, onu yeniden yaratmak istemişti"[16]. Şehre girer girmez çoktan hasara uğramış Kayserlerin Büyük Sarayı'nı arayıp bulmaya önem vermiş ve bin yılı aşkın Roma tarihinin şahsiyetleriyle hadiselerinin [hayaletlerinin] peşini bırakmadığı yıkılıp giden büyük salonları ve avlularının arasında gezinmişti. Gayet yerinde bir Farsça beyit mırıldandığına kulak misafiri olunmuştu: "[Nasıl] Efrasiyab'ın kubbelerinde baykuş nevbet vuruyor[sa]; Kayser'lerin kasrında [da] örümcek perdedarlık yapıyor".

Genelde bu mısralar on üçüncü yüzyılda yaşayan İranlı şair Sadi'ye atfedilir. Ancak Sadi'nin şiirlerinde bu kelimelerden eser yoktur: Neredeyse kesinlikle Mehmet'e aittir[17]. Çünkü Mehmet Türkçe, Arapça ve Farsçanın yanı sıra Yunanca, Latince ve İbranice de biliyordu. Ayrıca hem İslami hem de Klasik ilim kadar edebiyat ve beşeri ilimlere dair de sağlam bir temeli vardı. Hektor'un intikamcısı mıydı? Ondan önceki ve sonraki çok az hükümdar onun kadar hem doğu hem de batı âlemlerine aitti. Hem büyük bir fatihti hem de büyük bir muharebe meydanı komutanı. Aynı zamanda Osmanlı saltanatının ondan sonraki dört yüzyılının temelini atan mükemmel bir idareciydi. Çağdaşı bir Venedikli gözlemci Mehmet'i şöyle tarif etmişti:

> Silahşordur, görünüşü hayranlık uyandırmaktan ziyade korku salar, yüzü pek gülmez, öğrenme canlısıdır, doğuştan yüce gönüllüdür, azimlidir, her bakımdan cesurdur, şan konusunda Makedonyalı İskender kadar hırslıdır. Her gün Romen ve diğerlerinin tarihlerini... Papaların, imparatorların, Fransa

15. On altıncı yüzyıl Batı Avrupa'sında kimileri Türklerin kökenin Troyalılara, Yunanistan ve Balkanları fethetmelerini de Priamos'un intikamı gibi bir yanlışa dayandırmışlardır. Kimileriyse Türkleri İskitlerin soyundan gelmişçesine değerlendirmişlerdir. Bkz. Rodinson 1987: 36.

16. Fernández-Armesto 2009: 108.

17. Bu kelimeler Sadi'nin ne *Gülistan* ne de *Bostan* adlı eserlerinde mevcuttur. Sadi'nin şu sözleri uyandırdığı duygu bakımından bir parça buna yakındır [mealen]: "İskender'e ne krallığı ne de hazinesi kaldı/Ne de Feridun'a tacı veya tahtı kaldı", *Kulliyat-i Sa'di*, Der. Furughi, Tahran, hicri şemsi 1351: S. 876.

> krallarının, Lombardların kroniklerini okutur; üç dil konuşur: Türkçe, Yunanca ve Slavca. Bıkmadan usanmadan bilgi peşinde koşar... Papa üzerine, İmparator hakkında ve elinde devletlerle yönetim bölgelerini gösteren bir haritası olan Avrupa'da kaç hükümdar bulunduğuna dair. Onu hiçbir şey dünyanın halini ve savaş ilmini incelemekten daha fazla keyiflendirmez. Meseleleri mercek altına almakta ustadır, hükmetme arzusuyla yanıp tutuşur. Biz Hıristiyanlar işte böyle biriyle başa çıkmak durumundayız[18].

Fatih Sultan Mehmet bir Venedikli tarafından Büyük İskender'le kıyaslanmıştı kıyaslanmasına ama yazdığı mektupta onu Roma'nın yeni imparatoru ilan eden bir Rum'du. Trabzonlu [hümanist] Georgios, "Romalıların İmparatoru olduğundan hiç kimsenin şüphesi yok" demişti. Bu düşünce ondan aşağı kalır yanı bulunmayan önemli biri, Mehmet'e ister istemez Roma imparatorlarının makul halefi diye hayranlık duyan, Papa tarafından da yansıtılmıştı. Papa II. Pius alenen, Mehmet yeter ki Hıristiyanlığı yürekten benimsesin, onu "dünyanın hükümdarı" ilan edip bu durumu şahsen tanıyacağını duyurmuştu. Bizanslı [vakanüvis] İmrozlu Mikhael Kritovulos, Mehmet'in başardıklarının "Makedonyalı İskender'inkilerden eksiği yok" diye yazmıştı. Ona göre (Yunanca okuyan) Mehmet'in şahsi kütüphanesine Homeros ve Arrhionos'un, *Alexándrou anábasis* ["İskender'in Hayatı"] adlı eseri de dahildi. Nitekim Osmanlı sultanları kendilerine farklı zamanlarda *Kayser* ("Caesar"), *Basileus* ("Augustus") ve *Sultân-î İklim-i Rûm* ("Roma İmparatoru") lakapları takmışlardı. Fatih Sultan Mehmet, unvanları arasına fiilen bu lakabı katan Selçuklulardan daha fazla "Roma'nın Sultanı" idi[19].

Sonuçta ikinci Roma'yı restore edenler Osmanlılardı. Çünkü Konstantinopolis'i yerle bir eden 1453'teki Osmanlı fethi değil, 1204'teki Latin istilasıydı. Fatih Sultan Mehmet'in girişi bu muazzam şehrin yeniden can bulmasını, kurucusu Constantinus'un tayin ettiği talihinin artık yaver gitmesini imliyordu. Ve sadece zapt edenler açısından değil, ele geçirilenler açısından da: Türkler kadar Bizans ve Balkan aristokratları da Mehmet'in tarafını tutmuşlardı. Son Roma imparatoru XI. Konstantinos'un yeğeni (Mesih Paşa adıyla) 1470'den 1481'e kadar Osmanlı Donanması'nın Amirali [kaptanıderya], 1481'den 1483'e kadar sadrazam ve 1499'dan görevi başında öldüğü 1501'e kadar yeniden sadrazam yapılmıştı. Konstantinos'un bir başka yeğeni de, [Has] Murad Paşa 1472'den bir sefer sırasında öldüğü 1473'e kadar Rumeli Beylerbeyi tayin edilmişti. XI. Konstantinos çocuksuzdu, dolayısıyla

18. Venedikli Giacomo de' Languschi, alıntı Wheatcroft 1993 içindedir: 25-6.
19. Bkz. Kinross 1977: 112; Cardini 2001: 133-4; Lowry 2003: 119; Finkel 2005: 80.

Roma imparatoru olarak onu bu iki yeğeninden biri izleyecekti[20]. Nitekim Bizans tarihçisi Anthony Bryer'ın yaptığı kinayeli gözleme göre, kuşatmaya kadar Bizans ve Osmanlı hanedanları arasında o derecede çok sayıda evlilik gerçekleşmişti ki, II. Mehmet Bizans tahtı üzerinde birçok imparatorla aynı ölçüde hak iddia edebilecek hale gelmişti[21]. Fetih sonrasındaki altmış yıl boyunca atanan sadrazamların çoğu Bizans, Sırp, Boşnak ve Arnavut aristokrasisinden devşirilen Hıristiyanlardı. Fatih Sultan Mehmet'in en önemli veziri –Konstantinopolis'in ilk Osmanlı Sadrazamı– 1453'ten 1468'e ve ikinci defa 1472'den 1474'e kadar bu görevde kalan Mahmud Paşa'ydı. Mahmud Paşa, Bizans dönemi Sırp aristokrasisine mensup, kurucusunun Konstantinos'un altında Caesar unvanıyla Yunanistan'ı yöneten, Angelović namlı bir ailenin evladıydı. Osmanlı tarihinin en uzun süreyle hizmet veren sadrazamıydı. Anadolu Beylerbeyi ve 1497'yle 1516 arasında beş defa sadrazam olan Hersekzâde Ahmed Paşa da [Hersek derebeyi, "herceg" diye anılan] bir Boşnak dükünün oğluydu[22].

Nasıl Hıristiyan Bizans İmparatorluğu, pagan Roma'nın devamını ima ediyorduysa, Müslüman Osmanlı İmparatorluğu da Bizans Roma'sının sürüp gittiğini imliyordu. Konstantinopolis, sultanların yönetiminde bir sefer daha büyük bir imparatorluğun başkenti halini almış, bir imparatorluğun sağlayabileceği en muhteşem yapılarla donatılmıştı. Bahsi geçen zamanlardaki doğu ve batı kültürlerinin en iyilerini bir araya getirmişti; sultanlar Leonardo'nun da Michelangelo'nun da gönlünü çelmeye çalışmışlar ancak sonuçta sadece Fatih Sultan Mehmet'in o ince duygulu portresini gelecek kuşaklara miras bırakan Bellini gelmişti (Resim 65). Nitekim II. Bayezid, 1504'te hem Michelangelo hem de Leonardo da Vinci'yle boğaza bir köprü yapmaları için müzakere etmiş ve Leonardo 350 metre açıklığıyla devasa bir kemerli köprü önermiş ama bundan bir sonuç çıkmamıştır (gerçi Leonardo bir taslak çizmiş, Michelangelo'ysa bir maket yapmıştı)[23]. Konstantinos'la Mehmet'in hayalini sonunda gerçekleştiren bir başka sultan, Osmanlı Hanedanı'nın onuncu sultanıydı: Sultan Süleyman.

---

20. XI Konstantinos'un bir yeğeni, Sofia (Zoë) Palaiologos Rus Çarı III. İvan'la evlenmiş ve bu nedenle kendini Bizans tahtının vârisi ilan etmişti.
21. Bryer 1981.
22. Lowry 2003: 116-126.
23. Leonardo'nun teklifleri Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bkz. Brotton 2002: 204; İnalcık 2006: 58; Necipoğlu 2005: 88.

8. Bölüm
Akdeniz ve Muhteşem Süleyman Devrinde Akdeniz Dünyası

Saymayalım Türk'ü öyle hünersiz
Zihnini kurcalayan önde geleni arkaya bırakıp,
Zahmetsiz ve faydalı bir girişimi savsaklayarak,
Yangına körükle gidip boşuna risk alacak kadar.
(Shakespeare, Othello, *I. Perde, III. Sahne)*

Konstantinopolis'in 1453'te alınması anlaşılır şekilde Osmanlı tarihinin en önemli fetihlerinden biridir. Ama Konstantinopolis'in epeydir esamesi okunmadığı gibi –açıkçası çoktan beri bir Osmanlı vasallığıydı– Osmanlı İmparatorluğu, Konstantinopolis'siz de zaten zorluydu. Bu nedenle, Konstantinopolis askeri bakımdan Orta Avrupa, "Orta Deniz" [Akdeniz] ve Ortadoğu'daki daha büyük fetihlerin yanında ek bir gösteriydi. Bu fetihler dur durak bilmeden sürmüştü. 1454'le 1475 arasında Boğdan vasallık yapılmış, Karadeniz çevresindeki Ceneviz kolonileri –aynı şekilde son Bizans devleti Trabzon Rum "İmparatorluğu" da– Osmanlı topraklarına katılmış ve Kırım'daki Kefe şehri bir Osmanlı sancak beyliğinin başkenti ilan edilmişti. Kırım, Tatar Hanlığı 1475'te Han Mengli Giray yönetimdeyken vasallık haline getirilmiş ve böylece Osmanlılar Cengiz Han'ın mirasında da yer tutmuşlardı[1]. Kırım aracılığıyla Doğu Avrupa'nın içlerine doğru nüfuz edeceklerdi: Kırım, 1512'yle 1551 arasında Astrahan ve Kazan Tatar Hanlıklarına kol atmıştı. Kırım Hanı Sahib Giray (1532-51), Konstantinopolis'i daha büyük bir tehlike konusunda ikna edinceye kadar, Lehistan'la Boğdan üzerindeki çekişme yüzünden çok uzaktaki Moskova Knezliği'yle bile iyi ilişkiler geliştirilmişti[2].

---

1. Kırım Hanları –Bu dizinin *The Gates of Asia* ["Asya'nın Geçitleri"] adlı dördüncü cildinde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınan– Altın Orda hükümdarlarının son ahfadıydı.
2. Osmanlıların Moskova'nın "Çar" –Caesar– unvanının tanımamaları dikkate değerdir. Çünkü bu unvana sultanlar sahip çıkıyorlardı (Kayser).

Ancak en çarpıcı yayılma Sultan I. Selim (1512-20) ve oğlu Sultan I. Süleyman (1520-66) devirlerindeydi. Yavuz lakabıyla anılan Sultan Selim, İran'ı yenip Yakındoğu'daki bütün Arap topraklarını imparatorluğa katmıştı. Selim, 1517'de Kahire'ye girerek Araplarla İslamiyet'in en önemli unvanını devralmıştı: Halifelik. Avrupa, Kurtuba'daki Emevi Halifeliğinin parlak günlerinden beri ilk defa yeniden bir halifenin makam yeri haline geldiği gibi, Halifelik Konstantinopolis'in Caesar-Halifeleri yönetiminde izleyen 400 yıl boyunca Avrupalı kalacaktı.

SÜLEYMAN* VE JÜSTİNYEN'İN GÖLGESİNDE

Osmanlı İmparatorluğu, Selim'in oğlu (1520'den 1566'ya kadar saltanat süren) Muhteşem Süleyman'ın (Resim 71) yönetiminde zirvesine ulaşmıştı. Jüstinyen'in [I. İustinianos] sadık bir halefiydi[3] ve Türkler ona "Kanuni" lakabını takmışlardı. Batı Avrupalılarsa "Muhteşem". Venedik'in Konstantinopolis elçisi 1553'te şöyle yazmıştı: "Çok adil diye nam kazanmış ve bir vakanın nedenleriyle ilgili doğru bilgilendirildiğinde asla kimsenin hakkını yemiyor. İnancına ve hükümlerine uymaya bütün seleflerinden daha fazla dikkat ediyor"[4]. Böylece Süleyman'la birkaç gelenek bir araya gelir: Adı en muhteşem Eski Ahit krallarından birini, unvanı hem Süleyman'ın hem de (gene Eski Ahit krallarıyla kıyaslanan) Jüstinyen'in yasa koyuculuğunu akla getirir.

Bazı nüfuz sahibi şahsiyetler Muhteşem Süleyman'ın saltanat devrine ağırlığını koymuştu: Karısı Roxelana [Hürrem Sultan], mimarı Sinan, kaptanıderyası Barbaros'la sadrazamları Rüstem Paşa ve Sokollu Mehmet Paşa. Barbaros dışındakilerin hepsi birbiriyle yakından bağlantılıydılar. 1544'ten 1561'e kadar sadrazamlık yapan Rüstem Paşa Süleyman ve Roxelana'nın tek kızları Mihrimah'la evliydi; 1565'den 1579'a kadar sadrazamlık yapan Sokollu Mehmet Paşa, Süleyman ve Roxelana'nın oğulları (ve geleceğin sultanı) Selim'in kızıyla evliydi; Sinan iki sadrazamın yanı sıra Süleyman, Selim, Mihrimah ve Roxelana için Türkiye'deki en güzel camileri inşa etmişti.

Şüphesiz, sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, Rönesans Avrupa'sı için de parlak bir devirdi; hatta dikkatle bakarsak daha do-

---

* İsrailoğullarının en büyük hükümdarı sayılan Hz. Süleyman. (ç.n.)

3. Jüstinyen'le benzerlik bununla kalmamaktadır. Bir yasa koyucu olarak nam kazanmanın yanı sıra Süleyman'ın 1534'te azatlı (ve tesadüf bu ya ilk defa bir Osmanlı hükümdarının nikâhlandığı) Roxelana'yla evlenmesi Jüstinyen'in yoksul doğmuş Theodora'yla evliliğine benzetilmektedir. İki imparatoriçe de gayet kudretli şahsiyetlerdi ve Roxelana, tıpkı Theodora gibi, büyük ölçüde reddedilmişti. Hatta Sultan üzerindeki etkisinden ötürü büyü yaptığından şüphelenilmişti. Bkz. Finkel 2005: 132-3.

4. Alıntı Finkel 2005 içindedir: 116.

ğudaki (daha önce gördüğümüz gibi her ikisinin de Türkçe konuşan hanedanlar olduğu) Safevi Hanedanı'nın yönettiği İran ve Babürlülerin hükmettiği Hindistan için de. Sanki tarih soluklanmak için ara vermişti; veya dünya belki de en nihayetinde bir uluslararasılaşma hali yaşıyordu, iki binyıl önce antik İranlılarla başlayan enternasyonalizm süreci doruk noktasına varıyordu.

Gerek Süleyman'ın devrini gerekse on altıncı yüzyıldaki Akdeniz dünyasını topluca incelerken dünyayı elbette tozpembe gözlüklerle görmekten kaçınmalı. Fernand Braudel, on altıncı yüzyılın o muazzam zenginlik ve refahıyla Akdeniz ve Avrupa'nın her tarafında sık sık nükseden kıtlık, açlık ve salgın hastalıklar arasındaki korkunç zıtlığa parmak basarken özellikle bu noktaya dikkati çeker. Doğru, ticaret muazzam bir servet yaratmıştı ama bu ağırlıkla Anvers, Ceneviz, Floransa, Ragusa, Konstantinopolis, Smyrna ve Halep'in tüccar ailelerini zenginleştiren lüks mallar ticaretiydi. İnsanların geri kalanı için hayat en hafifinden ezici ölçüde çetindi ve kıt kanaat geçiniyorlardı, en ağırındansa açlık çekiyorlardı. Nitekim tarihçi Margaret Hunt aşağıda vurguladıklarıyla on altıncı ve on yedinci yüzyılların –Rönesans'la Aydınlanma Çağı arasındaki o doruk noktasının– Hıristiyan Avrupa'sına dair yanılsamaları paramparça etmektedir:

> On altıncı ve on yedinci yüzyıllar dinin yol açtığı alışılmadık bir şiddet dönemi olarak göze çarpmaktadır. Cadı duruşmaları "makbul" dinin büyük ölçüde iblisin dininin tehdidi altında bulunduğuyla ilgiliydi. İspanya ve Portekiz'de yürütülen Engizisyonların sözde kripto Yahudilerle kripto Müslümanları acımasız bir zulme maruz bırakmaları; Osmanlıların Iraklı Şiileri katletmeleri; 1572'de (aslında aylarca süren) Aziz Bartolomeus Yortusu katliamında* binlerce, belki de on binlerce Protestan Fransız'ın boğazlanması; din yüzünden çıkan uzun ve dehşetli ölçüde yıkıcı Otuz Yıl Savaşı; [Ukraynalı] Yahudilerin, Hmelnitski'nin önderliğinde katledilmesi; Oliver Cromwell'in, 1649'da Drogheda ve Wexford'da İrlandalı Katolikleri topluca öldürmesi; Valdocu Protestanların, 1655'te Savoia [Dükü'nün kışkırtmasıyla] katli; 1702 Noel gecesinde Karadağlı Müslüman halktan bir çoğunun kılıçtan geçirildiği, "Karadağ Akşam Duası" katliamı ve daha fazlası bu dönemde yaşanmıştı. Bu genellikle en barbarca şiddet türüydü... On altıncı ve on sekizinci yüzyılın çapullarından hiçbir grup sağ salim kurtulamadığı gibi, neredeyse eli kana bulaşmayan inanç kalmamıştı[5].

Gelecek bölümde dünyanın kalan kısmının ne kadarının yavaş yavaş bir savaş çağının içine yuvarlandığını da inceleyeceğiz. Giancarlo

---

* Fransızcası: *Massacre de la Saint-Barthélemy*. (ç.n.)
5. Hunt 2010: 245.

Casale de özellikle Süleyman'ın saltanat devrine dikkati çekmektedir. Ona göre, bu devir söz götürmez şekilde Osmanlı uygarlığının doruk noktasıydı ancak onun saltanat sürdüğü yıllar aynı zamanda sultan otoritesinin kuyusunun kazılmasının da başlangıcıydı (örneğin –ve her şeyden önce – veliahdı, şehzade Mustafa'nın karısı Roxelana'nın ön ayak olmasıyla idam edilmesi)[6]. Roma İmparatorluğu'nun ikinci yüzyıldaki (Hadrianus'tan Marcus Aurelius'a kadar süren) "Altın Çağı" gibi, Süleyman'ın devri de aynı anda hem yükselişi hem de gerileme ve çöküşün başlangıcını imlemektedir.

Şüphesiz bunları ve diğer ikaz edici notları hesaba katmak önemlidir. Ancak Türklerin karmaşık ve çok katlı Avrupa uygarlığının ana hatları itibarıyla parçası olduklarına dair makul bir bakış açısı kazanmak ve Türkleri "Avrupa" etiketi taşıyan herhangi bir şeyin dışındaki, "öteki" yerine koyan kesinlikle kabul edilemez negatif düşünceyi ilelebet akıldan çıkarmak için, burada Osmanlı uygarlığının pozitif yönlerine de parmak basmak aynı ölçüde elzemdir. Tarihin soluklanmak için ara vermemesine rağmen (ki asla vermez), en azından bizim bu noktada soluklanmamız ve bazı Osmanlı eserlerini akıl süzgecinden geçirmemiz yerinde gibi gözükmektedir.

BİR MERİTOKRASİNİN YARATILIŞI

Osmanlıların başarısı büyük ölçüde yeni yöntem ve teknolojileri benimseyip uyarlamalarına dayanıyordu, özellikle de II. Murad'ın döneminde "muzır buluş"[7] barut ve ağır toplara herkesten önce sahip çıkıp Avrupa savaş tarihinde ilk defa büyük çapta kullanılmaları sayesinde. Çoğu insana göre Avrupa'nın dünyaya yayılışının –"Avrupa Çağının"– anahtarı baruttu[8]. Ne var ki "barut çağında" (onu bulanların Çinliler olması şöyle dursun) çığır açanlar Osmanlılardı. Yıldırım savaşının habercisi, birleşik deniz ve kara kıskaç harekâtı tekniğini de mükemmelleştirmişlerdi. Örneğin, İnebahtı'nın 1499'da II. Bayezid tarafından Venediklilerden alınması, Bayezid'in büyük kaptanıderyası Küçük Davud Paşa'nın kusursuz bir şekilde uyguladığı bir birleşik deniz ve kara harekâtıydı.

Muhtemelen askeri alandaki en önemli yenilikleri *devşirme* sistemi yoluyla yarattıkları Yeniçeri birlikleriydi. Bu hem daha eski bir Türk

6. Braudel 1972, 1: 328-9; Casale 2010: 34.
7. "Bu muzır buluşun hızla yayılmasını aklın, bilimin ve barış sanatının yavaş ve zahmetli gelişimiyle kıyaslarsak, bir filozof, ruh haline göre, insanlığın bu budalalığı karşısında ya gülecek ya da ağlayacaktır.", Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1900, Vol. VII: 82.
8. Ör. Diamond 1997.

geleneğinin sürdürülmesi hem de bir yenisinin ortaya koyulmasıydı. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, Ortadoğu'ya ilk ayak basan Türkler Arap ordularının köle birlikleriydi. Gelgelelim bunun geleneksel kölelik kavramıyla alakası yoktu: Bu tür "köleler" asla bir alt sınıf değil, tam tersine askeri ve sosyal bakımdan seçkin bir kesimi meydana getiriyorlardı. Köleleri asker, lider, hatta hükümdar olmak üzere eğitme geleneğini geliştirip sürdürenler bizzat Türklerdi –daha önce gördüğümüz gibi, Hindistan da Mısır da farklı zamanlarda Türk "köle" hanedanlar tarafından yönetilmişti-. Resmi görevlilerin, (genellikle Hıristiyan) delikanlıları Müslümanlaştırılarak kamu hizmeti için eğitilip yetiştirilme vaadiyle toplamak üzere, Osmanlı tebaası gayri Müslim cemaatleri içinde düzenli aralıklarla köşe bucak dolaştığı Osmanlı *devşirme* sistemi bunun bir uyarlamasıydı. Gerçi İslam hukuku Hıristiyan veya Yahudilerin köleleştirilmesini kâğıt üstünde yasaklıyordu ama bu uygulamanın altında yatan amaç sınıf, aile veya kabile sadakati gibi mayın tarlalarından iyiden iyiye uzak duran seçkin bir kesim yaratmaktı: Biat edilecek tek kurum devletti.

Propagandacılar, *devşirme* sistemini Osmanlıların Hıristiyan tebaasını köleleştirmelerinin örneği diye yerden yere vurmuşlardır: Türk askerleri, "şarki" bir gaddarlıkla Rum köylerine ansızın akın ediyorlar gençleri ailelerinden onları bir daha göremeyecekleri şekilde koparıyorlardı. Hiç şüphesiz bu tür gaddarlıklar meydana geliyordu. Ayrıca yoksul bir ailenin erkek çocuğunu kaybetmesini de hafife almamalıyız ama işin gerçeği genellikle farklıydı. *Devşirme* sistemini yönetirken katı kurallar gözetiliyordu: Toplama işi için önceden haber verilmesi gerekiyordu; sadece belli bir yetenekte olduğu görünen ve umut vaat eden çocuklar seçiliyordu; ne dulların ne de tek oğul sahibi ailelerin çocukları alınıyordu; daha da önemlisi zenginle yoksul, köylüyle toprak sahibi, tüccar, zanaatkâr, denizci, dilenciyle hırsız, Hıristiyan, Yahudi, Yunan, Ermeni, Arap, Berberi, siyahiyle beyaz arasında ayrım yapılmıyordu; tek ölçüt yetenek ve sadece yetenekti.

Ve bırakın oğullarını saklayıp asker çıkarmaktan kaçınmayı, çoğu aile buna erkek çocukları için bir ilerleme imkânı gözüyle bakıyordu: Üstelik devletin en yüksek kademelerine yükselme potansiyeli. Nitekim tarihçi Philip Mansel'ın *devşirme* sistemiyle ilgili kinayeli yorumu şöyledir: "Yüzyıl önce seçilmiş İrlandalı Katolik gençler, Protestanlaştırılıp Eton'a [Eton Koleji'ne] gönderilseler ve ardından da onlara İmparatoriçe'nin hizmetkârları olarak Britanya İmparatorluğu'nu yönetmeleri emredilse, benzer şekilde bundan gurur duymazlar mıydı?"[9] Gelecek bölümde

9. Mansel 1995: 18.

Hıristiyan Avrupa'nın İskoçya kadar uzak yerlerdeki sıradan insanlarının nasıl Osmanlının hizmetine girip devlette yükselmek amacıyla canıgönülden Müslümanlığı kabul ettiklerini göreceğiz.

Çünkü erkek çocuklar seçilir seçilmez, doğrudan doğruya sultana biat eden bir seçkin zümre meydana getirmek üzere, en yüksek düzeyde talim ve terbiye görüyorlardı. Her birinin yetenek ve potansiyeli sıkı sıkıya gözetilip belirli alanlara yöneltiliyor, en parlaklar en yüksek mevkiler için ayrılıyordu. "Mezuniyetlerinde" iki ana alana yönlendiriliyorlardı: Ordu ve idare. Bu idarenin ihtiyaç duyduğu, Avrupa tarihinin ilk profesyonel sivil görevlilerini [mülkiye sınıfı] yaratmıştı. Üstelik altında toprak sahibi veya ticaretle meşgul aileye veya aşirete has kazanılmış haklar bulunmayan bir sivil görevliler zümresi, çocukluktan itibaren eğitilen baştan aşağı üstün bir meritokrasi. Az sayıda toplum bu kadarını başarmıştır. Osmanlıların soyluluktan ziyade meritokrasiyi öne çıkarmaları erken on sekizinci yüzyılda Boğdan Voyvodası Dimitrie Cantemir [Kantemiroğlu] veya 1555'te Süleyman'ın saltanatı sırasındaki Habsburgların elçisi gibi Türk olmayanların dikkatini çekmiştir. Habsburgların elçisi Ogier de Busbecq gözlemlerini şöyle kaydetmişti:

> Bu kalabalık mecliste herkes şahsi kabiliyeti, ehliyet ve liyakati sayesinde bulundukları mevkilere getirilmişlerdir. Filancanın neslinden geldiği için hiç kimseye diğerlerinden üstün bir rütbe verilmez. Herkes memuriyet derecesine göre saygı ve itibar görür. Bu sebeple, merasimlerde önde bulunmak, diğerinin yerine göz dikmek gibi kavgalar yoktur. Görev ve memuriyetler herkesin liyakat, seciye, kabiliyetine göre bizzat Sultan tarafından verilir. Bunu yaparken ne o şahsın zenginliğine, ne nüfuz ve şöhretine, ne rica ve dostluklara aldırış etmez. Böylece her işe, o işin ehli adamlar tayin olunur. Şahsi kabiliyeti sayesinde herkes en yüksek mevkilere kadar gelebilme şansına sahiptir. Çobanlıktan gelmiş olsalar dahi, mazideki durumlarından dolayı bir eksiklik duymadıkları gibi, ebeveynlerine ne kadar az borçlu olurlarsa bununla o kadar çok iftihar ederler. Türkler, üstün meziyetlerin, kabiliyetlerin doğuştan geldiğine, bir miras olarak ecdattan intikal ettiğine inanmazlar. Bunun, kısmen Allah vergisi, kısmen de say-ü gayretin mükâfatı olduğunu kabul ederler. Nasıl ki bir evlat mutlaka babasına benzemezse, güzel sanatlara, hesap hendeseye istidat irsi değilse üstün vasıfların, seciyenin de babadan oğula geçmeyip Cenabıhak tarafından bahsedildiği kanaatindedirler. Bu düşüncelerin neticesi olarak, Türklerde şan ve şöhret, yüksek idari mevkiler liyakat ve maharetin mükâfatıdır. Tembel ve pısırık olanlar, kötü niyetliler için yükselme yolları kapalıdır, bunlar kenarda köşede önemsiz kişiler olarak kalırlar. Türklerin giriştikleri her işte başarı kazanmalarının, üstün bir ırk haline gelmelerinin ve gün geçtikçe devletin hudutlarını biraz daha genişletmelerinin sebebi bu olsa gerek. Bizdeki uygulama ise büsbütün

> değişiktir. Ehliyet ve liyakatin bizde yeri yoktur. Her yerde her işte asalet, yani mevki ve rütbe verilecek şahsın kimin neslinden geldiği hususu aranır[10].

Devşirme sistemi ordunun duyduğu ihtiyaç için de, Avrupa'nın Romalılardan beri ilk daimi profesyonel ordusu –ve onunki kadar zorlu– Yeniçeri birliklerini yaratmıştı. Bir Osmanlı ordugâhını ziyaret ettiğinde onu hayrete düşüren bir disiplinle karşılaşmıştı: Genel sessizlik, uygulanan katı temizlik kuralları ve topyekûn düzen. Ogier de Busbecq, orduları kıyaslarken de şöyle yazmıştı:

> Bizim askeri sistemimizle Türk sistemini karşılaştırınca geleceğin bize neler hazırladığını düşünüp korkudan titriyorum. Karşılaşan iki ordudan biri galip gelecek –ki bu herhalde Türk ordusu olacak– diğeri ise mahvolacaktır. Çünkü Türk Ordusu sırtını kuvvetli bir imparatorluğun geniş kaynaklarına dayamış, zinde, tecrübeli, sarsılmamış bir kuvvet. Askerleri zafere alışmış, zor şartlara dayanma kabiliyetine sahip, intizam ve disipline riayetkâr, uyanık ve kanaat ehlidirler. Bizimkilerde ise umumi bir fakirliğe mukabil hususi israf, yıpranmış kuvvet, maneviyat bozukluğu, tahammül yokluğu ve idmansızlık var. Serkeş askerler, aza kanaat etmeyen subaylar. Disiplin kavramıyla alay ederiz. Başıboşluk, sarhoşluk, serkeşlik, zevke düşkünlük bizde alabildiğine vardır. Daha kötüsü yenilgiye alışmış bulunmamızdır. Bu durumda neticenin ne olacağı gün gibi aşikârdır[11].

Devşirme sistemi bu yüzden Osmanlı uygarlığının en önemli kurumlarından biriydi. Hem bütün tebaayı hakça yöneten hem de bütün tebaanın kendilerini yöneten bir zümrede tuzu bulunması bakımından eşitleyici bir meritokrasiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun zirvesinde olduğu 1453'le 1625 arasında görev yapan kırk beş sadrazamdan beşi Türk, onu bilinmeyen kökenli, kalanıysa Hıristiyan kökenliydi. Bunlardan da altısı Yunan, on biri Arnavut, biri İtalyan, biri Ermeni, biri de Gürcü'ydü. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlıların yakın zamanda din değiştirmiş Avrupalıları Doğu'nun nispeten eski Müslümanlarına –özellikle de Araplara ama Anadolu Türklerine dahi– tercihi açık açık eleştirilen bir konu halini almıştı (Nitekim Arap Recep Paşa'nın 1689'da serasker tayin edilişi "bir Arap'ın bu kadar yükselmesi bakımdan eşi benzeri bulunmayan bir vaka sayılmasa da ender bir durumdu")[12]. Bu, *devşirme* kurumunun Osmanlıların ilk yüzyıllarında hüküm süren bir aristokrasinin neredeyse iyiden iyiye namevcudiyeti şartlarında yarattığı bir meritokrasiydi.

---

10. De Busbecq 1974.
11. De Busbecq 1974.
12. Lewis 1982: 191; Finkel 2005: 305.

Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa, *devşirme* sisteminin en iyi işlediği dönemin tipik bir örneğidir. Saltanat devrinin en uzun süre görev yapan sadrazamı ve sonuçta (Süleyman'ın Roxelana'dan olma tek kızı Mihrimah Sultan'la evlenip) damadı haline gelen Rüstem, aslında Saraybosna yakınlarında domuz çobanlığı yapan bir Katolik Hırvat'tı[13]. Bir diğer sadrazam, Mahmud Paşa'ysa 1457'de sultan namına Sırplarla elverişli bir uzlaşmayı müzakere etmişti. Bu kadar elverişli bir uzlaşmayı müzakere edebilmesi şakır şakır Sırp-Hırvatça konuşabilmesindendi; ayrıca müzakereleri yürüttüğü Sırp sarayındaki dengi Büyük Voyvoda ("Başbakan") Mihail Angelović öz kardeşiydi. Süleyman ve haleflerinin saltanat devirleri sırasındaki muhtemelen en yetenekli sadrazam *devşirme* kökenli bir başka erkek çocuktu: Sokollu Mehmet Paşa (İstanbul'daki küçük ama enfes camisi Osmanlı mimarisinin en değerli eserlerinden biridir: Resim 76). O da bir Sırp'tı. Kardeşi Peć Başpiskoposuydu ve bu piskoposluğu bizzat Sokollu canlandırmıştı[14]. Sokullu ayrıca gelecek bölümde ele alacağımız yeni bir dünya düzeninin mimarıydı.

HER ŞEYİ KAPSAYAN BİNALAR

Benzer şekilde eşitleyici bir iş gören –ve Osmanlı uygarlığını alabildiğine görünür kılan– bir başka Osmanlı kurumu vardı. Bu birbirini izleyen sultanların yanı sıra kıdemli Osmanlı yetkililerince vakfedilen *külliye* diğer bir deyişle cami kompleksiydi. Osmanlı uygarlığındaki diğer birçok şey gibi, bu da hem köklü İslami âdetlerden kaynaklanıyordu hem de Türkler tarafından apayrı bir kuruma dönüştürülmüştü. Elbette camiye İslam dünyasının her tarafında rastlanır: Her yerleşim merkezinde pek çok tali caminin yanı sıra haftalık toplu ibadet [cemaatle kılınan namaz] için –Hıristiyan katedralinin hemen hemen muadili– özel bir Cuma Cami [Mescid-i Cuma veya mescidler cami] de bulunur. Osmanlılar bunu iki bakımdan başka bir şekle çevirmişlerdi. Birincisi her şehre tek bir büyük cami –Türkçede *ulu cami*– yerine her bir sultanın saltanat devrini imleyen ve onun adını taşıyan bir büyük cami [selatin cami] inşa edilecekti. Böylelikle her şehir –genellikle

13. Rivayet edildiğine göre, sıradan bir Rum denizci Konstantinopolis'te her karaya çıkma izni aldığında muntazaman Haliç'teki meyhanelere yönelir ve dünyanın her tarafındaki denizciler gibi kafayı bulurdu. Sonra da yalpalayarak bayırın tepesindeki sadrazamın köşküne çıkar ve içeri alınması için avaz avaz bağırırdı. Köşkün uşakları onu içeri alıp ayılıncaya kadar uyusun diye bir odaya yerleştirme konusunda tembihliydi. Ertesi gün Vezir onu şahsen birlikte kahvaltı yapmaya çağırır, ardında da onu bir kese para ve "Ve ailenin geri kalanına selam söyle" kelimeleriyle uğurlardı. Bütün güzel hikâyeler gibi bu da neredeyse kesinlikle uydurmadır ama gene de devşirme sisteminin içyüzüne ışık tutmaktadır.
14. Mansel 1995: 19.

imparatorluk başkenti– birçok büyük camiyle dolacaktı. Bu gelenek sultanın başvekillerine, annesine, kızlarına ve nihayetinde birçok kıdemli yetkiliye kadar uzanacak, İstanbul'un yanı sıra vilayetlere de yayılacaktı (Resimler 72-8). Bu bir yere kadar İslami buyrukların [farz] –İslam'ın beş şartlarından birinin– zekât verme şartının bir sonucuydu. Kişi, dini bir tesis vakfetmekle dini bir görevi yerine getirmekle kalmıyor, bir arazi parçasını bu tesisin bakım masrafları için ayırmakla –kişinin ahfadının arazi ve vakıf binalarının vasileri kılınması şöyle dursun– bu gayri menkule müsadere ve vergi muafiyeti de kazandırıyordu.

Bu büyük vakıf binalarını geleneksel İslam camisinden ayıran ikinci özellikse camiden ibaret olmamalarıydı. Bir ("hep" anlamına gelen Arapça *küll* kök kelimesinden türeyen) *külliye* birçok işlevi kapsar: Hem dini [darülhadis ve/veya darülkurra ve/veya medrese] hem ladini [örneğin sıbyan mektebi] öğrenim yeridir; kütüphanedir; kurucusunun türbesiyle sağlık yurdu [darüşşifa], düşkünlerevi [darülaceze], yoksullara yemek yedirilen aşevi [imarethane] gibi çeşitli hayır kurumlarını içerir[15]. On sekizinci yüzyıl civarında İstanbul'un külliyeleri günde otuz bin kişiyi doyuruyordu. Osmanlı külliyelerinin muadilleri, İslamiyet'in hayır işlerine vurgusu nedeniyle bir dereceye kadar İslam âleminin başka yerlerinde de mevcuttu ve daha önce gördüğümüz gibi, bu tür dini vakıf binalarına Selçuklu dönemindekiler örnek olmuştu. Özellikle, hem öğrenim mekânlarını hem de hayır kurumlarını içeren birçok manastırın bulunduğu Konstantinopolis şehrindekiler, eşit ölçüde, Bizans geleneğinden de beslenmişti. Sultanlar iki geleneği birleştirip bu düşünceyi yepyeni seviyelere çıkarmışlardı. İstanbul'daki Süleymaniye gibi büyük külliyeler, hem mahallelerin tamamını kaplayacak hem de adlarını, öğrenim yerleriyle bünyesinde tarikat mensupları ve ulemadan yoksul, evsiz ve akıl hastalarına kadar toplumun her katmanının barındığı sosyal merkezlerin işlevlerini birleştiren bu külliyelerden alacaklardı. *Devşirme* sistemi de *külliye* de Osmanlı uygarlığının bütün vilayetlere yayılmasının yanı sıra, toplumun her kesiminin bu uygarlığı paylaşmasını sağlamıştı.

ÇOKYÖNLÜ ŞAHANE BİR BİNA

İstanbul'daki Süleymaniye [Külliyesi] altında mola verip bu yapının bir araya getirdiği şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz birçok farklı unsur üzerine derinlikli düşünmeye uygun muhteşem bir anıttır. Öncelikle

15. İstanbul'daki bu külliyelerden bazılarının –örneğin Süleymaniye– hâlâ ilk işlevlerini sürdürdüklerini gözlemek ilginçtir: Ama lüks restoranlar olarak zenginleri doyurmak için!

Süleyman'ın en önemli mimarı Sinan'ın eseri olan bu yapı, muhtemelen saltanat devrinin en büyük mimari şaheseridir (Resim 74). Üzerinde çalışan 3.523 ustanın yarıdan biraz fazlası –yüzde elli biri– Hıristiyan'dı. Dolayısıyla İslamiyet'i simgelediği kadar, resmi Osmanlı dini hoşgörüsünü de temsil ediyordu[16]. Evliya Çelebi'nin yapıyla ilgili tasviri şöyledir:

> Bu camiin sağ ve solunda dört mezhep müftüleri için dört adet büyük medreseler var ki hâlâ amil ve kâmil âlimler ile mükemmel dopdoludur. Bir darülhadis [hadis okulu], bir darülkurra [*Kuran* okulu], başka tıp medresesi, bir sıbyan mektebi, bir şifa yurdu, bir mutfak, bir aşevi, bir yolcu misafirhanesi, gelen-gidenler için bir kervansaray, bir yeniçeri ağası sarayı, bir kuyumcular, düğmeciler ve kavaflar sokağı, bir cihanın yarısı aydınlık hamam, medrese tetimmeleri [yükseköğrenime hazırlayıcı bölümleri] ve 1.000 adet hizmetçi evleri yapmıştır ki bu cami etrafında bin bir kubbe sayılmıştır[17].

Mimari bakımdan, kubbeli içi İmparator Jüstinyen'in katedrali (Sinan'ın da planını benimsediği) Ayasofya'ya gösterilen bir saygıdır. Böylelikle Bizans ve İslam geleneklerinin doruk noktalarına varmalarını temsil etmekle kalmaz, Süleyman'la eserleriyle ünlü selefi arasındaki bir başka doğrudan bağı daha akla getirir. Ayasofya –veya İlahi Bilgelik– Katedrali'nin adı da doğrudan İlahi Bilgelik Tanrıçası Athena'ya bir göndermedir. Dolayısıyla Ayasofya, Bizans dönemi Konstantinopolis'ini yeni Atina'nın yanı sıra yeni Roma ve yeni Kudüs yapmıştı. Ayasofya'yı çağrıştıran büyük bir camiyle, Konstantinopolis artık aynı zamanda yeni Bağdat ve yeni Mekke halini alacaktı. Daha önce gördüğümüz gibi, yaptıranın adı ve lakabı –Kanuni Sultan Süleyman– Jüstinyen kadar Süleyman'ı da hatırlatıyordu. Süleyman'ın asıl unvanı (I. Selim'den itibaren diğer bütün Osmanlı hükümdarlarıyla birlikte) hem sultan hem de halifeydi. Bu unvan, seküler hükümdar makamını İslami otoriteyle birleştiriyordu. Söz konusu son makam –bir seküler hükümdarın aynı zamanda dini otoriteyi cisimleştirmesi– eski bir Türk hükümdarlar hanedanını, (2. Bölüm'de ele alınan) Çin'in Kuzey Wei Hanedanı'nı anımsatmaktadır. Kuzey Wei'nin Tabgaç Türkleri, daha önce incelediğimiz gibi, Mahayana Budizm'indeki seküler hükümdarı, Buda'nın otoritesiyle donatan temel bir unsuru benimseyen ilk hükümdarlardı. Bu durum, Budist sanatına ilk defa dev yapılara hayranlığın katıldığı geç dördüncü yüzyılda, her hükümdarın Tatung yakınlarındaki Yungang mağaralarına hem kendini hem de Buda'nın otoritesini simgeleyen dev bir Buda heykelini diktirmesiyle açığa vurulmuştu. Bu tür Buda

16. İstatistik Mansel 1995'te yer almaktadır: 122.
17. Evliya Çelebi 2003: 117.

imgeleri, kısa bir süre sonra çok dikkati çekecek bir şekilde bir başka Türk hanedanı tarafından Afganistan'daki Bamyan'da tekrarlanmıştı (Resimler 8, 9 ve 12). İkonografi açısından ayakta duran Buda imgesinin kökeni İmparator Augustus'un ayakta duran heykellerine kadar geriye gider: Budist sanatında imparatorun otoritesi Buda'nın otoritesine tevil edilmiştir. Bu nedenle Konstantinopolis'te dönüp dolaşıp aynı noktaya gelinmiştir: Roma imparatorlarının yarattığı Konstantinopolis, Roma imparatorlarını akla getiren sultanlar tarafından sürdürülmüştür. Ve hatırlanacağı gibi, Osmanlılar Müslüman hanedanlar arasında birbirini izleyen her hükümdarın hem kendi saltanatını hem de halife olarak donandığı dini otoriteyi yansıtan bir cami kompleksi bina ettirmesi bakımından eşsizdir: Türk sultanları, Çin'deki Budist Türk hükümdarların başlattığı bir âdeti Avrupa'da devam ettirmişlerdir[18]. Dünya tarihinde ne bu kadar çeşitli uygarlık arasında köprü kuran ne de bu kadar çok kültürel unsuru bir araya getiren başka bir şehir vardır.

BİZANS RÜYASI

Sultanların yönetimindeki bu dönemde küçük çaplı bir "Bizans rönesansı" da yaşamıştı. Konstantinopolis'in nüfusu, Fetih sonrasında da zaten Rum'du. Erken on altıncı yüzyıla kadar resmi Osmanlı belgelerinin çoğu Rumca ve Türkçe olmak üzere iki dilliydi. 1714'ten sonraki Rum canlanışının odağı daha çok Konstantinopolis'in Fener semtiydi. Haliç'e nazır semtin yıldızı Osmanlıların yönetiminde parlamış, mukimleri muhtemelen imparatorluğun en zengin cemaati haline gelmişti (Resim 83). Osmanlı dönemi Konstantinopolis'inin Fenerlileri esas itibarıyla Rum kimlikleriyle Bizans geleneklerini bilinçli bir şekilde korumuşlar, Bizans İmparatorluğu'nun parlak günlerini –"Bizans rüyasını"– hayat tarzlarında, hissiyatlarında, hatta önemli sülalelerin çoğunun soyadlarıyla yeniden yaşatmak için bilinçli bir çaba harcamışlardı. Nitekim bazı Fenerli aileler Osmanlılar tarafından Eflak ve Boğdan prensliklerine [beyliklerine] atandıklarında, eski Bizans topraklarında kalan yegâne Hıristiyan hükümdarlar olarak, kendilerine Caesar'ların vârisleri gözüyle bakmışlardı. Örneğin, Boğdan Prensi [Voyvodası] Dimitrie Kantemiroğlu'nun debdebeli hayatı bu "Bizans rüyasını" cisimleştirmiş

18. Geleneksel olarak bir Müslüman şehrinde–aşağı yukarı katedralin konumuna denk– sadece bir ana Cuma Cami vardır. Kimi zaman çoğalmışlardır ama Konstantinopolis birçok "Cuma Camii" barındırması bakımından benzersizdir çünkü II. Selim, III. Murad ve III. Mehmet dışında neredeyse birbirini izleyen her sultan kendi adını taşıyan bir cami vakfetmiştir. Gerçi II. Selim bütün camilerin en muhteşemini Edirne'de bina ettirmiştir. I. Ahmed ise bir emperyal cami [selatin cami] yaptıran son sultandır.

ve neredeyse "son Bizanslıların" hayatı onunkiyle vücuda gelmişti[19]. Gene de, 1782'den 1785'e kadar Osmanlıların Boğdan Voyvodası ve Konstantinopolis'in en muhteşem Rum ailelerinden birinin evladı, Aléksandros Mavrokordátos, II. Yekaterina'nın Rusya'nın hizmetine girmesi teklifini reddederken şöyle yazabilmişti: "Majestelerinin beni dost canlısı bir Türk'ün yerine koymaları daha uygundur. Ki bu Hıristiyanlığıma gölge düşürmez, tam tersine Hıristiyan inancım bana bile İmparatoruma bağlı kalmayı emreder"[20].

Osmanlı devrinde Hıristiyan Bizans'ın kutsal emanet takıntısı bile devam etmişti: Osmanlıların Konstantinopolis'te topladıkları (artık Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen) Müslüman emanetleri – Peygamber'in Hırkası [Hırka-i Saadet], kılıcı, vs– büyük ölçüde Bizans'ın Konstantinopolis'i Hıristiyan emanetleriyle korumaya yönelik geleneksel politikasına içkindi. Böyle bir uygulamaya Konstantinopolis dışındaki İslam âleminde pek rastlanmaz. Bu bağlamda, Osmanlıların Ayasofya [Yunancası: *Hagia Sophia*] katedralinin adını camiye çevrildikten sonra dahi değiştirmemeleri dikkate almaya değerdir. Nitekim yaygın yanlışın aksine Konstantinopolis adı da "Türkçeleştirilip" İstanbul yapılmamış, ta yirminci yüzyıla kadar Konstantinopolis veya "Kostantiniyye" diye kalmıştır (ve "İstanbul" zaten Türkçe bir ad değil, Yunancadır: "Şehre" anlamına gelen *eis tên Polin* deyişinin bozulmuş halidir). Osmanlı uygarlığı Bizans'ınkini ikame ettiği kadar onun devamıdır da.

Süleyman, resmi kutlamalarda hipodromda göz alıcı oyunlar ve coşkulu geçit törenleri yaptırarak, Konstantinopolis'i Romen tarzı gösterilerle yeniden tanıştırmıştı. Örneğin 1534'te Roxelana'yla evliliğinin kutlanması amacıyla (bir Osmanlı sultanı ilk defa evlenmişti), hipodromda hem Müslüman hem de Hıristiyan atlı savaşçıların katıldığı turnuvalar (gladyatör dövüşlerinin ileri tarihlerdeki muadilleri) düzenlenmiş, vahşi hayvanlarla gösteriler yapılmış, hokkabazlık ve cambazlık hünerleri sergilenmişti. Böylelikle hipodrom, orijinal işlevine yeniden kavuşmuştu (ve o gün bugündür Bizans dönemindeki diğer işlevini hatırlatacak şekilde, hâlâ gösterilerin gerçekleştirildiği ve memnuniyetsizlerin toplandığı bir yerdir).

---

19. Prens Dimitrie Kantemiroğlu 1711'de Rusya'yla Türkiye savaşırken Büyük Petro'ya sığınmış ama Eflak Voyvodası Constantin Brancoveanu, Rusya'nın görüşme önerilerine rağmen, Osmanlılara sadık kalmıştı. Bkz. Runciman 1968: Bölüm 10; Finkel 2005: 405-6.
20. Alıntı Mansel 1995 içindedir: 161. Ayrıca bkz. Rodinson 1987: 35.

BİR KUDÜS RÜYASI

Sultanın Ortodoks Kilisesi'ne kollarını açmasına ilaveten, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin durumu Avrupa'nın diğer taraflarındaki statüleriyle taban tabana zıttı. 1492'de Gırnata'nın düşmesiyle son bulan İspanyol *reconquista*'sının* ardından İspanyol Müslüman ve Yahudileri zoraki din değiştirme veya sınır dışı edilme arasında seçim yapmakla karşı karşıya kalmışlardı. Çoğu ayrılmaya karar vermişti. İspanyol Müslümanlarının anayurt ihtiyacını Kuzey Afrika'nın karşıladığı aşikârdı. Ama Yahudilerin dönebilecekleri belli bir anayurtları yoktu. Bunun üzerine sultan, İspanyol Yahudilerini Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmeleri için teşvik etmiş, hatta bazı imtiyazlar vermişti. Bundan dolayı bir İspanyol hahamı din kardeşlerine şöyle yazmıştı:

> Burada Türklerin diyarında şikâyet edeceğimiz hiçbir şey yok. Önemli ölçüde mal mülk sahibiyiz, elimizde bir hayli altın ve gümüş var. Ağır vergilerin altında ezilmiyoruz. Serbestçe ticaret yapıyoruz ve engellenmiyoruz. Bu topraklar bol meyve veriyor. Her şey ucuz, barış ve özgürlük içinde yaşıyoruz. Yahudi, burada Hıristiyanlar arasında çekemezliğe yol açarak onu soyup soğana çevirmek için her türlü iftiraya uğraması yüzünden servet ve büyük mal mülkün bir Yahudi için kâbusa dönüştüğü Almanya'da alışıldığı gibi, onur kırıcı sarı yıldız rozetini takmak zorunda değil. Ayağa kalkın din kardeşlerim, paçalarınızı sıvayın, bütün gücünüzü toplayın ve yanımıza gelin[21].

Yahudilerini İngilizler 1291'da, Fransızlar [Franklar] 1343'te, çoğu Alman eyaletiyse erken on beşinci yüzyılda yani İspanyol *reconquista*'sından önce sınır dışı etmişlerdi. On altıncı yüzyılda Rönesans Avrupa'sının bir başından bir başına yayılan bir hoşgörüsüzlük dalgası, zulüm gören Yahudilerin canlarını Osmanlı topraklarına dar atıp Osmanlı koltuğunun altına sığınmalarına yol açmıştı. Üstelik sadece İspanya ve Portekiz Engizisyonlarından değil, İtalya'dan, Felemenk'ten ve başka yerlerden de. Türkler de tam anlamıyla önyargılardan azade değillerdi ama antisemitizm Osmanlıları alabildiğine hayrete düşürmüştü. 1556'da Papa'nın alenen yakılarak öldürülmelerini emrettiği Ancona'daki yirmi dört Yahudi'yi kurtarmak için Papa nezdindeki nüfuzunu kullanmış ama bir sonuç alamamıştı[22]. Selanik, Osmanlı yönetimi altındayken başlıca Yahudi merkezlerinden biri halini almış ve II. Dünya Savaşı'na kadar bu niteliğini korumuştu: On altıncı yüzyılın İspanyol Engizisyoncularının eline yüzüne bulaştırdığını, yirminci yüzyılın Almanya'sı başarmıştı.

---

* Yeniden fetih (ç.n.)
21. Alıntı Mansel 1995 içindedir: 15.
22. Mansel 1995: 124-7.

Konstantinopolis'te Yahudilere karşı kimi zaman dini hoşgörüsüzlük taşkınlıkları meydana gelmişti; ama bu saldırganlar Müslümanlardan değil Hıristiyan nüfus arasından çıkmıştı. Hıristiyan grupların Yahudilere yönelik 1874 kadar geç tarihlerde bile çıkardığı kargaşalıklar genellikle âdet gereği Hıristiyan çocuklarının kaçırılması, katli ve yenmesiyle ilgili Hıristiyan suçlamalarının "psikotik sıklığı" yüzündendi. Oysa 1554'ten sonra bütün bu tür suçlamaların muhakemesinin doğrudan doğruya (bunları her seferinde safsata diye reddeden) sultana bırakılması zorunluydu. Bunlara rağmen Yahudiler on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Hıristiyanlarının zulmüne karşı bizzat sultan tarafından korunmuşlardı. Philip Mansel'in deyişiyle "Konstantinopolis'te pogrom, getto, engizisyon kelimelerinin hiçbir anlamı yoktu". Nitekim Yahudiler hâlâ İstanbul'daki en kalabalık azınlıktır[23].

Zulüm gören dinlerin mensuplarını korumak Osmanlıların etkin bir politikası haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu doruğundayken yetmiş iki buçuk milleti barındırıyordu (Çingenelere buçuk millet gözüyle bakılıyordu; hiç değilse çoğu modern Avrupa ülkesinden buçuk daha fazla sayılıyorlardı). Osmanlı Türkiye'sinde Macar ve Erdelli Kalvencilere, Silezyalı Protestanlara ve Rus Kadim Müminlere farklı farklı zamanlarda sığınma imkânı verilmişti[24]. Türkiye Polonya'nın 1795'te bölünmesinin ardından ve başarısızlığa uğrayan 1848 devriminden sonra tekrardan –ve bu sefer Macar sığınmacılarla birlikte– Leh sığınmacıları kabul etmişti. Rusya'nın 1860'da Kafkaslar'ı işgalinin arkasından 600.000 kadar Çerkez, Çeçen ve diğer Müslüman Rus, Kafkaslar'daki Rus zulmünden kurtulmak için Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmıştı. Osmanlı Yakındoğu'sunun dört bir tarafına yeniden iskân edilmişler ve varlıklarını o gün bugündür Ortadoğu'nun apayrı cemaatleri olarak sürdürmektedirler. Bu politikayı erken yirminci yüzyılda Balkan Müslümanlarını içine çekerek Türkiye Cumhuriyeti de devam ettirmiştir. Türkiye 1980'ler kadar geç tarihlerde bile Sovyet işgali altındaki Afganistan'dan kaçan bir Kırgız aşiretine yeni bir yurt sağlamıştır. Osmanlı devrindeki Konstantinopolis'in Doria, Testa, Draperi ve Fornetti gibi birçok Cenevizli aileyi barındırmasının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu kendini Avrupa'nın birçok yerinden dar atanlara, Rusya'dan Kadim Müminlerle Çerkezlere, Lehistan'dan Protestanlara, her taraftan gelen Yahudilere ve benzeri sığınmacılara da yer vermiştir. Evliya Çelebi, on altıncı yüzyılın Konstantinopolis'inde

23. Mansel 1995: 16, 122-4, 265.
24. Osmanlı İmparatorluğu'nda zulüm gören tek dini azınlık dindaş Müslümanlardı: Şiiler.

tapınak ve *ghat*'ıyla* dört başı mamur bir Hindu mahallesi bulunduğunu dahi kaydetmiştir[25].

ÖTEKİLERİN HAYATI: OSMANLI TOPRAKLARINDAKİ KADINLAR[26]

Türk kültürü ve toplumuna Avrupa anaakımından ayrı gözüyle bakılmasının muhtemelen her şeyden önemli –ve dinden başka– tek nedeni kadınların Osmanlı toplumundaki durumudur. Pek az mesele Osmanlı kadınlarına, evliliğe ve genelde cinsel anlayışa yaklaşım kadar kök salmış bir önyargı kaynağıdır. Dahası kadın konusu bugün hâlâ Müslüman toplumlarına çarpık bir bakış açısıyla ele alınmasına yol açmaktadır: Kaçgöç, örtünme, çokeşlilik, harem, kadınların ezilmesi, vs bunların hepsi "Avrupa değerlerine" uygun düşmeyen şeyler sayılmaktadır.

Böylesi yaklaşımlar her şeyden önce Osmanlı imparatorluk haremlerine [harem-i hümayun] duyulan aşırı meraka dayanıyordu. Takıntıyla aynı kapıya çıkan bu merakı, bırakın Mozart'ın *Die Entführung aus dem Serail* [*Saraydan Kız Kaçırma*] Rossini'nin *L'italiana in Algeri* [*Cezayir'de İtalyan Kız*] adlı bir parça daha ciddi (ama aynı ölçüde yanıltıcı) eserlerine [ve çok fazla sayıda başkalarına] kadar uzanan operalara gösterilen aşırı düşkünlüğü, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Batı Avrupa'sının cinsel arzu uyandıran, belli belirsiz iç gıcıklayan harem sahnelerini tasvir eden ve diğer hafif erotik temalı "şarkiyatçı" sanata duyduğu ilgi besliyordu.

Seks elbette bütün toplumlar için –sadece de Hıristiyanların Müslümanlara[27] ve Osmanlı evliliğiyle kadınlarını Hıristiyan Avrupa'dan ayıran ana kurummuş gibi görünen çokeşliliğe yaklaşımlarının değil– sonu gelmeyen bir merak –hatta önyargı– kaynağıdır. Ama harem-i hümayun Osmanlı toplumunu –Osmanlı aristokrasisini bile– kesinlikle temsil etmeyen benzersiz bir kurumdu. On sekizinci yüzyılda yapılan bir hesaba göre imparatorluktaki Müslüman nüfusun yaklaşık ancak yüzde beşi, başka bir deyişle bütün evliliklerin aşağı yukarı yüzde ikisi çokeşliydi. Evliliklerin çok eşli olduğu durumlarda da norm iki eşti, *Kuran*'ın izin verdiği dörtle nadiren karşılaşıldığı gibi, o popüler uçsuz bucaksız yarı çıplak huri yatağı fantezisindeki duruma hiç rastlanmıyor-

---

* Hintçede dini yıkanma amacıyla kullanılan "ırmağa inen basamaklar" anlamına gelir, *gat* diye de yazılır. (ç.n.)

25. Evliya Çelebi 2010: 24.

26. Bu bölümü büyük ölçüde Hunt 2010'a borçluyum.

27. Bu bağlamda bugün aşırı İslamcıların "Batılı" toplumlarla ilgili en büyük önyargılarının kaynağının kadınlarının sözde cinsel anlayışları olduğu göz önünde bulundurmaya değer bir noktadır.

du. Çokeşliliğe göz yuman İslam hukuku bile (ki çoğu Müslüman ülkede ya neredeyse ortadan kalkmış ya da yasaklanmıştır[28]) bütün taraflar arasında en ince ayrıntısına kadar anlaşmayı ve eşitliği şart koşan katı kuralların yanı sıra mülkiyet, kanuni haklar ve barınma konularında sıkı düzenlemelerle sınırlar: Örneğin bir erkek ilk eşinin yazılı onayını almadan bir ikincisiyle evlenemezdi. Böyle bir iznin yokluğu kadının evliliği sona erdirmek için başvurmasına hukuki dayanak oluşturuyor ve Osmanlı mahkemelerinde sıkça bu tür davalar görülüyordu. Geleneksel Müslüman toplumlarında çokeşlilik uygulandığında her halükârda çok defa dul veya öksüzler gibi aksi takdirde kimsenin yüzüne bakmayacağı istenmeyen kadınların gözetilme yöntemiydi. Bunun Hıristiyan Avrupa toplumlarının çoğundaki karşılığı seçkinler için genellikle manastır veya düşkünlereviydi; geri kalanı içinse sokaktı.

Çokeşlilik aristokrasi arasında daha fazla hoşgörüyle karşılanıyordu ama bir kere Osmanlılarda çoğu diğer Avrupa ülkesinde anlaşıldığı üzere bir "aristokrasi" yoktu: Seçkinler genelde, daha önce gördüğümüz gibi, toplumun bütün sosyal kesimlerinden çoğunlukla da en alttaki kesimlerinden toplanan *devşirme* sisteminin eseriydi. Ayrıca seçkinlerin ileri gelenleri sıkça imparatorluğun prensesleriyle [hanım sultan] evlendirilerek ödüllendirilirlerdi (ki her zaman bu amaçla kullanılabilecek, sultanın uçsuz bucaksız cariye yatağının dünyaya getirdiği zengin bir prenses stoku vardı). İmparatorluğun (sultan gibi prensesin de istisnasız bir gayri Müslim kölenin çocuğu olmasına rağmen) "soylu" prensesi, genellikle tam bir tekeşlilik konusunda ayak direr, eğer müstakbel kocası halihazırda evliyse ve ilk karısıyla bir aşk evliliği yapmışsa bile onu boşamasını şart koşardı. Dahası *hiçbir* kıdemli Osmanlı memuru veya subayı, ister huri isterse cadaloz, ilgili hanımın öznitelikleri artık her neyse, bu "ödülü" veya sultanla böylesi bir evlilik ittifakı talebini geri çevirmeyi göze alamazdı.

Osmanlı toplumundaki kadınların tecridine dair, gene çoğunlukla harem-i hümayuna duyulan meraka dayanan, büyük ölçüde efsanevi düşünceler de benzer yanlış kanılarla yakından ilgilidir. Harem-i hümayun elbette dış dünyadan alabildiğine tecrit edilmişti –ve genellikle

28. Gayri resmi çokeşlilik artık çiftlerin evlenmeden birlikte yaşamasının gayet makbul sayılmasından, bu tür birlikteliklerden doğan çocukların da evli çiftlerinki kadar sosyal ve yasal haklardan enikonu yararlanabilmelerinden ötürü çok sayıda başka toplumun yanı sıra Britanya'da da fiilen meşrudur. Hatta yaygındır. Onun için herhangi birinin, erkek veya kadın birden fazla partnerle uzun süreli evlilik dışı ilişki içine girmesinin önünde fiilen hiçbir yasal engel yoktur. Muazzam –hatta artan– sayıda tekeşli nikâhsız cinsel birlikteliğe rağmen çokeşliliğe sıkça rastlanmaması, bariz bir şekilde çokeşliliğin ister Müslüman ister başka bir toplumda uygulanması mümkünken bile nadiren yaşandığını akla getirir.

kadın kesimi kadar Osmanlı şehzadeleri de soyutlanıyordu. Ne var ki harem daha önce vurguladığımız gibi tipik bir Osmanlı ailesi yerine koyulamaz. Aslında Osmanlı Avrupa'sındaki kadınlar on dokuzuncu (veya bazı örneklerde yirminci) yüzyıl öncesinde Hıristiyan Avrupa'sının çoğu toplumlarındaki kadınlardan daha fazla tecrit edilmiş değillerdi: Avrupa'nın her tarafındaki norm az çok kadınların tecridi –veya en azından ciddi bir şekilde kısıtlanmaları– yönündeydi. Ayrıca tabii ki pre-modern dönem boyunca Avrupa'nın –Katolik, Protestan, Ortodoks, Yahudi, Müslüman– kadınları da herkesin önündeyken başörtü kullanıyor veya saçlarını başka bir şeyle örtüyorlardı. Osmanlı kadınları da Avrupa'nın başka yerlerindeki gibi, halka açık parklarda keyif çatıyor, aralarında sosyalleşiyor, sokaklarda alışveriş yapıyor, halk hamamlarına gidiyor ve akrabalarını ziyaret ediyorlardı. Daha sıkı bir fark gözetme vardı ama sadece seçkin sınıflar arasındaydı ve bahsi geçen zamanlardaki Hıristiyan toplumlarının seçkinleri arasında uygulananlardan hiç de daha sıkı değildi.

Diğer yaygın yanlış kanılarsa boşanma ve zina hakkındadır. Osmanlı kadınları boşanma haklarından hatırı sayılır ölçüde yararlanıyorlardı: Buna diğer Avrupa ülkelerinde izin verilmeden çok önceleri boşanmak için mahkemeye başvurabiliyorlardı (aile içi şiddet, mülkiyet haklarının ihlali veya kocanın izinsiz ikinci bir eş alması, bunların hepsi boşanmak için geçerli nedenlerdi). Ayrıca İslam hukuku eski kocanın eski karısına evliyken yararlandığı mali imkânlar ölçüsüyle orantılı bir nafaka ödemesini şart koşuyordu. On dokuzuncu yüzyıla kadar Avrupa'nın başka yerlerindeki çok az kadın bu tür haklardan yararlanabiliyordu. Dahası İslam hukuku çocukların velayetini boşanmış kadına veriyordu: Erkek çocukların yedi, kız çocuklarınınsa ergenlik yaşına kadar [veliliğini anne yapıyordu]. Malum zinayla ilgili bilgiye bu toplumda da herhangi bir başkasında da ulaşmak zordur ama Osmanlı İmparatorluğu'nda (hatta İslam âleminin çoğu yerinde), yaygın yanlış kanının aksine, modern dönemde ve (geç yirminci yüzyıla kadar Arabistan dışına pek yayılmayan) Vehhabiliğin ortaya çıktığı geç on sekizinci yüzyıla kadar zina yapan kadına ölüm cezası verilmesi neredeyse görülmemiş bir şeydi. Görüldüyse de Hıristiyan Avrupa'dan kesinlikle daha seyrek uygulanmıştı. Gayri resmi ahlak zabıtalığı eseri –adli ölüm cezalarının yerine işlenen– "namus" cinayetleri elbette vardı; ama hem Hıristiyan hem de Müslüman toplumlarda[29].

29. Ve teknik olarak Fransa'da ancak 1975'te İtalya'daysa ancak 1981'de yasaklanmıştır; Ürdün'de kanunun buna hâlâ göz yuman maddesi Napolyon Kanunları'ndan [Fransız Medeni Kanunu] alınmıştır. Bkz. Hunt 2010: 118-9.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların mülkiyet hakları on dokuzuncu yüzyıl öncesinde çoğu Avrupa ülkesindekinden o kadar ilerideydi ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan kadınlar bile genelde (çoğunlukla din adamlarının muhakeme ettiği) Ortodoks mahkemeleri [cemaat mahkemesi] yerine daha adil hüküm verilmesinden ötürü Müslüman mahkemelerini [şer'i mahkeme] tercih ediyorlardı. Örneğin 1571'de Kıbrıs'ın alınmasının ardından Müslüman mahkemelerine üşüşen kadınların sayısı Ortodoks din adamlarını bir hayli endişelendirmişti. Selçuklular da mahkemelerinde kadınlara özel bir önem vermişlerdi[30]. On beşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarındaki her sınıftan –ve dinden– kadının mahkeme aracılığıyla sonuç alması geleneksel İslam hukukuyla tahkim edilen standart bir uygulama halini almıştı. Örneğin tarihçi Margaret Hunt, Kayseri'de 1603'le 1627 arasındaki, genellikle mülkiyetle ilgili ama boşanma ve aile içi şiddeti de kapsayan, yaklaşık 10.600 davanın yüzde on yedisinin kadınlar tarafından açıldığına değinmektedir[31].

Türk topraklarındaki kadınlar gerçekten de hem miras hem de malvarlıklarının bağımsız kontrolü bakımdan genellikle üstün mülkiyet haklarına sahiptiler. Çoğu kendi başına Hıristiyan Avrupa'daki (muhtemelen Portekiz dışındaki) pek az kadının ancak hatırından geçebileceği ölçüde ciddi bir yatırımcı, hami ve hayırsever olabiliyordu. Yukarıda sözü edilen Kayseri'yle ilgili aynı istatistiğe göre, mülkiyet davalarının yüzde kırkı kadınlar tarafından açılmıştı. On sekizinci yüzyılın ortalarında Halep'teki ticari gayri menkul alıcılarıyla yatırımcıların üçte bir kadarı kadındı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çoğu kadın genelde kendi başına (kocasının aksine) son derece zenginleşip esaslı bir mülk sahibi haline gelmişti.

Bu çok defa kadınlar tarafından vakfedilen hayret uyandırıcı sayıda cami, medrese ve hayır kurumuyla vücut buluyordu. Anadolu'daki mimari bakımdan önemli çoğu dini kompleksin ya önde gelen Selçuklu kadınları tarafından vakfedildiği ya da onlara ithaf edildiği bu âdet, ta Selçuklu döneminde başlamıştı (örneğin Resim 37). Selçuklulara özgü kadın vakıfları geleneği Osmanlılarca sürdürülmüştü: İstanbul'da Muhteşem Süleyman'ın ailesi tarafından inşa ettirilen altı cami kompleksinin üçü –yani yarısı– hanedanlık kadınlarınca vakfedilmişti. Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan, Manisa'da toplam yüz kişinin çalıştığı cami, medrese, düşkünlerevi, sıbyan mektebi, aşevi, hastane [darüşşifa] ve hamam içeren bir külliye, kızı Mihrimah ise hem Üsküdar'da hem de

30. Bu Tetley 2009'da parmak basılan bir konudur: 14-15.
31. Hunt 2010: 4, 38-9, 196-7.

Edirnekapı'da benzer kompleksler inşa ettirmişti (iki kompleksi de Sinan tasarlamıştı, Resim 77). Karısı Haseki Hürrem (Roxelana) İstanbul, Edirne, Kudüs, Mekke ve Medine'de cami kompleksleri vakfetmişti. Kudüs kompleksi tek başına bir cami, elli odalı bir düşkünlerevi, bir fırın, bir mutfak, bir kiler, bir tahıl ambarı, bir odunluk, bir yemekhane, abdesthaneler, bir han ve bir ahırı içeriyordu. Haliç kıyısındaki [Eminönü Meydanı'ndaki Valide Cami adıyla da anılan] –İstanbul'daki büyük selatin cami komplekslerinin sonuncusu olan ve günümüzde şehrin en göze çarpan nirengi noktalarından biri halini alan– Yeni Cami'nin inşaatı Sultan IV. Murad'ın annesi Safiye Sultan tarafından başlatılmış ve [Hatice] Turhan Sultan tarafından bitirilmiştir. Kompleks bir camiyi, bir arastayı (Mısır Çarşısı), medrese, sebil, kütüphane, türbe ve kervansarayı* içerir (Resim 78).

Daha önce incelediğimiz gibi, kadınların Osmanlı toplumundaki hakları büyük ölçüde geleneksel İslam'a dayanıyordu. Ancak aynı zamanda, Osmanlıların yönetiminde sürdürülen, ta Orta Asyalı göçebe köklerine kadar geçmişe uzanan ayrı bir Türk geleneğinden kaynaklanıyordu. Tabiatı itibarıyla bir göçebe geleneği kadınların yerleşik nüfusların-dakinden katbekat daha yüksek bir sosyal statüye sahip olmalarını gerektirir: Göçebe hayat tarzı kadın kesiminin neredeyse her düzeyde etkin katılımını lüzumlu kılar. Öyle ki kadınlar zaman zaman erkeklerle omuz omuz savaşır (Amazon efsanelerinin Orta Asya'ya dayandırılması bundan dolayıdır). Orta Asya Türklerin egemenliğindeyken çoğu büyük yapı bu yüzden ya kadınlara ithaf edilmiş ya da onlar tarafından vakfedilmişti. Akla gelenler, Semerkant'ın en önemli camisi, Bibi Hanım Camisi'nin yanı sıra ağırlıkla Timurlu ailesinin kadınları anısına yapılan ünlü Şah-ı Zinde [Külliyesi] türbe kompleksi veya Herat'ta Gevher Şad Begüm tarafından inşa ettirilen muazzam komplekstir (Resimler 43, 45, 47). Türkler bu geleneği Anadolu'ya taşımışlardı. Başka bir Türk kolu, yani Babürlülerin Hindistan'ın fethi bir kadına ithaf edilen dünyadaki muhtemelen en ünlü binanın inşasına yol açmıştı: Tac Mahal (Resim 48). Bir başka deyişle, Türk uygarlığı toplumun bütün kesimlerine elini uzatması bakımından hem İslami hem de İslamüstüydü –ve bu yönüyle Batı'nın İslamiyet, Türkler ve kadınlar hakkındaki geleneksel kanısını büyük ölçüde boşa çıkarmaktadır.

Zaten bu tür görüşler asla yaygın değildi. Örneğin, Voltaire 1765'te Osmanlı kadınlarının özgürlüğünü Fransa'dakilerin mahrumiyetiyle kıyaslarken, İslam âleminde kadınlar "kesinlikle köle değillerdir; mülk

* Orijinal projede bulunmasına rağmen yapılmamıştır, bkz. *İslâm Ansiklopedisi*: Yenicami Külliyesi. (ç.n.)

sahibidirler; vasiyet edebilirler, gerektiğinde boşanma talebinde bulunabilirler; camiye gidecek vakitleri vardır; randevularına da"[32] diye yazmıştı. Bu, Hıristiyan Avrupa'daki kadınların payına düşen mutsuzluktu, Müslüman Avrupa'daysa her şey güllük gülistanlıktı demek değildir –tam aksine-. Ancak –sadece kadın hakları açısından değil, toplumun her düzeyindeki– farkların basmakalıp kanılardan katbekat daha karmaşık olduğunu gösterir. Ve "Avrupa" hakkında konuşurken, sadece şu ya da bu görüşü destekleyen seçili kısımlarını değil, Avrupa'nın *tamamına* değinmek gerekir.

***

Bu bölümde elbette Osmanlı İmparatorluğu'nun da Muhteşem Süleyman'ın saltanat devrinin de epeyi ötesine uzandık. Ne var ki on altıncı yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Akdeniz dünyasını Süleyman'la bağlantı kurarak anlatmak bakımından, her şeye rağmen böylesi uygundu. Nitekim Andrew Mango Süleyman'ın saltanatının temsil ettiği uygarlık için şöyle yazmıştır: "Osmanlı İmparatorluğu birçok farklı dil konuşan, bambaşka kurumsal kimliklerini koruyarak aynı toplumda yan yana yaşayan, apayrı dini cemaatlerin ortak eseriydi"[33]. Patrick Kinross'sa devri ve onu şöyle özetlemiştir:

> Büyük bir askeri imparatorluğa hükmeden, seferden sefere koşan, olgunluk çağına eren ve zaferin eşiğindeki bir sultana yaraşır bir sondu. Eylem adamı Fatih Süleyman, onu [imparatorluğu] genişletmiş ve sağlama almıştı; düzen ve adalet ve bilgelik timsali Kanuni Süleyman, kurumlarının gücü ve politikalarının insancıllığı sayesinde onu mükemmelleştirmiş, aydınlanmış bir yönetim yapısına kavuşturmuştu; Devlet Adamı Süleyman, ona birinci sınıf bir dünya gücü statüsü kazandırmıştı. Osmanlı sultanlarının onuncusu ve belki de en büyüğü, imparatorluklarını eşi menendi bulunmayan bir noktaya, kudret ve nüfuzunun zirvesine taşımıştı... Süleyman, Batı Hıristiyan uygarlığının Altın Çağı'nda saltanatının ihtişamı ve hayat tarzıyla ötekilerden çoğunu arkada bırakan bir Rönesans hükümdarıydı[34].

32. Alıntı Hunt 2010 içindedir: 69.
33. Mango 1999: 7.
34. Kinross 1977: 255, 259.

9. Bölüm
Türkiye Dalgalara Hükmettiğinde

STEPLERİN ATLILARINDAN DENİZLERİN GEZGİNLERİNE

Sade bir dille ifade etmek gerekirse, soru şu: "Osmanlılar Keşifler Çağı'nda etkin miydi?" Gene sade bir dille ifade edersek, cevap evettir.

(Giancarlo Casale[1])

Türklerin –geleneksel olarak kara insanlarının– nasıl çabucak bir deniz gücü haline geldikleri dikkate değerdir. Üstelik öyle bir deniz gücüydü ki, Akdeniz'in çok daha eski denizcilik güçlerine başarılı bir şekilde meydan okumuş ve onları yenmişti. Nitekim on altıncı yüzyılın ortalarında büyük kaptanıderya Hayreddin Paşa'nın –"Barbaros"– yönetimindeki Türkler, bütün bir Akdeniz'in (Fransa'nın dikkati çekecek bir şekilde dışında kaldığı) birleşik Katolik güçlerini bozguna uğratmıştı (Resim 84). Türkler, bundan çok önceleri, hâkimiyetlerini genişletmekteki belirleyici unsurlardan birinin denizlerdeki ustalıkları olduğunu gözler önünde sermişler ve Konstantinopolis'in fethinden kısa bir süre sonra [Osmanlı donanması] Akdeniz'deki en büyük denizcilik gücü halini almıştı.

Türklerin denizlerdeki üstünlüklerinin çeşitli aşamalarının hepsini burada listelemek gerekli –ve mümkün– değildir. Gene de Türk denizcilik tarihinin ve bıraktığı izlerin birkaç yönüne Avrupa'nın geri kalanıyla etkileşiminin yanı sıra denizaşırı yayılmanın –"Avrupalıların Yayılma Çağı'nın"– sırf Batı Avrupa'ya özgü bir görüngü olduğuna dair geleneksel görüşe meydan okumak bağlamında parmak basmak zahmetine değecektir. Bu dizinin birinci cildinde Arapların bu yayılmada nasıl etkin bir rol oynadıklarını dolayısıyla bu görüşü nasıl çürüttüklerini zaten incelemiştik. Bu noktada, Casale'nin alıntılan yukarıdaki yorumunun akla getirdiği gibi, Türklerin de benzer bir rol oynadıklarını göstermek mümkündür.

---

1. Casale 2010: 4.

AKDENİZ VE BARBAROS'UN DEVRİ

1535'te Fransa [Frank] Kralı I. François, Habsburglara karşı Süleyman'la bir askeri anlaşma yapmıştı. Bundan ötürü 1543-4'te Fransa'da yer alan Toulon şehri, Fransızlarla uzlaşılarak Barbaros'un yönetimindeki bir Osmanlı deniz üssü, imparatorluğun fiilen –ama ne yazık ki geçici– bir uzantısı haline gelmişti. Şehrin sakinleri, bu adımı memnuniyetle karşılayıp Barbaros'u şehir merkezinde düzenledikleri muhteşem bir şölende ağırlamışlardı. Gırnata'nın düşüşünden beri ilk defa bir Batı Avrupa şehrinde ezan sesleri yankılanmıştı; ve Toulon ikinci defa bir Müslüman şehrine dönüşmüştü[2]. Osmanlı donanması, Nice'i Fransız ve Türklerin ortak düşmanı Habsburglar'dan almak üzere Toulon'dan denize açılmıştı.

Başka yerlerdeki Türk denizcilik faaliyetleriyse büyük ölçüde Kuzey Afrika'daki müttefikleri aracılığıyla dolaylı bir şekilde gerçekleşmişti. Cezayirli leventler –"Berberi Korsanlar"– en parlak çağlarını yaklaşık 1560'la 1630 arasında yaşamışlardı. Genellikle birkaç yüz kadırgadan meydana gelen filolarla Batı Akdeniz'in dört bir tarafına akın etmişlerdi (Resim 85). Bir başka deyişle bunlar önceden planlanmış düzenli seferlerdi, rastgele korsan baskınlarından ibaret değillerdi. Aradaki ilişki belli belirsiz olsa da resmen Osmanlı devletinin koluydu. Tayfa, ağırlıkla Berberi ve Endülüslüleri içeriyordu ama aralarında Türkler hatta Yunanların yanı sıra zaman zaman Kuzey Avrupalılar da vardı. Ana harekât merkezi bunun sonucunda zenginleşen ve çokdilli hale gelen Cezayir'di. Şehir o dönemde Portekizli, Flaman, İskoç, İngiliz, Macar, Danimarkalı, İrlandalı, Slav, Fransız, İspanyol ve İtalyanların yanı sıra Yunan, Türk, Berberi, Arap, Mısırlı ve Habeşlilerden –hatta az sayıda Japon ve Çinliden– mürekkep kozmopolit bir nüfus barındırıyordu. Burası sırf bir hırsız yuvası değildi. Akdeniz'deki herhangi bir başka şehir kadar açık ve kozmopolitti (Resim 86). Kayıtlara göre, 1610'da Tunus'tan denize açılan bir "Berberi" korsan gemisindeki tayfanın yüzde ellisi Mağripli, yüzde ellisiyse İngiliz'di[3]. 1803 kadar geç bir tarihte, ABD Deniz Kuvvetleri'nin Trablus'a saldırısı (bağımsızlığını yeni kazanmış Birleşik Devletler'in, ABD Deniz Piyadeleri'nin marşı "*From the Halls of Montezuma to the Shores of Tripoli*" ["Montezuma'nın Salonlarından Trablus'un Sahillerine"] ile hâlâ unutulmayan, ilk denizaşırı harekâtı) sırasında Trablus filosunun "korsan" komutanı bir İskoç'tu. Aslında ABD Deniz Kuvvetleri'ne karşı koyan (veya Forth

2. İlki şehrin Araplar tarafında 940'da zapt edilmesi sırasında gerçekleşmişti –bkz. bu dizinin 1. Cildi.
3. Matar 1999: 60, 63.

Halici'ni yağmalayan) Mağribi filonun İskoç kaptanı, muhtemelen (Shakespeare'in ölümsüzleştirdiği) bir Venedik filosunun Mağripli kaptanının Osmanlı yönetimindeki Kıbrıs'ı kuşatmasından daha büyük bir olay değildi.

Trablus, Halk'ül Vadi [La Goulette], Cezayir ve Berberi Korsanların diğer üsleri ne kadar "korsan" merkezleriydiyse (Resimler 86-7), Malta, Leghorn, Napoli ve Palermo da –Bristol ve Londra'nın yanı sıra– öyleydi. Hıristiyan kaptanlar yabancı deniz filo ve kıyılarına, Londra ve Madrid'le hemen hemen hiç bağlantısı bulunmayan, en az Barbaros'un Konstantinopolis'ten bağlantısız baskınları kadar çok sayıda rastgele baskın yapmışlardı. Nitekim Akdeniz'deki deniz trafiği özellikle İngiliz korsanların kurbanıydı: "Nasıl Britonlar Müslümanları sadece Berberi Korsanlar diye biliyorlardıysa, çoğu Müslüman da Britonları kâfir korsanlar diye biliyorlardı"[4]. O yılmaz ihtiyar Türk, hem korsan reisi hem de Osmanlı donanmasının beylerbeyi kaptanıderyası Barbaros Hayreddin Temmuz 1546'da Konstantinopolis'te yaşını başını almışken öldüğünde, o ve onun temsil ettiği kudret artık Akdeniz'in sorgusuz sualsiz efendisiydi (Resim 84).

1565'te gerçekleşen Büyük Malta kuşatması ve Şövalye'lerin sahillerini kahramanca savunmasıyla Türkiye'nin anlı şanlı donanmasının geri püskürtülmesi, Osmanlının şansının döndüğü bir nokta sayılmıştır. Böyle değerlendirenler belki de haklıdırlar. Ama Batı Avrupa açısından Malta'nın asıl önemi pek kendisinden değil düşmesine ramak kalmasındandır (ve komutanları [Akdeniz leventleri kaptanı Turgutça] Turgut Reis'in vakitsiz ölümü olmasa pekâlâ düşebilirdi de). Kıl payı kalmıştı. Düşseydi, Türkler Malta'ya yerleşir yerleşmez –Grand Koyu'nun (Resimler 88-9) kıyas kabule etmez güvenliği sayesinde– Batı Akdeniz'i dize getirirlerdi. Türklerin almak için üç defa (1529, 1532 ve –özellikle– 1683'te) kendilerini paraladıkları Viyana, Akdeniz'in efendileri için anlamsızlaşırdı. Şüphesiz bir tarihçi için "varsayalım" kelimesiyle başlayanları, bütün soruların her daim en yararsızlarıdır. Ama Malta'yı savunanlar açısından bu anlamsız bir soru değildi. Çünkü zaferden sonra hiç huzur kalmamıştı. Kayıtsızlık da yoktu ve zaferlerine rağmen Büyük Kuşatma, Şövalyelerinin –ve Hıristiyan Avrupa'nın geri kalanının– akıllarına takılmıştı. Malta Şövalyeleri, ibretlik bir iş işten geçtikten sonra tedbir alma örneğiyle, Türkler ayrıldıktan sonra izleyen iki yüzyıl boyunca dur durak bilmeden sürecek çılgınca bir tahkimat inşaatına başlamışlardı. Bunun sonucunda muhtemelen dünyanın en alabildiğine tahkim edilmiş şehri ortaya çıkmıştı: Valletta ve Grand Koyu; açıkçası

4. Bkz. Matar 1999: 55-63.

Batı Avrupa'nın "Korkunç Türk'ün" kudretiyle ilgili paranoya sınırındaki korkusunun kanıtı (Resimler 88-9).

ATLANTİK VE ÖTESİ

Akdeniz, Roma İmparatorluğu'ndan beri pek tek bir gücün egemenliği altına girmemişti. Ne var ki Romalıların aksine Türk deniz gücü Akdeniz'in çok ötesine uzanmıştı. Giancarlo Casale, Osmanlı İmparatorluğu'nun Atlantik Okyanusu'nu keşfedip Yeni Dünya üzerinde hak iddia etmekteki "sık sık sızlanan başarısızlığı" sorusuna cevaben, doğrusu bu bakımdan Avrupalı kıyı ülkelerinden hiç de farklı olmadıklarına parmak basmaktadır: Osmanlılar gibi, onların da asıl ilgilendikleri (en azından başlangıçta) Doğu'ydu, Yeni Dünya değil[5]. Kolomb'un yolculuğu da zaten *Asya*'ya bir kısa yol bulma denemesiydi, herhangi bir Yeni Dünya aramıyordu (ve ölünceye kadar da daima Çin'e yelken açtığını ileri sürmüştü, bir Yeni Dünya'ya değil); Brezilya'nın Portekizliler tarafından keşfedilmesi tamamen bir Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a gitme seferi sırasında meydana gelen tesadüftü; Kuzey Amerika'ya yapılan ilk (hatta Kaptan Cook'un geç on sekizinci yüzyıldaki seferi gibi daha sonraki) Felemenkli, İngiliz ve Fransız keşif seferlerinin çoğu Yeni Dünya'nın araştırılmasından ziyade Uzakdoğu'ya kuzeybatıdan bir geçit bulmaya yönelikti. Osmanlılar için bunların hepsi gereksizdi: Asya'ya zaten erişimleri vardı; ama aynı zamanda, ilerde göreceğimiz üzere, Atlantik'e asla sırtlarını çevirmemişlerdi (hatta Yeni Dünya'nın birkaç ballı böreğinin tadına bakmaktan kaçınmamışlardı). Açıkçası Osmanlı İmparatorluğu'nun Atlantik Okyanusu'na adım atan *yegâne* Akdenizli güç olduğunu ne kadar vurgularsak vurgulayalım azdır. Çünkü ayrıca dönüp geriye bakarsak diğer Akdenizli güçlerin *hiçbiri* –Habsburg Avusturya'sı, Papalık, Venedik, Ceneviz (Kolomb'un Ceneviz vatandaşlığı bu noktanın ispatıdır: İspanya'ya gitmesi gerekmişti), Malta– ne Atlantik Okyanusu'na ne de Yeni Dünya'ya yelken açmıştı. İstisnalar Atlantik'te kıyısı bulunan Fransa ve İspanya'ydı –bir de Türkiye-.

Doğru, Yeni Dünya, Atlantik güçleri açısından Osmanlıların hayallerinin çok ötesindeki akıl almaz bir zenginlik kaynağı haline gelecekti. Ama başlangıçta kimse, hele bizzat sömürgeci güçler, bunun zerre kadar bile farkında değildi ve Yeni Dünya'nın sömürgeleştirilmesi, Felemenkli ve İngilizlerin Kuzey Amerika'daki daha önceki başarısızlıkları şöyle dursun, [Panama] Darién'deki İskoç girişiminin gösterdiği gibi, on yedinci yüzyılın sonunda dahi düpedüz bir mali faciayla sonuçlanabiliyordu.

5. Casale 2010: 11.

Osmanlı istihbaratı (aşağıda ele alacağımız üzere, ondan üstünü yoktu) muhtemelen Amerika'nın sömürgeleştirilmesinin bu tür tuzaklarından haberdardı ve bu yüzden Osmanlının herhangi bir akıntıya kapılması için arkasından atlı kovalamıyordu. Ve Casale'nin işaret ettiği gibi, Atlantik'te kıyısı bulunup da Yeni Dünya'daki sömürgelerini (en azından başlangıçta) ânında gelmiş geçmiş en büyük ballı börekle takas etmeyecek hiçbir Avrupalı güç yoktu: Osmanlıların 1517'de aldığı Mısır.

SULTAN'IN HARİTACILARI[6]

Akdeniz'in ötesindeki dünyaya dair Osmanlı ilgisi, hem de on beşinci yüzyılın başları kadar erken bir tarihte, haritacılıktaki devrimle birlikte açık seçik gözler önüne serilmişti. Buna, ilk defa sırf resimleme yerine kullanışlı birer rehber olarak tasarlanan, Güney Avrupa portolan* haritalarının kısa bir süre önceki gelişimi yol açmıştı. Hem yeni Batı Avrupa hem de daha eski Arap coğrafyasına dayalı varolan bazı en nitelikli on beşinci yüzyıl portolan haritaları Osmanlı arşivlerindedir. Geç on beşinci yüzyılda Georgios Amiroutzes Fatih Sultan Mehmet için bir dünya haritası çizmişti. Her ne kadar bu harita Ptolemaios'unkine dayalıydıysa, son Arap, Yunan ve Latin coğrafya bilgilerini de içeriyordu.

Çok daha güncel bir dünya haritasıysa 1513'te büyük Türk denizcisi ve haritacısı Piri Reis tarafından çizilmişti. Gerçi Kolomb'dan topu topu yirmi yıl sonra çizilen bu haritanın ancak bir kısmı günümüze ulaşmıştır ama Kuzey ve Güney Amerika'nın doğu sahillerini şaşırtıcı bir kesinlikle yansıtmaktadır. Bugüne kadar çizilip de baki kalabilen benzer üç tanecik dünya haritasından biridir. Bununla birlikte bu durum elbette Piri Reis veya başka Türk denizcilerin (hele o dönemde) Amerika'ya yelken açtıklarının belirtisi değildir ama denizlerle ilgili derin bir bilginin, bunun stratejik değerinin ve ilk elden istihbaratın –ayrıca en yeni kaynaklara erişimin– varlığını ortaya koyar. Dahası Piri Reis haritasının Asya kısmının kayıp olmasını haydi haydi üzücü bir durum haline getirir çünkü Piri Reis haritası için Avrupa'ya ait kaynaklarının yanı sıra doğuya özgü Batı Avrupalı güçlerin ulaşamayacakları kaynakları da kullanmıştı. Piri Reis 1526'da da *Kitab-ı Bahriye* adlı, bilindiği kadarıyla hem Yeni hem de Eski dünyanın en güncel coğrafi ve denizcilik bilgilerini içeren, özlü eserini yayınlamıştı. Ayrıca 1529'da haritasının ikinci ve güncellenmiş bir nüshasını daha çizmişti. Gene ne yazık ki bu da ancak bölük pörçük bir halde günümüze ulaşmıştır. İkisi de İstanbul'daki Topkapı [Sarayı

6. Bu başlığı izleyen bilginin büyük bir bölümünü Özen 2006 ve Casale 2010'e borçluyum.
* Ortaçağ'da yaygın olarak kullanılan denizcilik haritasıdır. (ç.n.)

Müzesi] Kütüphanesi'ndedir. Nitekim Piri Reis on altıncı yüzyılın en büyük denizcilerinden biriydi. Köklü bir denizcilik geçmişi vardı: Doğu Akdeniz'de başarılı seferler yapan, amcası ünlü Osmanlı denizcisi Kemal Reis'in yanında yetişmiş ve Kemal'in ölümünün ardından kısa bir süre için Barbaros'la güçlerinin birleştirmişti. Piri Reis seyrüsefer teorisine katkılarının yanı sıra, Osmanlıların on altıncı yüzyılın ortaları kadar geç tarihlerde hem Akdeniz hem de Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı düzenledikleri (aşağıda açıklanan) deniz seferlerine komuta eden etkin bir kaptandı. Her nasılsa, neredeyse mükemmel siciline rağmen, Basra Körfezi'ndeki tek bir başarısızlığı yüzünden 1552'de idam edilmişti.

Kitab-ı Bahriye kesinlikle Osmanlıların yegâne denizcilik elkitabı değildi. 1525'te Süleyman'ın sadrazamı [Makbul] İbrahim Paşa [o sıralar] Kahire'deki denizci Selman Reis'i, Hint Okyanusu'nun Doğu Afrika'dan Endonezya'ya kadar uzanan kıyı şeridiyle ilgili, Osmanlı fetihlerinin potansiyel hassas noktalarıyla zorluklarını detaylandıran bir bahri [denizle ilgili] ve askeri rapor hazırlamakla görevlendirmişti. Her ne kadar Giancarlo Casale bu belgeyi "Osmanlıların Hint Okyanusu'na gelecekteki yayılışlarının planı olarak görmek bir abartıdır"[7] diye yorumlasa da, rapor gene de "kara adamı" Türklerin denizlerde yayılmayı –ve istihbaratı– aynen karadaki kadar önemsediklerini göstermektedir.

Elbette erken on altıncı yüzyılın en büyük denizcilik başarısı, dünyanın çevresinin ilk defa dolaşıldığı, Macellan [Fernão de Magalhães] ve tayfasının 1522'de tamamladığı yolculuktu. Ancak dikkat edilmelidir ki, bu yolculuk sırasında çizilen –dahası yerkürenin gelmiş geçmiş ilk kutupsal izdüşümü olan– haritanın günümüze ulaşan tek kopyası Topkapı Sarayı'ndaki Osmanlı arşivindedir. Bunu bir Osmanlı denizciliği başarısı yerine koymak pek mümkün değilse de, bu durum başkalarının eserlerini ne kadar yakından takip ettiklerini göstermektedir. Ayrıca Hint Okyanus'unun aşağı yukarı 1580 tarihli bir Osmanlı haritası (artık Baltimore'dadır) şaşırtıcı ölçüde eksiksizdir ve üzerinde diğer Avrupalı haritacıların yok denecek kadar az etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla muhtemelen ilk elden istihbarata dayanmaktadır.

1580'le 1582 arasında Konstantinopolis'te yazarı belirsiz* fevkalade bir eser yayınlanmıştı: *Tarih-i Hind-i Garbi* veya *Kitab-ı İklim-i Cedid* [diye bilinen] yani "Batı Hint Adaları'nın Tarihi" veya "Yeni Diyarın Kitabı". Eser bolca klasik Türk-Fars üslubu minyatürle nakşedilmişti

7. Casale 2010: 39-40.

* Bir Beyazıt Devlet Kütüphanesi eserinde yer alan ve Candan Nemlioğlu tarafından kaleme alınan makaleye göre (*Beyazıt Devlet Kütüphanesi 125 Yaşında*, Haz. Süheyla Şentürk ve Volkan Gülçek, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 2010) bu el yazmasının müellifi Emîr Muhammed bin Emîr Hasan es-Suudî'dir. (ç.n.)

ama minyatürlerde İspanyol fatihleri ve egzotik "garbi" Yeni Dünya ve mahlukları resmedilmişti. Türkiye'de on altıncı yüzyılın ilerleyen tarihlerinde coğrafi ve bahri kaynaklarda muazzam bir artış meydana gelmişti. Bunlar daha önceki (Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye* adlı eseri gibi) Türkçe eserlerin yeni nüshalarının ve eski Arap coğrafyacıların eserlerinin Türkçe çevirilerinin yayınlanmasından tamamen yeni Türkçe eserlere kadar çeşitlilik gösteriyordu. Ayrıca Hint Okyanusu'nun yukarıda bahsedilen bilinen en eski Osmanlı haritası dahil, harita ve atlas üretiminde de artış yaşanmıştı.

ATLANTİK'İN LEVENTLERİ

Atlantik Okyanusu'na yönelik Türk ilgisi sadece kâğıt üstünde kalmamış, bunun ötesine geçmişti. Erken on yedinci yüzyılda Barbaros'un yanında yetişen Osmanlı kaptanı Murat Reis, Kanarya Adaları'na akın etmiş ve geri dönmeden önce Kuzey Atlantik'e açılarak, Baffin Adası'yla Newfoundland kıyılarına kadar baskınlar yapmıştı. 1623'te on beş gemiden meydana gelen bir Osmanlı levent filosu Bristol Kanalı'ndaki Lundy Adası'nı ele geçirmiş ve (Ilfracombe'a da gözdağı vererek) 1625'e kadar işgal etmişti. İşgali aralıklı olarak 1635'e kadar sürdüren filo burada üslenerek Manş Denizi'yle Hollanda, Danimarka, İsveç, Norveç, İrlanda, hatta ta Grönland'daki limanlara akın etmek için kullanmıştı. Nitekim Lundy Adası'ndaki iyi korunmuş on üçüncü yüzyıl kalesi hâlâ, o günlerden beri veya belki on üçüncü yüzyılda kaleyi inşa eden (ve aynı anlama gelen, her halükârda da korsan gözüyle bakılan) de Marisco ailesinden ötürü Marisco (yani Morisco veya Mağribi) Kalesi diye anılmaktadır (Resim 90). Başka korsanlarınsa (aşağıda anlatıldığı gibi) tam aksi yönde Ümit Burnu ve Hint Okyanusu'na kadar baskınlar yaptıkları bilinmektedir. Bu baskınlarda hem ganimet ele geçirilmiş hem de esir alınmıştır. 1627'de İzlanda açıklarındaki Vestmannaeyjar Adası'nın bütün nüfusu papazları Olaf Eigilssen'le [veya Ólafur Egilsson] birlikte tutsak edilmiş ve köle olarak satılmışlardı. 1610'la 1640 arasında Devon ve Cornwall deniz filosunun beşte biri Berberi Korsan'ların eline geçmiş, 1625'teyse Plymouth'taki binden fazla denizci esir alınmıştı[8].

İskoçya da Osmanlı korsan baskınlarından sıkıntı çekmişti. 1645'te (İngiliz İç Savaşı sırasında) "tuhaf armalı ve görünüşlü büyük bir silahlı tekne Forth Halici'ne girip Leith Roads'a [su yoluna] demirledi.

8. İzlanda baskını ve köleleştirilmelerinin hikâyesini *Eigilson Litil Saga un Herlilasup Tyrkjan* adlı hatıratında bizzat Eigilssen anlatmıştır. Bu konu ve Lundy için bkz. Müzeden Haberler (İstanbul Deniz Müzesi) Yıl 2, Sayı 8, Mart 1999. Ayrıca bkz. Lundy resmi web sitesi http://www.lundyisland.co.uk/history.htm; Matar 1999: Bölüm 2; Goody 2004: 44.

Deneyimli denizcilerin hepsi birden bunun Cezayirli bir korsan gemisi olduğunu söylediler ve şehir adamakıllı dehşete kapıldı". Korsanlar Edinburgh şehrine ayak basıp Canongate'e kadar ilerlemişlerdi. Ödleri patlayan Edinburgh sakinleri çok büyük bir fidye vermeye razı gelmişlerdi ama hiç beklenmedik bir gelişme yaşanmıştı. Korsanların lideri aslen Edinburgh doğumlu, Andrew Gray adlı bir İskoç'tu. I. Charles'ın tahta çıkışının hemen ardından belediye başkanına karşı açılan isyan bayrağındaki rolü nedeniyle idama mahkûm edilmişti. Ancak Gray kaçıp kurtulmuş, korsanlara katılmış ve Müslümanlığı kabul etmişti (daha önce de gördüğümüz gibi Gray bir Mağribi korsan gemisi kaptanlığına yükselen ne ilk ne de son İskoç'tu). Şehrin yargıçlarından öç almak için yıllar sonra Edinburgh'a dönen Gray, içlerinden birinin akrabası olduğunu fark etmişti. Belediye başkanının kızıyla evlenip yola gelmiş, o gün bugündür "Fas Toprağı" diye bahsedilen Canongate'teki bir mülke yerleşmişti. Söz konusu yerde hâlâ bu hadisenin anısına yapılan bir Mağripli rölyefi durmaktadır (Resim 91)[9].

ARABİSTAN VE AFRİKA'DAN UZAKDOĞU'YA[10]

Osmanlılar, Atlantik'te engel tanımadıkları gibi, Akdeniz'de de sınırları zorlamışlar ve deniz güçleri Hint Okyanusu'na kadar uzanmıştı. Osmanlılar, Hint Okyanusu sahillerine ilk defa Mısır'ın ve Kızıldeniz'deki Hint Okyanusu'na açılan bütün önemli limanlarının 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından zaptıyla varmışlardı. Ancak Osmanlılar başından itibaren gözlerini Hindistan ve ötesine dikmişlerdi. Selim, Mısır'ın fethinin hemen ardından, Hint Okyanusu'ndaki askeri harekâtı yaymak için Kızıldeniz'deki üslerde yetmiş gemilik bir donanmanın hazır edilip denize indirilmesini emretmişti. Bu 1527'de Mısır'dan hareketle başlatılan bir deniz seferi sonucunda Yemen'in alınmasına yol açmıştı. Osmanlılar Yemen'in Kızıldeniz kıyısında tesis ettikleri Muha (Resim 92) ve Umman Denizi'nde kurdukları Şihr üsleriyle çok daha geniş kapsamlı bir Hint Okyanusu politikası güdebilmişlerdi.

Osmanlıların bölgeyle ilgili politikası, büyük ölçüde müttefikleri Gucerat Sultanlığı ve onları Portekizlilerden koruma ihtiyacıyla belirlenmişti. Dahası Gucerat, Osmanlı tarihinin Hint Okyanusu'ndaki bölümünde önemli bir rol oynayacaktı. Bununla birlikte Hint Okyanusu'ndaki kıyı devletlerinin birkaçıyla daha ittifak edilmişti. Osmanlılar

9. Grant, 1881, Cilt III: 6-7. Bu fevkalade hikâyeye dikkatimi çekmesinden ötürü Wendy Ball'a minnettarım.
10. Hint Okyanusu'nun keşfiyle ilgili aşağıdaki anlatının büyük bir bölümü Casale'nin (2010) çığır açıcı araştırmasına dayalıdır.

baharat ticareti konusunda 1528 kadar erken tarihlerde Sumatra'yla doğrudan ilişki kurmuşlardı. Nitekim Sumatra'daki Açe Sultanlığı'nın en az Gucerat kadar önemli bir rolü olacaktı. Gucerat'taki Osmanlı lobisi esasen Diu'ya (ayrıca Hint Okyanusu'ndaki diğer limanlara) yerleşen büyük gurbetçi Osmanlı tacir topluluğundan meydana geliyordu. 1531'de bu topluluğa altı yüz Osmanlı neferiyle binden fazla Arap askerinden mürekkep bir destek birliği arka çıkıyordu. Başka bir deyişle bölgedeki Osmanlı varlığı en önemli hasımları Portekizlilerinki kadar büyüktü (ve ilginç bir şekilde hem Hintliler hem de Portekizliler Türklerden "Romalılar" anlamına gelen *Rumi* veya *Rumlar* diye bahsediyorlardı). [Yemen valisi Mustafa b. Behram'la] kaptan Hoca Sefer komutasındaki ağır silahlarla donanmış bu askeri güç, yerel Gucerat birliklerinin de yardımıyla, 1531'deki Diu'ya yönelik bir Portekiz kuşatmasını başarıyla geri püskürtmüş, Portekizliler bozguna uğramışlardı.

Osmanlılar, 1531'de Portekizlilerin Ümit Burnu rotası üzerindeki kontrollerine çomak sokmak üzere bir Kızıldeniz-Nil Nehri kanalı kazmaya başlamışlar ve Hindistan seferi için üç bin neferle sekiz yüz kadırgayı hazır etmişlerdi. Ne var ki bu kuvvet sonuçta Sultan Süleyman'ın daha yüksek öncelikli saydığı Irak'taki Safevilerle savaşa yönlendirilmiş ve kanal hiçbir zaman tamamlanamamıştı. Nitekim Casale (1534'te biten) bu savaşa her halükârda, Safevi-Portekizli ittifakını önlemek ve Basra Körfezi'nin batı ucunda Portekizlilere karşı ikinci bir Hint Okyanusu cephesi açmak amacıyla deniz üsleri kurulmasını hedefleyen, daha kapsamlı bir Hint Okyanusu politikasının parçası gözüyle bakmaktadır[11]. Öyle veya böyle, bu Osmanlıların Basra Körfezi'ne açılan kalıcı bir pencereleri olan Basra'nın zaptı ve Körfez'in güney tarafında kısa bir süre için Osmanlı eyaleti Lahsa'nın kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Ancak Türkler hiçbir zaman Portekizlileri Basra Körfezi'nde boğazları denetleyen Hürmüz Adası'ndaki muazzam ölçüde tahkim edilmiş üslerinden (ayrıca Körfez'deki Keşm Adası, Bahreyn ve diğer yerlerdeki kalelerinden de) çıkaramamışlardı. Öte yandan Kızıldeniz, güney yakasında Osmanlı Habeş Eyaleti'nin [eskiden Etiyopya'nın sınırları içinde yer alan Eritre bölgesi] kurulmasıyla, kararlı bir şekilde Osmanlıların elinde kalmış ve Portekizliler buradan dışlanmışlardı.

Hint Okyanusu'nun geç 1530'ları kapsayan tarihine Mısır'ın beylerbeyi ak hadım ağalarından seksenlik Hadım Süleyman Paşa damgasını basmıştı. Sultan Süleyman'ın Hadım'a verdiği emir gayet kesin bir şekilde Hindistan'ı kurtarmak için yapılacak bir deniz seferiyle ilgiliydi: "Hindistan'a geçecek ve Hindistan'ın limanlarını zapt edip elinde tuta-

11. Casale 2010: 50-1.

caksın. O ülkeyi Portekizli kâfirlerin verdiği zarardan kurtaracaksın."[12]. Hadım, 1538 civarında Osmanlı İmparatorluğu'yla Hint Okyanusu'ndaki dost Müslüman güçler arasında, Gucerat, Kalikut ve Açe'den Basra Körfezi ve Kızıldeniz'deki Osmanlı mülküne uzanan bir ittifak zinciri kurmuştu. Süveyş'te (kereste yokluğuna rağmen: Her bir kalas ve serenin uzaktaki Osmanlı kaynaklarından ithal edilmesi gerekmişti, bu bile bir lojistik başarıydı) yetmiş savaş gemisinin, yüzyıl önce Ming İmparatoru Yonglo'nun Hint Okyanusu'nda görülen "hazine gemilerinden"* beri en büyük filonun inşaat sürecini yönetmişti. Hemen hemen on bin askerlik bir kuvvet toplayan Hadım ve donanması, (1535'te kaybedilen) Diu kalesini Portekizlilerden geri almak üzere Gucerat'a yelken açmıştı. Sonuçta pata gelmişlerdi: Osmanlılar Diu kalesini tekrar ele geçirememişlerdi ama 1541'de Goa'dan yola çıkıp Kızıldeniz'e saldırmaya kalkışan Portekizliler de Süveyş'e varmadan felakete uğramışlardı. Ne var ki Osmanlılar uzun vadede daha kazançlı çıkmışlardı. Arabistan sahili, Kızıldeniz'den Umman Denizi boyunca kuzeydeki Dofar'a kadar kesin bir şekilde sağlama alınmış ve Hadım'ın diplomasisi "...Doğu Afrika'dan Güneydoğu Asya'ya kadarki Müslümanları ilk defa etkin bir askeri ittifakla birleştirmiş... ve Umman Denizi'nde kalıcı bir Osmanlı askeri varlığı"[13] tesis edilmesini sağlamıştı. Sultan, 1541'de Hadım Süleyman'ı sadrazamlığa yükselterek ödüllendirmişti.

1540'lerde mevcut durum hemen hemen hiç değişmemişti. Etiyopya'da [Habeşistan] Osmanlıların müttefiki Ahmed Grañ [Ahmed el-Mücahid] küçük bir Osmanlı tüfekçi birliğiyle Portekizlilerin sağladığı gene küçük bir yabancı birliğe sahip Etiyopya imparatoruna karşı bir vekâleten savaş yürütmüştü. Ancak Portekiz'in Afrika Boynuzu'nda bir köprübaşı elde etmekteki nihai başarısızlığı tamamen Osmanlıların işine yaramıştı. Bir taraftan Portekiz resmi kayıtlarında Osmanlıların Doğu Afrika'dan Güneydoğu Asya'ya kadar Hint Okyanusu'nun her yerinde artan ticari faaliyetlerine endişeli bir şekilde yer verilirken, diğer taraftan oldukça büyük bir Osmanlı gücüne rağmen Türklerin Diu kalesini, bu "Hint Viyana'sını" 1546'daki zapt etme girişimi ikinci defa fiyaskoyla sonuçlanmıştı.

On altıncı yüzyılın geç kırklarıyla erken ellilerine Türk denizcilik tarihinin iki önemli şahsiyeti damgasını vurmuştu. Bunlardan ilkine, haritacı ve denizci Piri Reis'e daha önce değinmiştik. Basra'yı bir Portekiz saldırısına karşı başarılı bir şekilde savunan Piri Reis, bunun

---

12. Alıntı Casale 2010 içindedir: 82.
* Çincesi *bāo chuán* olan bu gemilere taşıdıkları kıymetli ticari yükleri nedeniyle "hazine gemileri" denilmiştir. (ç.n.)
13. Casale 2010: 65-6.

ardından Süveyş'ten gelen bir Osmanlı filosunun komutasını üstlenmiş ve 1552'de daha üstün bir Portekiz gücünü yenilgiye uğratarak Maskat'ı Portekizlilerden çekip almıştı. Ayrıca büyük Hürmüz kalesini ele geçirmeyi denemiş ama bunun yanı sıra Basra Körfezi'ndeki birkaç daha küçük çaplı çatışmadaki başarısızlığı bu büyük denizcinin idam edilmesine yol açmıştı.

İkinci şahsiyet anlı şanlı bir kaptan ve levent olan "Doğu'nun Barbaros'u", Sefer Reis'ti. Sefer muhtemelen 1538'deki Gucerat harekâtına katılmış, geç kırklardan itibaren de küçük bir filonun idaresini ele alıp Muha'daki (Resim 92) üssünden yola çıkarak Hint Okyanusu'nun her yerindeki Portekiz gemilerine baskınlar yapmıştı –onun küçük, hafif kaliteleri* her zaman daha ağır Portekiz gemilerini geçiyordu-. Sefer Reis, Maskat'ın 1554'te (Piri Reis'in başarılı fethinden topu topu iki yıl sonra) Portekizlilere feci bir şekilde kaybının ardından, sadece dört hafif gemiyle muzaffer Portekiz filosunu Umman Denizi'nden ta Hindistan'a kadar kovalayarak, leventlik tarihindeki en gözü pek harekâtlardan birini ortaya koymuştu. Orada sadece servet değerinde mallarla yüklü dört Portekiz ticari gemisini ele geçirmekle kalmamış, bir Portekiz savaş gemisi bunları geri aldıktan sonra bile aynı tekneleri ikinci defa müsadere etmeyi becermişti; hatta ganimetleri arasına bir de savaş gemisi katıp Muha'ya zaferle ve toplam dokuz gemiyle dönmüştü. 1556'da Hindistan'a yaptığı bir başka gözü pek baskın iki Portekiz gemisini daha ele geçirmesiyle sonuçlanmış ve 1558'de ana üssü Muha'yı zapt etmeye kalkışan önemli bir Portekiz gücünü ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Seferleri o kadar başarılıydı ki 1550'lerde kısa bir süre için Osmanlı İmparatorluğu aracılığıyla yapılan baharat ticareti Portekiz aracılığıyla yapılanı arkada bırakmıştı. 1565'te o zamana kadar Hint Okyanusu'ndaki bütün bir Osmanlı filosunun kaptanlığına [Süveyş Kaptanı] terfi ettirilen Sefer Reis, açık açık Portekizlilerin Hint Okyanusu'yla bağlantısını iyiden iyiye kesmek amacıyla, Doğu Afrika sahilinden aşağıya doğru uzanan Portekiz mülklerine baskın yapmak üzere on gemiyle Muha'dan tekrar denize açılmıştı. Ancak Sokotra Adası açıklarında hastalanmış ve kısa bir süre sonra Aden'de ölmüştü. Portekiz elçisi Mattias Bicudo Furtado onun anısına yazdıklarında isabetli bir şekilde şöyle demişti: "Doğu'nun bütün topraklarında bize onun kadar korku salan kimse yoktur"[14].

1567'de Sumatra'daki Açe Sultanı, Portekiz tehditleri karşısında gönüllü olarak II. Selim'e biat etmişti: Açe kâğıt üstünde Osmanlı vila-

* Osmanlı donanmasında bir savaş gemisi türü. (ç.n.)
14. Casale 2010: 126.

yeti haline gelmişti. Aynı zamanda Hint Okyanusu çevresindeki birçok Müslüman hükümdar da her Cuma okutturduğu hutbeyle Osmanlı sultanının üstünlüğünü tanımıştı. Açe'nin yardımına bir Osmanlı deniz gücü gönderilmiş ve Portekizlilerin egemenliğindeki Malaka'ya ortak bir saldırı düzenlenmişti. Malaka tutunmuş ama Portekizlilere karşı Hindistan ve Maldivler'de başkaldıran Müslümanlar kısmen başarı elde etmişler ve Osmanlılar tarafından Kızıldeniz'e giden Sumatra gemilerine silahlı koruma sağlanmıştı. Bu sırada Selim'in sadrazamı Sokollu Mehmet Paşa, İnebahtı Deniz Muharebesi'nin ardından Hıristiyan güçlerin önünü kesmeye yönelik genel bir politikanın parçası olarak, (aşağıda anlatıldığı üzere) Süveyş'e bir kanal açılması planlarını tekrardan canlandırmıştı. Kanal planları, 1580'lerdeki iki yeni girişimdeki gibi, bir defa daha sonuç vermemişti. Ancak bu her şeye rağmen Osmanlıların hiçbir zaman, özellikle de (planları arasında Osmanlı donanmasının Hazar Denizi'ne yelken açıp Rusların güneye doğru yayılışını durdurmak ve Astrahan Hanlığı'nı kurtarmak amacıyla –gene hayata geçirilemeyen[15]– Volga ve Don nehirlerini bir kanalla birleştirmek de bulunan) veziriazam Sokollu Mehmet Paşa'nın çok güçlü liderliği sırasında, genel bir uzak görüşlülük eksikliği çekmediklerini gösterir.

Hatta Emir Ali Bey'in 1586'da tek bir kadırgayla Malindi hariç Doğu Afrika sahilindeki bütün Portekiz mülklerini ele geçirip muazzam bir ganimetle dönmesiyle birlikte, Osmanlılar Hint Okyanusu'nda kısa bir süre için tekrar güçlenmişlerdi (gerçi Portekizliler Mombasa'yı çabucak geri almışlardı). Türkler bu sayede "yaygın kanının aksine, Batı'nın tahakkümüne hiç de seyirci kalmayarak" daha iyi bilinen Avrupalı güçlerle boy ölçüşen bir denizcilik ağı kurmuşlardı. Donanmanın çekirdeğinin Yunanlar, Araplar ve diğer gayri Türklerden meydana gelişine boş verin. Türkler, Konstantinopolis'in surlarına karşı ferasetle yepyeni topları kullandıkları gibi [denizlerde de], yeni yöntemleri benimseme ve yeni durumlara ayak uydurma konusunda fevkalade yetenekli olduklarını göstermişlerdi[16].

Akdeniz'dekinin yanı sıra Hint Okyanusu'ndaki çatışmaya da basit bir Müslüman Hıristiyan ihtilafı gözüyle bakmak vahim bir hata olacaktır. İhtilafın başından sonuna kadar çeşitli Müslüman güçlerin taraf değiştirip Portekizlilerle ittifak ettiklerini görüyoruz. Portekizlilere gelince, dindaşları Hıristiyan güçleri özellikle de İspanya'yı –ve katbekat başarılı bir şekilde– dışarıda bırakma gayretlerinin Türkleri Hint Okyanusu ticaretinden dışlama çabalarından aşağı kalır yeri yoktu. Ayrıca iki güç

15. Sonunda Stalin devrinde inşa edilmişti.
16. Boxer 1969: 57-8; Braudel 1972: 543-70; Peacock 2010: 10; Finkel 2005: 136-8.

arasında iki tarafın da razı gelebileceği uzlaşıların hedeflendiği faydacı diplomatik pazarlıklar, özellikle (her ne kadar ikisinde de görüşmeler kesintiye uğradıysa da) 1540 ve 1547 müzakereleri vardı.

Her şeye rağmen din iki taraf için de hâlâ etkili bir unsurdu. Haçlılardan kalan Kudüs ve Kutsal Toprakları geri alma ülküsü Portekizlilere hâlâ güçlü bir uyartı sağlıyordu. Goa, Kudüs'ten epeyi uzaktaydı ama Osmanlıların yönetimindeki Mısır değildi ve Portekizlilerin izlediği politikanın temelinde Mısır ve Kızıldeniz'i denetim altına almak yatıyordu. San Francisco Javier'in huzur içinde yattığı çok uzaklardaki Goa da bile, din ve Katolikliğin kabulü önemli bir unsurdu. Osmanlıların Kızıldeniz'in kontrolünü ne pahasına olursa olsun elden bırakmama takıntısınıysa en az ticari nedenler kadar –veya bunlardan çok– Müslüman Asya'nın her yerinden denizyoluyla Mekke ve Medine'ye ulaşmakta kullanılan ve Sultan-Halifenin resmi muhafızlığını yaptığı Hac rotalarını koruma ihtiyacı harekete getiriyordu.

DÜNYA SAVAŞI: İNEBAHTI VE ÖTESİ

Bir tarafta Osmanlı İmparatorluğu diğer tarafta İspanya, Venedik, Ceneviz ve Malta Şövalyeleri'nin bulunduğu, 7 Ekim 1571'de (Resim 93) meydana gelen İnebahtı Deniz Muharebesi'ne, genellikle bir dönüm noktası gözüyle bakılır: Türklerin Akdeniz'deki yayılışlarının sonu ve Osmanlı'nın kaçınılmaz bir şekilde gerileyerek nihayetinde "Avrupa'nın hasta adamına" dönüşmesinin başlangıcı. Bu elbette hem Türkiye'nin en büyük yenilgilerinden hem de savaşa katılan Cervantes'in kelimeleriyle "gelmiş geçmiş herkesin tanıklık etmeye can atacağı kadar büyük bir vaka"[17], tarihin en önemli deniz muharebelerinden biriydi. Nasıl 1453'te topların yenilik getiren bir şekilde kullanımı Mehmet'e Konstantinopolis'te zafer kazandırdıysa, [müttefiklerin] İnebahtı da üstün gelmesini sağlayan da Avusturyalı Don Juan'ın gemileri aynı ölçüde yenilik getiren bir şekilde ağır top yerleştirerek –ilk gambotları– kullanmasıydı. Yoksa iki filoda neredeyse denkti: İkisine de iyi komuta edilmişti, ikisi de örnek alınabilecek manevralar yapmıştı, ikisi de iyi eğitilmiş tayfaya ve son teknoloji teknelere sahipti.

Bazıları o kadar aşikâr değildi ama şüphesiz birçok bakımdan çok önemli bir hadiseydi. Hıristiyan güçler açısından İnebahtı'yla Cervantes'in tarif ettiği gibi Türklerin yenilmezliği büyüsü bozulmuştu:

17. Böylece Cassiodorus'un [birleşik Roma ve Vizigot kuvvetlerinin] 451'de Hunların ilerleyişini Catalauni Ovası Muharebesi'yle durdurması üzerine yazdığı "bu tür bir çatışma ne bugünkülerle ne de geçmiş devirdekilerle kıyaslanabilir" kelimelerini yorumlayarak. Alıntı Gibbon 1901, üçüncü cilt içindedir: 464.

"Türklerin yenilmezliğine inanma hatası yapan bütün milletlerin gözlerinin açıldığı o gün Hıristiyan Âlemi için çok hayırlı bir gündü"[18]. İnsanlar muharebenin hemen arkasından işlerin tersine döndüğüne dair çılgın hayallere varan bir coşkuya kapılmışlardı: Müslümanları püskürtmeye yönelik ölçüsüz iddialar ortaya atılmış, Kudüs'ü ve Konstantinopolis şehrini geri almakla ilgili umutlar uyandırılmıştı.

Aslında İnebahtı çok az şeyi değiştirmişti: Osmanlılar büyük bir güç olmaya hatta yayılmaya devam etmişlerdi. Bir kere muhteşem Osmanlı donanmasının [Donanmayıhümayun] toparlanması kısa sürmüş, sadece bir yıl sonra eskisi kadar büyük ve göz korkutucu hale gelmişti: Haliç'teki imparatorluk tersaneleri [Tersane-i Amire] fazla mesai yapmışlardı. Osmanlı sınırları daralmamıştı. Aksine doğuya kadar batıya ve kuzeye doğru da genişlemişti. Osmanlılar ikinci Roma'yı zapt eder etmez 1580 kadar erken bir tarihte, İnebahtı üzerinden daha bir on yıl geçmeden ilk Roma'ya da el atmışlardı. Bir Osmanlı askeri birliği Otranto, İtalya'da karaya çıkmış ve Roma'ya doğru yürümeye başlamıştı (sonuçta oraya varamamıştı; ama saldıkları korku Papa'nın Roma'yı tahliyeye hazırlanmasına yetmişti). 1638'de İran'dan Bağdat, 1647 kadar geç bir tarihte de Girit Venedik'ten alınmıştı. Oysa Katolik güçler İnebahtı'ya rağmen Osmanlı topraklarına doğru yayılmamışlardı.

Ancak İnebahtı gene de *bal gibi* bir simgeydi. Ama tamamen farklı bir şeyi temsil ediyordu. Ta MÖ beşinci yüzyılda Yunanlarla Pers İmparatorluğu arasındaki Salamis Muharebesi kadar geçmişe uzanan –Akdeniz kadırgalarıyla verilen– bir deniz savaşı türünün sonuncusuydu. Ayrıca bizzat Akdeniz'in de sonunun başlangıcıydı. İnebahtı'nın ardından değişen, Atlantik kıyısı güçlerinin yükselişiyle birlikte denizcilik türü ve denizlerin kontrolüydü: Portekizliler ve İspanyollarla onları kısa bir süre sonra takip eden İngiliz, Felemenk ve Fransızların öne geçmesiydi. Asıl kazananlar kıta çapındaki antik karayollarıyla Akdeniz'i devre dışı bırakarak büyük okyanusları kontrol altında tutanlardı. Türkiye, İnebahtı'nın arkasından nihayetinde *kesinlikle* gerilemişti ama İnebahtı yüzünden değil. İnebahtı aynı ölçüde muzafferlerin de, özellikle Venedik'in gerilemesinin de başlangıcını imliyordu[19]. Yaşanan, Akdeniz'in her bir deniz gücünün gerilemesinden ziyade bir bütün olarak gerilemesiydi. Braudel'in kelimeleriyle, "bu yeni kral, Atlantik tarafından tahttan indirilen dünyanın yaşlı kraliçesinin, Akdeniz'in ölümüydü"[20]. Türkiye'nin haricinde yayılmaya devam eden Akdeniz güçleri İspanya ve

18. Alıntı Kinross 1977 içindedir: 270-1.
19. Venedikliler Portekizlilerin Akdeniz ve kendilerini devre dışı bırakmakta olduklarının 1501 kadar erken tarihlerden itibaren gayet farkındaydılar. Bkz. Chaudhuri 1985: 64-5.
20. Braudel 1972: 567-8.

Fransa'dan ibaretti. Ne var ki onlar da Atlantik güçleri haline geldikçe artan ölçüde Akdeniz'e sırtlarını dönmüşlerdi. On altıncı yüzyılda İngilizler ve Felemenkler, Osmanlılarla yaptıkları elverişli ticari anlaşmalar ("kapitülasyonlar") sayesinde Venedikli, Cenevizli ve Floransalıların Doğu Akdeniz'deki yerlerini kapmışlardı. Türkler İnebahtı'da zafer kazansalardı bile pek bir şey değişmeyecekti.

Akdenizli deniz güçlerinin İnebahtı'dan sonra Batı Avrupalı kıyı güçleri tarafından gittikçe gölgede bırakılmaları, Ortaçağda Kuzey Avrupa'daki ticaret merkezlerinin yükselişi yüzünden, bir ölçüde uzun bir zaman önce başlayıp devam eden bir süreçti: Champagne ticaret fuarları; Brugge, Anvers, Amsterdam ve Nürnberg; Lübeck ve Hansa Birliği limanlarının yükselişi; ayrıca İskandinavya ve Rusya'daki daha uzak yerler. Doğrusu bu hamleye ta dokuzuncu yüzyılın başlarında Akdeniz ve Romalıların eski merkezlerine sırtını dönerek, Aachen'i yeni bir "Roma İmparatorluğu'nun" başkenti yapan Şarlman zemin hazırlamıştı; hatta Rusya, İskandinavya ve Kuzey Avrupa'daki başka yerlere Abbasi İmparatorluğu'ndan gümüş ithali nedeniyle belki bundan da önce.

Aslında İnebahtı daha büyük bir savaşın neredeyse epeyi küçük çaplı bir epizoduydu. Nitekim Fernando Braudel, İnebahtı Muharebesi'ne katbekat daha kapsamlı bir çatışmanın parçası, sadece bu çatışmanın birçok yönünü bir araya getiren bir hadise gözüyle bakar. Bunun kökeni, İslamiyet'in buyruklarını gizliden gizliye yerine getirmeye devam eden İspanyol Mağribilerinin torunlarının, yani Gırnatalı Morisco'ların 1568'le 1570 arasındaki ayaklanmalarıydı. Özünde nispeten küçük çapta bir iç çatışmaydı ama Morisco'lar Fas, Cezayir ve –daha da önemlisi– Osmanlı İmparatorluğu'nu yardıma çağırmakla tehdit etmişler, İspanya'nın ciddiye almaya mecbur kaldığı bir gözdağı vermişlerdi. 1574'te tahta bir Osmanlı kuklasının çıkarılmasıyla Fas bağımlı bir ülke haline gelmişti. Konstantinopolis, Morisco'lara yardım için gerçekten altı yüz Osmanlı tüfekçisinden oluşan küçük bir kuvvet göndermişti. Ayrıca Sokollu Mehmet Paşa 1574'te Felemenkli Protestanlara İspanya'ya karşı Morisco'larla ittifak etmelerini önermek üzere Osmanlı casuslarını yollamıştı[21].

Osmanlı Türkiye'sinin o sıralarda İran'a karşı Mezopotamya ve Azerbaycan'da savaş vermekle meşgul bulunmasından ötürü, İspanya Morisco'ların çağrısının önüne geçmek için savaş ilan etmekten geri durmamıştı. Bundan dolayı yerel bir başkaldırı tırmanıp düpedüz Osmanlı Türkiye'sinin İspanya ve diğer Katolik güçlerle (ancak kesinlikle hepsiyle değil: Örneğin, Fransa göze çarpacak bir şekilde tarafsız

21. Braudel 1973: 1055-87; Finkel 2005: 168-9; Casale 2010: 138.

kalmıştı) çatıştığı Gırnata Savaşı'na dönüşmüştü. Ama bu dahi hâlâ resmin ancak küçük bir bölümüdür. Çünkü iki başkahramanın da belli belirsiz rol oynadığı ilgili diğer çatışma alanları muharebe meydanını muazzam ölçüde genişletmişti. Daha önce değindiğimiz gibi, Türkiye zaten İran'la savaş halindeydi. Ayrıca Kızıldeniz, Yemen ve Etiyopya'daki diğer Osmanlı cephelerinde savaşmanın yanı sıra Astrahan'ı geri almak için Ruslarla çatışan müttefiki Kırım Hanlığı'na yardım ediyordu. 1569'daki Kırım ve Osmanlı devletinin Rusya'ya karşı verdiği savaş IV. İvan'ın, Rus-Safevi ittifakıyla sonuçlanacak şekilde ve Astrahan'ın ele geçirilmesinin İran'ın kontrolündeki Azerbaycan için tehlike arz edeceği iddiasıyla İran Şahı Tahmasb'la masaya oturmasının nedenlerinden biriydi. İvan'ın Tahmasb'la müzakere etmesinin bir diğer nedeni bizzat Rusya'nın da bir başka savaş cephesindeki meşguliyetiydi: Rusya'nın Estonya'ya doğru yayılmasını önlemek amacıyla İsveç'in başlattığı 1562'yle 1572 arasında yapılan, sonunda bütün İskandinavya'nın bulaştığı İsveç savaşı.

Ele aldığımız konu dışındaysa, daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlı kaptanı Emir Ali Bey'in Hindistan'dan Doğu Afrika'ya kadar İspanya'nın müttefiki Portekiz'le çatışması, savaşı 1580'ler civarında Hint Okyanusu'na taşımıştı. İspanyollara gelince, Gırnata Savaşı sürerken Felemenk'te ikinci bir cephe açmışlardı (Nitekim İspanya'ya karşı 1569'daki Felemenk isyanını Osmanlıların teşvik ettiğine dair bazı kanıtlar vardır)[22]. Bu nihayetinde Felemenk'in bağımsızlığıyla sonuçlanan 1560'ların ve 1570'lerin şiddetli İspanyol-Felemenkli Savaşı'ydı ama İngiltere, İspanya'yla İngiltere arasında yirmi yıl süren karşılıklı korsanlığa dayalı açığa vurulmamış çatışmaların ardından, 1585'te resmen Felemenklerin yanında savaşa katılmıştı[23]. Savaş 1588'de Armada'nın, [İspanyol Armadası] İngiltere'ye doğru yola çıkmasıyla doruk noktasına varmıştı –donanmanın komutanına göre Felemenk kadar Hint Adaları'nın kontrolü de amaçlanmıştı-. Dolayısıyla savaş Atlantik ve Karayipler'e kadar yayılmıştı.

Bunlara genellikle ayrı savaşlar gözüyle bakılsa da, iki büyük gücün –İspanya ve Türkiye– başkahramanlar oluşları gerçeği son kertede bütün savaşları birbirine bağlar. Franco Cardini'nin kelimeleriyle, "Muharebe meydanının Cebelitarık ve Mağrip'ten Kızıldeniz, Karadeniz, Hazar Denizi ve Hint Okyanusu'na kadar uzanması gerçeğini gözden kaçırmak söz konusu devirde Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasında

22. Mansel 1995: 126.
23. İspanyollara karşı koyan "Felemenk" askeri kuvvetleri her halükârda esasen Alman, İngiliz, Fransız ve Danimarkalı askerlerden meydan geliyordu –bkz. Hale 1993: 111.

yaşanan ihtilafı yanlış anlamaktır... İhtilaf küresel boyutlara bürünmeye başlıyordu"[24]. Akdeniz, İspanya, Felemenk, İngiltere, Atlantik, Karayipler, Ortadoğu, Güney Rusya, İskandinavya, Kafkaslar, İran, Doğu Afrika, Hint Okyanusu; bu savaş I. Dünya Savaşı'ndan katbekat daha büyük bir dünya sahnesinde veriliyordu, gerçekten epeyi eski bir "birinci dünya savaşıydı". Gırnatalı Morisco'ların 1568'le 1570 arasındaki ayaklanmaları belki ne bu savaşın nedeni ne de önemli bölümüydü. Ama İspanyolların en büyük kuruntularından, yani İslamiyet'in İspanya'da yeniden mevzi kazanmasından ötürü duydukları (muhtemelen büyük ölçüde hayal ettikleri) derin endişe şöyle dursun, ayaklanmayla ilgili Osmanlı desteğinin arz ettiği tehlike, ister gerçek ister muhayyel olsun, muhtemelen dünyanın büyük bir bölümündeki dalgalanma etkisiyle İnebahtı'da doruk noktasına varan savaşın daha yaygın bir cepheleşmeye doğru genişlemesinin başlıca nedenlerinden biriydi (İngiltere'nin İspanya'yla savaştığı, Rusya'nın İran'la masaya oturduğu bu cepheleşme asla İslamiyet'le Hıristiyan Âlemi'nin zıtlaşması değildi). Bu savaş, bir "ziyadesiyle birinci dünya savaşı", o güne kadar "batı" ve "doğu" dünyalarının gerçekten ne kadar iç içe geçtiğine ışık tutmaktadır[25].

Tarihçi Giancarlo Casale bu bağlantıların büyük ölçüde bir "yumuşak imparatorluk" ürünü, esas itibarıyla üç sultanın (Süleyman, II. Selim ve III. Murad'ın) saltanatı boyunca makamını koruyan on altıncı yüzyılın büyük sadrazamı Sokollu Mehmet Paşa'nın eseri olduğunu ileri sürmektedir: Yani karmaşık bir ittifaklar sistemi, Batı Avrupa'dan (İngiltere, Felemenk) Hindistan'a ve Uzakdoğu'ya (Açe), hatta Orta

---

24. Cardini 2001: 60-1.

25. Altıncı yüzyıldaki muhtemelen daha eski bir "dünya savaşı" bu dizinin ikinci cildinde ele alınmıştır. Casale (2010: 80) Osmanlılarla Portekizliler arasında Hint Okyanusu'nda yaşanan 1538-46 çatışmasını "tarihin ilk dünya savaşı" diye nitelemektedir. Boxer (1969: 108-9) Portekizlilerle Felemenkliler arasındaki 1660 ve 1663 boğuşmalarını sırf dört kıtada –Flandre, Kuzey Denizi, Amazon, Angola, Timor ve Şili– yani dünya çapında gerçekleşmesinden, ayrıca farklı zamanlarda işe İngilizlerin, Danimarkalıların, Kongoların, İranlıların, Endonezyalıların, Kamboçyalıların ve Japonların karışmasından ötürü bir "Birinci Dünya Savaşı" diye tanımlamaktadır. Belki 1792'den 1815'e kadar süren, Avrupa'nın dört bir tarafının yanı sıra Kuzey Amerika (1812-14), Hindistan, Mısır ve Levant'ta verilen Napolyon Savaşları da bir başka 1. Dünya Savaşı öncesi "dünya savaşıydı". Gerçi insan "savaşları" birer yapay kavramdan ibaret diye tanımlarken ölçülü davranmalı. Örneğin, Barry S. Strauss ilginç bir makalesinde (1997) Peloponnesos Savaşları'nın tamamen Thukydides'in kavramı olduğuna parmak basmaktadır, bu nedenle bizimki de; başka bakış açılarına göre bu tek bir savaş değil, bir dizi ayrı savaştı. Bir diğer örnek tamamen bir ABD kavramı olan Vietnam Savaşı'dır: Oysa Vietnamlılar açısından "Amerikan Savaşı'ydı" ve o halde bile sadece çok daha uzun bir süredir, 1945'ten 1974'e kadar devam eden bir kurtuluş savaşının parçasıydı, jeopolitik bir bakış açısına göreyse sadece Soğuk Savaş'ın bir bölümüydü. On altıncı yüzyıldaki savaş bir "birinci dünya savaşı" gözüyle bakılamayacak kadar uzundu diye ileri sürülebilir. Ancak o ölçüde veya daha uzun başka savaşlar da bulunmaktadır: Örneğin, Yüzyıl Savaşı veya Otuz Yıl Savaşı. Bu uzunluktaki "savaşlar" zamanın daha yavaş aktığı geçmişe has bir şey gibi görülebilir ama kendi çağımızda da 1945'ten 1990'a kadar süren Soğuk Savaş vardı.

Asya'dan (Semerkant, Astrahan) Doğu ve Orta Afrika'ya kadar uzanan nüfuz alanları ve bağlantılar[26]. Belki bu kanıtlara abartılı bir anlam vermektir ama Sokollu'nun 1579'daki vakitsiz katli sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'ndaki gidişat üzerindeki etkisiyle geçmişin herhangi bir başka gücünün tek başına boy ölçüşemeyeceği şüphesizdir. Sokollu'nun kendisi de birçok açıdan Avrupalı emperyal güçlerin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki büyük jeopolitik devlet adamlarının önüne düşen küresel bir uzak görüşlülüğe ve gidişat kavrayışına sahip uluslararası bir devlet adamıydı.

Bu tür savaşların iç içe geçmişlikleri çağdaşları tarafından fark edilmişti. Örneğin, Kuzey Kafkasya'nın ücra köşesindeki Dağıstan hükümdarı 1589'da Gürcistan'ın Rusya'dan medet ummasi karşısında muhtemel Rus saldırısı yüzünden telaşa düşerek Sultan III. Murad'a yazdığı mektupta, Türkiye'nin İran'ın elinden aldığı şehirlerin böylece alabildiğine saldırıya açık hale geleceğini, bunun Osmanlılara karşı bir Rusya-İran-Gürcistan ittifakına fitil vereceğini, bu durumun da bir Fransız-İspanyol ittifakını batıdan saldırmaya teşvik edeceğini belirterek uyarmıştı: "...Ruslar İran şahı ve Gürcü kralıyla birleşerek İstanbul üzerine buradan yürüyeceklerdir, ayrıca Fransız ve İspanyol kralları da öbür taraftan [üzerine yürüyeceklerdir]..."[27] İran'a karşı Kafkaslarda verilen 1578'de başlayan savaş kesik kesik 1639'a kadar sürecekti. Bir başka deyişle genelde en küçük oyuncu bile daha kapsamlı resmin farkına varmıştı. İhtilafın dolaysız nedenlerinin çok ötesinde yayılarak uluslararasılaşmasına yol açan Türkiye'nin büyük bir güç –ve büyük bir deniz gücü– olma haliydi. Muharebenin kendisinde yenik düşmesine rağmen, İnebahtı'yı Türkiye'nin yükseliş sürecindeki kabarmalarından biri yapan buydu. Sibirya ormanlarında yaşayan demircilerden Asya'nın içlerindeki binici göçebelere, dillerinde "deniz" için tek bir kelime bile bulunmazken şimdi de dünya çapında açık denizlerin hâkimi gemicilere dönüşen Türkler, gerçekten epeyi yol katetmişlerdi. İnebahtı en azından bu orman sakinlerinin nasıl bir dünya gücü haline geldiklerini simgelemektedir.

***

Şüphesiz Barbaros, Berberi Korsanlar, Hint Okyanusu'nun Leventleri, Gucerat ve Açe tacirleri, Süleyman'ın büyük mimarı Sinan, sadrazamların çoğu ve on altıncı yüzyılın diğer önde gelen Osmanlı-

26. Casale 2010: 149-51.
27. Bkz. Khodarkovsky 2002: 36; Finkel 2005 172-3.

ları muhtemelen kelimenin etnik anlamıyla "Türk" değillerdi (ve her halükârda katıksız etnik köken itibarıyla Türkiye sakinlerinin çok azı uzaktan yakından Altay Dağları'nın ilk Türklerine benzemektedir). Hatta ne de gayri Türk tebaalarıyla evlilikleri nedeniyle nihayetinde kan bağları iyice zayıflayarak büyük ihtimalle Türk'ten çok Yunan veya Slav olan bizzat sultanlardı. Ancak bu yersizdir: Hepsi *Osmanlıydı.* Osmanlı İmparatorluğu bir Türk ulus devleti değildi. Aksine, bütün büyük uygarlıklar gibi, gerçekten eklektikti.

10. Bölüm
Avrupa'nın Hasta Adamı

CEPHELEŞME MİTLERİ VE GERİLEME

Burada anlatılan –"Kahramanlar Çağı", Avrupa için mücadele ve Türk korkusu– mitlerinin hepsi gerçek zaferler ve gerçek korkularla başladı. Ama zaman içinde tarih gözden kaybolurken, mitlerle efsaneler baki kaldıkları gibi geliştiler de.

(Andrew Wheatcroft[1]*)*

İnebahtı Deniz Muharebesi'ne Osmanlı gerilemesinin, hele 1683'teki ikinci Viyana kuşatmasından (Resim 94) sonra kalıcı bir gerilemenin başlangıcı gözüyle bakılmıştır. Nitekim Viyana'da uğranan bozgunun değerlendirildiği bir Türk anlatısında bile ağız yayılmamaktadır: "Bu o kadar vahim bir yenilgidir ki, bunun Osmanlı devletinin ortaya çıktığı ilk günden beri eşi benzeri yoktur"[2]. Bu, Hıristiyan güçler açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuz ve kudretine dair miti ilelebet yerle bir etmişti. Ancak Osmanlı devletiyle ordusunun 1571'deki İnebahtı ve 1683'teki Viyana gibi en feci bozgunlardan –Hıristiyanların zafer sarhoşluğuyla Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu diye davul çaldığı her iki bozgunun– sonra sergilediği toparlanma yeteneği felaket tellallarının kehanetlerini boşa çıkarmıştı. Viyana'dan sonra ortaya atılan "Hıristiyan Âlemi'nin yavaş yavaş Osmanlı gücünü ilga edeceği", bunun "Osmanlı gerileyişini" imlediği düşünceleri, büyük ölçüde Hıristiyan Avrupa'nın hüsnükuruntusunun eseri mitlerdi[3].

Bir kere, "Hıristiyan Âlemi'nin" birçok Protestan güçten meydana gelen kısmı, hatta Fransa gibi bazı Katolikleri Osmanlıları desteklemeye devam etmişlerdi. Bizzat Osmanlı ordusu yaklaşık yüz bin Macar'ın yanı

---

1. Wheatcroft 2008: 252-3.
2. Alıntı Lewis 1982 içindedir: 41-2.
3. Viyana Kuşatması'na dair bir başka mit de, geri çekilen Türklerin bıraktığı çuvallar dolusu kahveyle ilgilidir. Güya bu içecekle Viyana, oradan da Avrupa'nın dört bir tarafı, bu sayede tanışmıştır (örneğin, Ferguson 2011: 56). Oysa Fransa, kahve içmeye Türk sefiri Süleyman Ağa'nın 1669'da XIV. Louis'nin sarayına yaptığı ziyaretle başlamıştır.

sıra çok sayıda Yunan, Ermeni ve Slav kökenli Hıristiyan içeriyordu. Sözde gerilemeye gelince, Osmanlı İmparatorluğu'nu (örneğin Polonya ve İsveç benzeri eskiden kudretli Avrupa devletlerine kıyasla) fevkalade bir dayanıklılık ve ayakta kalma yeteneği niteliyordu. Hatta Braudel'in dediği gibi "Türk İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarından önce çöktüğünden tam anlamıyla bahsedilemez"[4]. Sözüm ona gerileyen Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki gelişmeler üzerinde on sekizinci yüzyıla girildiğinde dahi hâlâ gücünün zirvesinde olduğu on altıncı yüzyıldaki kadar derin bir etkisi vardı.

VİYANA DÜZENİ VE GERİLEME MİTİ

Osmanlılar, işin çok başından itibaren Avrupa sahnesinin başlıca kudret simsarları –en azından ciddi oyuncuları– haline gelmişlerdi. Bunda hayret edilecek bir şey yoktur: Daha önce vurguladığımız üzere, Osmanlı tarihçisi Halil İnalcık'ın da "Osmanlı devleti Avrupa'nın yeni devlet düzeninin önemli bir bileşeni olmuştu"[5] diyerek parmak bastığı gibi, [Osmanlı devleti] baştan beri önde gelen bir Avrupalı güçtü. Osmanlılar, on beşinci yüzyılın sonu kadar erken bir tarihte birbirinin hasmı Papalık, Habsburg ve Fransız çıkarları arasındaki güçler dengesinin denetimini ellerinde tutuyorlardı: Örneğin, 1494'te Fransız Kralı VIII. Charles, İtalya'yı işgale hazırlanırken, Papa Fransızlara karşı Osmanlıların desteğini almayı umuyordu. Ama on altıncı yüzyıldaki büyük zaferleri, Osmanlıları Avrupa politikalarının can damarına taşımıştı: 1521'de Belgrad'ın, 1522'de Rodos'un alınması ve 1526'da Osmanlılara Macaristan ve Bohemya Kralı II. Lajos'un kuvvetlerine karşı galibiyet yaşatan Mohaç Muharebesi. Osmanlılar, Mohaç Muharebesi'nden sonra tampon devlet Macaristan'ın aradan çıkarılmasını izleyen bir buçuk yüzyıl boyunca Habsburglar'la karşı karşıya kalmışlardı. İmparator V. Karl [Şarlken] Macaristan tahtına apar topar kardeşi Avusturya Arşidükü I. Ferdinand'ı çıkarmıştı ama toprakların büyük bir bölümünü elinde tutan I. Süleyman, 1526'da Macaristan kralı olarak Erdel Voyvodası János Zápolya'ya taç giydirmişti.

Osmanlıların Avrupa'daki kral tayin edicilikleri Macaristan'la sona ermemişti. 1572'de Jagiello Hanedanı'nın soyunun tükenmesiyle Polonya [Lehistan] tahtı boş kalmıştı. Duruma hemen müdahale eden II. Selim (1566-74) bir komşu ülkenin (yani Habsburg) adayına göz yummayacağı konusunda diretmişti. Bunun üzerine, taht bir Fransız [Frank] adayına

4. Braudel 1981-4, 3: 482.
5. İnalcık 2006: 44.

önerilmişti ama bunu da ancak uygun bir Leh soylusu bulunmaması kaydıyla kabul edeceğini bildirmişti[6].

Osmanlılar on yedinci yüzyıl boyunca Avrupa'nın dört bir tarafında, farklı farklı zamanlarda hem Venedik ve Avusturya gibi komşu başkaramanlar hem İspanya, İngiltere, Felemenk, İsveç, Polonya ve Rusya kadar birbirinden epeyi uzak güçler arasında yürütülen karmaşık diplomatik müzakerelere doğrudan karışmışlardı. Örneğin, 1760'ta İsveç Kralı XII. Karl [Demirbaş Şarl] Rusya'ya karşı ortak hareket etmek için Osmanlılardan medet ummuştu. Bir başka deyişle, Türkiye herhangi bir başka Avrupalı güç kadar Avrupalı sayılmış, dini pek mesele yapılmamıştı. 1829'a gelindiğinde Wellington Dükü "Osmanlı İmparatorluğu Türklerin değil Hıristiyan Avrupa'nın çıkarlarını temsil etmektedir" bile demişti. Kırım Savaşı'nın resmi sonunu imleyen 1856'daki Paris Anlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nu "Viyana Düzeni'nin" eşit gücü olarak tanımlamış ve Osmanlı İmparatorluğu resmen "Avrupa Kamu Hukuku ve Düzeni'nin" parçası kabul edilmişti[7].

"Avrupa'nın hasta adamı" deyimi Türkiye için icat edilmişti[8] ve deyim onu duraklamakla damgalıyordu damgalamasına ama aynı zamanda diğer Avrupalı güçlerin hemen göze çarpmayan üstü kapalı bir kabulünü de ima ediyordu: Türkiye Asya'dan ziyade "*Avrupa*'ya ait" gibi görülüyordu. Nitekim 1683 sonrasındaki Osmanlı "gerilemesi", yozlaştığı ve çürüdüğüne dair şöhreti esasen, Avrupa'nın dört bir tarafında geniş çapta popülerlik kazanan bir dizi tumturaklı yayınla, Habsburglar tarafından dikkatlice çatılan bir mitti. Bu mit on sekizinci yüzyıl tarihini itinayla çarpıtıp değiştirerek Habsburgların inançsızlara karşı kazandıkları bir zaferler dizisine dönüştürmüştü. Ne var ki mit, yaşlı imparatorluğun kaybetmediği canlılığı hatta daha da yayılışıyla ters düşüyordu. Venediklilerin elindeki Girit'in büyük bir bölümü 1647'de alınmıştı. Gerçi Kandiye [Iráklion] yirmi yıl süren bir kuşatmaya direnmişti ama nihayetinde ada 1699'da boyun eğmişti. Ege bir Osmanlı gölü haline gelmişti. Türklere onları Katolik tahakkümünden kurtaranlar gözüyle bakıldığından, Giritlilerin çoğu Müslümanlığı kabul etmişti (ve daha sonra Osmanlı topraklarına sığınmışlardı: Şam ve Trablusşam'da [Lübnan'ın tarihi şehirlerinden Tripoli] hâlâ Giritli Müslüman cemaatleri bulunmaktadır). Aslında Türkler ille Venediklilerden

6. Faroqhi 2004: 142.
7. Mansel 1995: 248, 272.
8. Bu deyim 1851'de güya Britanya'nın Babıâli Sefiri Sir Stratford Canning tarafından icat edilmiştir. Gerçi başka kaynaklar bunu aşağı yukarı aynı tarihlerde Çar I. Nikolay'a atfederler. İşin ilginç yanı bu deyim bir İspanyol sefir tarafından ilk defa 1558'de kullanılmıştır: Ama Türkiye'yi değil İngiltere'yi nitelemek için! (Tahtın Katolik Mary'den Protestan Elizabeth'e geçmesi üzerine: Bkz. Hale 1993: 6.)

den daha az acımasız sayılmazlardı ama gene de Katolik güçlerin baskı altında tuttuğu Ortodoks Kilisesi'nin haklarını iade etmişlerdi. Dönemin ayırıcı niteliği aciz sultanlardı. Buna rağmen döneme içinden özellikle baba Mehmet [Köprülü Mehmet Paşa] ve oğlu Ahmed [Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa] gibi sadrazamların çıktığı büyük Köprülü ailesi ağırlığını koymuştu. Nitekim beceriksiz sultanlar, büyük Kanuni Sultan Süleyman devrini mahvetmek için ellerinden geleni yaparken, o devri canlandırmak için didinen, Kandiye'nin zaptını gerçekleştiren Ahmed Paşa'ydı. Köprülüzade Ahmed'in sadrazamlığı sırasında Osmanlılar egemenliklerini 1672'de Ukrayna'daki Kazakları* kapsayacak şekilde genişletmiş (Resimler 95-6), Havari Azizler Petrus ve Paulus Katedrali'nin [*Kafedral'nyj sobor sv. Ap. Petra i Pavla*] camiye çevrildiği [IV. Mehmet Camisi, Cami-i Hüdavendigâr] Kamaniçe alındığında da Polonya sınırına dayanmıştı. Bu Osmanlı gücünün son büyük genişlemesi olacaktı çünkü topu topu beş yıl sonra, Ukrayna'daki kısa ömürlü Kamaniçe Eyaleti'ni –Podolya'yı– Ruslara terk edip, Dinyester Nehri'nin batısına çekilmeye mecbur kalacaklardı (Buna rağmen izlerini bırakmışlardı: Bir Türk gezgine göre, 1763'te Kamaniçe Kalesi'nde *Kuran*'dan alıntılanan bir kitabesi bulunan bir minare yerli yerinde duruyordu).

Tarihçi Suraiya Faroqhi, [namıdiğer Süreyya Faruki] Osmanlı İmparatorluğu ve dışındaki dünyayla ilgili çok önemli bir çalışmasında, on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki farklara kayda değmez ve büyük ölçüde abartılmış gözüyle bakmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nu esas itibarıyla içinde Hıristiyan Avrupa'nın da bulunduğu aynı dünyanın, unsurlarının birbirine ortak bir ekonomi ve ortak çıkarlarla bağlanmış bir dünyanın parçası gibi görmektedir. Ona göre tarihte yer tutan –İnebahtı gibi-savaşlar bile bir ölçüde yanıltıcıdır. Çünkü çağı, Hıristiyanlarla Hıristiyanların ve Müslümanlarla Müslümanların çatıştığı dönemler şöyle dursun, iki tarafın da en az savaşlar kadar veya daha uzun sürelerle (ağırlıkla ticaret yoluyla) işbirliği yaptığı dönemler imler. Başka bir deyişle iki taraf da genelde sanıldığından daha fazla birbirine benziyordu[9].

Çoğu defa Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa anaakımının parçası gözüyle bakılmamasının nedenlerinden biri Avrupa'nın on sekizinci yüzyıldaki Aydınlanma Çağı'nın dışında kalmasıdır. Buna sıkça Osmanlı gerileyişinin başlıca nedeni diye de değinilir. Peki, acaba Avrupa'nın geri kalanının ne kadarı Aydınlanma'ya tam anlamıyla katılmıştı? Şüphe-

* Slavlaşmış bu topluluğu Kazakistan'daki Türki topluluktan ayırmak için Kazakistan'dakilere Kazahlar denilmiştir. (ç.n.)
9. Faroqhi 2004.

siz köylüler, hizmetkârlar, zanaatkârlar, serfler, emekçiler, Amerika'ya götürülen köleler, sömürgelerdeki ıslah kamplarına sürülenler, kazığa bağlanıp yakılan "cadılar", sonu gelmeyen küçük çaplı savaşlarda hedef tahtası gibi kullanılan acemi erler ve on sekizinci yüzyıl toplumlarının pek çok diğer geniş kesimi iştirak etmemişti. Ne de köleleri fiilen nakleden, emeklerinin meyvelerini toplayan, küçük hırsızlık sanıklarını sürgüne mahkûm eden, cadı avı emirlerini veren ve en sudan nedenlerle sayısız savaş çıkarıp dokundukları her şeye tarifsiz acılar yaşatan efendilerin çoğu. Aydınlanma –veya eksikliği– Osmanlı Türkiye'sini kesinlikle Avrupa'nın dışı yapmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle de sözde gerileme devrinde, çoğunlukla içine kapalı ve yalnızcı sayılmıştır; nitekim klasik bir döngüsel akıl yürütmeyle bu sıkça hem gerileme nedeni hem de belirtisi diye ortaya atılmıştır. Oysa Osmanlıların dış dünyaya dair farkındalıkları ve ona katılımları, bizatihi kökenlerinin yani dünyanın öteki ucundan gelen göçebeler olmalarının doğal sonucudur ve bu Türklerin içe dönüklükleri mitiyle çelişmektedir. Piri Reis'in erken on altıncı yüzyılda çizdiği haritalar da, Kâtip Çelebi'nin on altıncı yüzyılın ortalarında yazdığı dünya coğrafyasıyla ilgili eseri *Cihannüma*, Evliya Çelebi'nin on yedinci yüzyıldaki seyahatleriyle gene on yedinci yüzyılın başlarında kaleme alınan çeşitli sefaretnameler de bunun kanıtıdır. On sekizinci yüzyıldaysa Osmanlıların dışa dönüklükleri ve ötedeki dünyaya duydukları merak tazelenmişti. Buna iki mesele yol açmıştı. Birincisi, gitgide askeri yenilgilerinin büyük ölçüde diğer Avrupalı güçlerin kullandıkları üstün yeni askeri teknoloji ve teknikler olduğunun farkına varmışlardı. Dolayısıyla bunu öğrenme isteği uyanmıştı (ve daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlı başarılarını ta başında niteleyen de zaten buydu). Ancak ikincisi ve daha önemlisi askeri yenilgilerinin anlamında yatıyordu: Müzakere ve diplomasi yoluyla daha kazançlı çıkılacaktı. Bu da Avrupa'nın dört bir tarafına artan sayıda diplomatik misyon gönderilmesi ve düşmanı anlama ihtiyacının doğmasıyla sonuçlanmıştı.

Dönem dikkati çekecek bir şekilde, Türklerin kendilerinin, Avrupa'nın geri kalanının ve dünya bütünü içindeki rollerinin yeni bir üslupla farkına varmalarının başlangıcını da imlemektedir. On sekizinci yüzyılda Hıristiyan güçlere gönderilen Türk sefirleri Avrupa'daki gözlemlerine İbni Haldun'un hanedanlarla devletlerin gerileme ve çöküşlerine dair teorilerini uygulamışlardı. 1803'den 1806'ya kadar Paris'te sefirlik yapan Halet Efendi, Avrupalı güçler hakkında "Napolyon bütün devletlerde kendi lanetli ülkesi gibi ortalığı birbirine katmanın peşinde koşan ku-

duz bir köpektir... Talleyrand* şımarık bir piskopostur... diğerleriyse eşkıyadan başka bir şey değillerdir"[10] diye yazmıştı. Başka bir deyişle, Batı Avrupalı güçlerin Osmanlıların gerilemesini gözleyip çökeceği kehanetlerinde bulundukları zamanlarda, Osmanlılar da Hıristiyan güçler hakkında tamamen aynı gözlem ve kehanetlerde bulunuyorlardı. Kimin önce çökeceğine tarih gösterecekti.

HIRİSTİYANLAR; MÜSLÜMANLAR VE CEPHELEŞME MİTİ

"Korkunç Türk" fikri de Avrupa'nın dört bir tarafında durmadan yenilenip abartılarak özenle beslenen bir başka mitti. Hatta bu kanı Avrupa sanatında, hem de on beşinci yüzyılın sonu kadar erken tarihlerde, melun "ötekinin" geriye antik tarihe doğru aktarılan anakronik bir metaforu halini almıştı. Giovanni Mansueti'nin 1499 tarihli "Aziz Markos Sinagoga Sürüklenirken" [*San Marco trascinato nella Sinagoga*] adlı tablosunda zalimler Türk kostümleri içinde tasvir edilmişlerdir. Albrecht Dürer'in 1508 tarihinde yaptığı ve Romalı Hıristiyan askerlerin Roma ve Augustus'a adak adamayı reddetmeleri yüzünden pagan komutanları tarafından güya katledilişlerini resmettiği "On Bin Hıristiyan'ın Şehadeti" [*Marter der zehntausend Christen*] adlı eserinde, "Romalı" komutanlar Türk giysileri kuşanmış halde gösterilmişlerdir. Tintoretto'nun 1580 tarihli "(Troyalı) Helena'nın Kaçırılışı" [*Il rapimento di Elena*] tablosunda da onu kaçıran Troyalı zorbalar Türk olarak tasvir edilmişlerdir. Hatta on yedinci yüzyılın ortalarına doğru *Kitabı Mukaddes* temalı eserler de bile karakterler anakronik bir şekilde Osmanlı kıyafetleriyle resmedilmişlerdir[11]. Böylece nasıl Pers savaşlarından sonra Yunan vazo resimlerindeki Troyalılar anakronik bir şekilde birdenbire Pers giysileri içinde gösterilmeye başlandıysa, aşağı yukarı aynı yolla popüler önyargıyı pekiştirmek üzere sanat da işe karıştırılmıştır[12].

Korkunç Türk kuruntusu son kertede Habsburgların eseriydi ama Fransızlar, Felemenkler ve İngilizler tarafından da yayılmıştı. Osmanlı muharebesi tabii ki acımasız ve barbarcaydı. Onları tozpembe görmek hataya düşmek demektir. Ama keza işkence yapan, kazığa oturtan, kelle uçuran, sivil halkı kılıçtan geçirmeyi ve başarısız komutanlarını yargısız infaz etmeyi alışkanlık haline getiren Hıristiyan hasımlarınınki de. Örneğin, daha ziyade "Kazıklı Voyvoda" veya Drakula diye bilinen,

---

* Tam adı Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord olan, Napolyon'a da hizmet veren Fransız devlet adamı. (ç.n.)

10. Alıntı Lewis 1982 içindedir: 214.
11. Örneğin bkz. Mack 2002: 160; Lemaire 2005: 27-9, 36-7.
12. Bkz. bu dizinin *Tek Dünyaya Doğru* adlı 2. Cildi: 33.

Eflak Prensi III. Vlad (1431-76) bu bakımdan insanı dehşete düşürecek derecede nam salmıştır. Korkunç Türk düşüncesi büyük ölçüde Kutsal Savaş [Cihat] mitiyle ilgiliydi: İslamiyet'in esas amacının –hâlâ hüküm süren– Hıristiyanları öldürmek veya Müslüman yapmak olduğu düşüncesi[13]. İslamiyet'le ilişkiler bugün bile "çatışma" ve "cepheleşme" üzerinden tanımlanmaktadır[14]. Osmanlıların, İslamiyet'in dini doktrinlerine sıkı sıkıya bağlı kaldıkları söylenebilir ama bu bakımdan on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın herhangi bir Avrupa gücünden hiç de farklı değillerdi: Katolik, Protestan veya Ortodoks; nitekim Britanyalılar imparatorluklarına Hıristiyanlık tohumlarını eken bir güç gözüyle bakıyorlardı; Rusya kendini Ortodoksluk uğruna mücadele veren bir güç diye tanıtıyordu, keza Fransızlar da Katoliklik (ve on yedinci yüzyılın fevkalade kanlı Fransız Din Savaşları on sekizinci yüzyılda hâlâ hatırlardaydı). Kırım Savaşı'na zemin hazırlayan doğrudan doğruya Hıristiyan güçlerin bu tür dini bakış açılarıydı: Bu savaşta dini bir meselesi bulunmayan tek gücün Osmanlılar olması dikkate değerdir. Muhtemelen din kaynaklı Osmanlı zulmü on sekizinci yüzyılda katmerlenmişti ama aynı şekilde diğerlerininki de; nitekim Avusturya'nın Katolik zulmü ve Ortodoks tebaasını mezhep değiştirmeye zorlaması, 1718'deki Pasarofça Antlaşması'ndan sonra ve 1737-9'daki savaşın ardından bir defa daha soluğu Osmanlı İmparatorluğu'nda alan mülteci akınlarına yol açmıştı. Belki Dimitrie Cantemir 1711'de, hem de Rusya Türkiye'yle savaşırken, Büyük Petro'nun koltuğuna girmişti ama Rusya'nın görüşme önerilerine rağmen, Eflak Voyvodası Constantin Brancoveanu sonuna kadar Osmanlılara bağlı kalmıştı[15]. Her halükârda Habsburglar da büyük ölçüde Kutsal Savaş simgelerini meydana dökmüşlerdi: Örneğin 1737'de girişip bozguna uğradıkları askeri harekâtlarında (ve Osmanlı âdetlerindeki gibi sefer başarısızlıkla sonuçlanınca komutanları Doxat'ın boynunu vurdurmuşlardı). Osmanlılar en azından hiçbir zaman cadı yakmamışlardı.

Açıkçası, Osmanlılarla Avrupalı güçler arasındaki savaşları Müslüman-Hıristiyan cepheleşmesi diye abartmak budalalıkların âlâsı olacaktır. İnebahtı devrinde bile Akdeniz'deki Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki karşılıklı ilişkileri çarpışmalar kadar bağlantılar da

13. Bugün bile Müslüman bir ülkeye seyahat bahsi geçtiğinde, çoğunlukla "ama orası güvenli midir?" diye tepki gösterilir. Nitekim bu satırların yazarı geçenlerde yabancı bir turistin mahalli bir Türk camisine "onların tek derdi bizi öldürmek" gibi bir gerekçeyle girmeyi reddetmesine kulak misafiri olmuştur.
14. Örneğin, "İslamiyet'in Arap çöllerinde parlamasından bu yana, Batı ile Doğu arasında bir türlü sonu gelmeyen çatışmalar ortaya çıkmıştır" (Ferguson 2011: 50). İslamiyet bir "parlama" diye, "Batı ile Doğu" ise "çatışmalar" açısından tanımlanmaktadır.
15. Finkel 2005: 405-6.

karakterize ediyordu. Fransa, Osmanlılarla iyi ilişkiler sürdürüyordu; Venedik, Cenova ve Ragusa gibi tacir devletlerin kaybetmekten çok kazanacakları vardı; 1577'den sonra İspanya bile Konstantinopolis'le bir dizi antlaşma için masaya oturmuştu. Bununla birlikte hepsinden önce, İslamiyet'e Katolik güçlere karşı doğal bir müttefik –"katıksız tektanrıcı" dostlar– gözüyle bakanlar yeni Protestan güçlerdi. Buna bir yere kadar, Protestanlığı birçok yönden –örneğin figürlerle tasviri terk etmelerini– İslamiyet'e (her halükârda baş düşmanları Habsburgları simgeleyen) Katoliklikten daha yakın bir Hıristiyanlık gibi gören, Osmanlılar da karşılıkta bulunmuştu. Osmanlılar elbette ellerini Avrupa'nın işgal ettikleri bölgelerindeki Hıristiyan azınlıklara uzatmak için özel çaba harcamışlar ve bu Avrupa'nın yeni baş gösteren Protestan güçleri tarafından bir hayli olumlu karşılanmıştı. Örneğin, Lutherciliğin 1521'le 1555 tarihleri arasında Almanya'daki zaferi kısmen Osmanlıların Katolik Avusturya üzerindeki baskısına atfedilmiştir. Dolayısıyla Felemenkli Kalvencilerin 1574'deki *Liever Turck dan Paus*, yani "Türk Papa'dan daha iyidir" deyişi işte bu yüzden Patrik Gennadios'un yüzyıl önceki "Sultan'ın sarığı Papa'nın tacından daha iyidir" deyişini çağrıştırmaktadır[16].

Nitekim İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth, 1574'te Fas Şerifi el-Mütevekkil'le ittifak etmiş; 1558 gelindiğindeyse Konstantinopolis'e görüşme önerilerinde bulunmakla meşguldü. İngiltere, bölgedeki Portekiz nüfuzunu dengelemek amacıyla Nijer'i fethi sırasında Fas'a yardım elini bile uzatmıştı. Fas Şerifi el-Mansur da 1603'te buna olumlu yaklaşmış, hatta Kraliçe Elizabeth'e İspanyol Batı Hint Adaları'na Fas'la İngiltere'nin ortaklaşa saldırması gibi şaşılacak bir teklifte bulunmuştu. Bu süreç İspanyolların adalardan kovulması ve Fas'ın Batı Hint Adaları'nda koloniler kurmasının önünü açmıştı. Ne var ki Fas'ın Amerika'yla ilgili kolonizasyon planları boşa çıkmıştı (gerçi Fas'ın 1786'da yeni yeni bağımsızlığını kazanan Amerika Birleşik Devletleri'ni tanıyan dünyadaki ilk ülke olması dikkate değerdir)[17].

Başka bir deyişle, iki tarafın da –hem Hıristiyan Avrupa'nın hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun– "kutsal savaşı" sadece lafta kalmıştı. Aslında Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkiler, genelde Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki savaşlarda bile nadiren görülen ölçüde vahşice zulmettikleri kendi tanrıtanımazlarınkinden daha iyiydi. Başlıca Hıristiyan veya Müslüman başkahramanın savaş esiri kürek mahkûmluğundan daha kötü bir ceza beklemezdi. Muhakkak ki bu da bayram edilecek bir şey değildi ama kendi tanrıtanımazlarının

16. Boxer 1965: 42; Cardini 2001: 144-51; İnalcık 2006: 220-1; Almond 2009: 158-61.
17. Rodinson 1987: 34-5; Matar 1999: 9-10, 19-23; Goody 2004: 42-44.

başlarına geldiği gibi ateşe atılmaktan veya kazığa oturtulmaktan daha iyiydi.

Dönüp geriye bakılırsa, devir Avrupalı güçler arasındaki dini bölünmelerin sınırlarını aşan ittifakların yanı sıra Hıristiyanların dindaşları Hıristiyanlarla, Müslümanların da Müslümanlarla dövüşmesine –ve çoğunlukla herhangi bir Hıristiyan-Müslüman çatışması kadar şiddetli boğuşmalara– sahne olmuştu. Osmanlılar sadece (Şiilikleri nedeniyle tanrıtanımaz saydıkları) Safevilerin yönetimindeki İran'la değil, dindaşları Sünni Müslümanlarla da savaşmışlardı: Türkiye ve Kuzey Afrika'daki her biri sapına kadar Sünni küçük beyliklerle. Diğer taraftan Hıristiyan Âlemi'ndeki iki ana Katolik güç, Fransa ve İspanya sürekli anlaşmazlık içindeydiler. Sık sık da savaşmışlardı. Bütün Hıristiyan güçler ama öyle ama böyle Osmanlılarla masaya oturmuşlardı, hatta ara sıra geleneksel düşmanları Papalık ve Habsburgların yönetimindeki İspanya bile.

Avrupa'daki Türk saltanatı sonuna doğru belki bitkin düşmüş ve zaafa uğramıştı, zaman zaman da acımasız ve haksız davranmıştı ama bu asla bir Hıristiyan'a karşı Müslüman ilişkisi olmamıştı. Çünkü Hıristiyan tebaa üzerindeki Türk egemenliği, Yakındoğu'nun Müslüman Arapları üzerindeki Türk hâkimiyetinden daha kötü değildi –aslında genelde katbekat iyiydi-. Bir Yunan veya Bulgar, Osmanlı metbusuna bir Arap'tan çok daha müteşekkirdi. Buna Osmanlı tarihinin nispeten güçlü makam sahiplerinden Midhat Paşa'nın fevkalade kariyeri ışık tutmaktadır. Midhat Paşa 1864'te henüz meydana getirilen Tuna Vilayeti valiliğine atandığında yeni ve radikal reformlara önderlik etmişti. Bayındırlık işleriyle fabrikaların açılmasına ön ayak olmuş, köylülerin düşük faizle borçlanabileceği tarım kredi kooperatifleri [menafi-i umumiyye sandıkları] kurdurmuştu. Avrupa'nın başka yerleri bu tür reformlardan neredeyse bihaberdi. Ayrıca gayri Müslimlere Müslümanlarla enikonu eşit haklar tanımış, Hıristiyan, Müslüman karışık okullar yaratmış ve Osmanlı Türkçesinin yanı sıra Bulgarcayı da resmi dil yapmış, iki dilde de gazete yayınlanmasına izin verilmişti[18].

Konstantinopolis, Midhat Paşa'yı aşırı radikal bulmuş ve 1867'de Bağdat'a tayin etmişti. Bununla birlikte bir Bulgar'ın Osmanlı saltanatına dair olumlu görüşleri 1893 kadar geç bir tarihte dahi hâlâ unutulmamıştı:

> Türkiye'ye adım atan bir Bulgar'ı her şeyden önce çarpan soluduğu özgürlük havasıdır. İnsan tut ki despotik [bu] yönetim altında meşruti monarşiden

18. Finkel 2005: 464.

> daha fazla özgürlüğe sahiptir... Bir hükümetin varlığını hissetmez... Burada sultanın gayri Müslim tebaasının fark edeceği usandırıcı polisin, yüklü vergilerin, çok ağır vatandaşlık görevlerinin yokluğudur...[19]

Balkan milliyetçiliğini, Osmanlı kötü yönetimini ve imparatorluk yönetiminden kurtulma mücadelesini küçümsemek elbette vahim bir hata olacaktır. Ancak Osmanlıların tarihçisi Caroline Finkel'ın parmak bastığı gibi [aksi de]: "Osmanlılarla ilgili on dokuzuncu yüzyıl anlatılarında çok sık Balkanlarda milliyetçiliğin doğuşu adeta Osmanlıların bölgedeki 'kötü yönetiminin' kaçınılmaz sonucu diye ele alınmıştır –sanki Balkanlardaki Hıristiyanlar kopmak için uygun ânı beklerken Osmanlı efendilerine yüzyıllarca kahramanca direnmişlerdir"[20]. Hıristiyan Avrupa'da cadılar ve tanrıtanımazlar ta on sekizinci yüzyıla kadar hâlâ herkesin önünde canlı canlı yakılırlarken, on beşinci yüzyılda Macar [din adamı] György* [Georgius de Hungaria] "Türkler kimseyi inancından vazgeçmeye zorlamıyorlar" diye, on yedinci yüzyıldaysa Fransız gezgin La Motraye** "yeryüzünde Türkiye'den başka hem her türlü Dinin buyruklarının bu kadar özgürce yerine getirilebildiği hem de bu kadar az sıkıntıya maruz kalınan hiçbir ülke yoktur" diye yazmıştı[21].

MİLLİYETÇİLİK HEYULASI

Türkler, Balkanlarda Latinlerin zulmüne karşı Hıristiyan Ortodoksluğunu kollamak bakımından –veya hiç değilse kurtarıcılar olarak– çok başarılıydılar. Gelgelelim Ortodoks Hıristiyanlık on sekizinci yüzyıldan, özellikle de Büyük Petro'nun tahta çıkışından sonra ve Rusya'nın Konstantinopolis'i Yunanlara (veya Yunan Ortodoksluğuna ki pek aynı şey değildir) iade hedefiyle birlikte, Rusya'da kendine yeni bir müdafi bulmuştu. Yunan bağımsızlık savaşını başlatan milliyetçi Yunanların gizli örgütü *Philiki Hetaireia* ["Dostluk Cemiyeti"] 1814'te Odessa'da, esasen Osmanlı İmparatorluğu içindeki Yunanlardan ziyade Karadenizli ve Rusyalı Yunanlar tarafından kurulmuştu. Rusya'nın doğrudan desteğine sahipti. Başlıca dayanakları Rus Dışişleri Bakanı Kont Kapodístrias, Korfu doğumlu bir Yunan'dı[22]. Antik Yunan tarihi-

---

19. Alıntı Andrew Mango, *Atatürk* (1999) içindedir: 17.
20. Finkel 2005: 428.
* Bkz. Macaristanlı György, *Türkler*, Çev. Lale Aslan Özcan, Bilge Kültür Sanat, 2009. (ç.n.)
** Bkz. Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, Çev. Nedim Demirtaş, İstiklal Kitabevi Yayınları, 2007. (ç.n.)
21. Her iki alıntı da Mansel 1995 içindedir: 47.
22. İşin ilginç tarafı, 1817'de Rusya'nın iki Dışişleri Bakanı vardı: Kont Nesselrode ve Kont Kapodístrias. İkincisi "Rusluğunun" yanı sıra etnik bakımdan Yunan'dı ve bir Helen

ne, Avrupa uygarlığının esası gözüyle bakarak destan düzen, modern Yunanları Perikles, İskender ve Platon'un bıraktığı mirasın meşale çekenleri yerine koyan Batı Avrupa Romantik hareketi de bu gelişmeyle aynı zamanda ortaya çıkmıştı. Lort Byron ve (1863'te sürgünde yaşayan bir grup Yunan tarafından Yunanistan tahtına çıkması dahi önerilen) Lort Lytton gibi diğer Batılı romantikler, Yunanları kahraman kılığına büründürmüşlerdi. Dahası "Asyalı" Türklere karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesini aklı sıra antik Yunanların Perslere karşı mücadeleleriyle aynı kefeye koymuşlardı (bu algı Yunanların Nazilere karşı kurtuluş mücadelesi nedeniyle II. Dünya Savaşı sırasında tekrar canlanmıştı; bunun Britanyalı Klasikçileri mücadeleye katılmaya cezp etmesi dikkate değerdir). Fransız Devrimi'nin harekete geçirdiği güçler de Balkan milliyetçiliğini etkilemişti. Dolayısıyla Türkler her bakımdan şeytan yerine koyulmuşlardı. Sonuç Türkler kadar Yunanlar için de bir trajediydi. Balkan politikalarına o gün bugündür hükmedecek şekilde Yunan'la Türk'ü birbirine düşürmüştü. 1821'deki Yunan ayaklanması ve [Fener Rum] Patriği Gregorios'un Patrikhane'nin önünde asılmasıyla doruk noktasına varmıştı. Bizans tarihçisi Sör Steven Runciman, bu konuda şöyle yazmıştır: "Fatih Sultan'la [Osmanlı yönetimindeki ilk Patrik] Gennadios arasındaki sözleşme Patrikhane tarafından bozulmuştu. Türkler artık Ortodokslara güvenmeye istekli değillerdi."[23] Sonuçta upuzun bir ortak tarihi olan iki halk arasındaki ilişki zehirlenmişti. Öyle ki, bölgedeki politikalar bugün bile bundan hâlâ zarar görmektedir.

Dönüp geriye o sekiz yüzyılın veya Yunan-Türk simbiyozunun trajik bir şekilde sona erişine bakarken, işin önem verilmesi gereken ilk yönü geçmişte kalan tarihin tamamını on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın gelişmeleriyle yeniden yorumlamamak ve ilişkiye, uydurulmuş geriye dönük bir tarihi dayatmamaktır[24]. İkincisiyse Osmanlı İmparatorluğu'yla Türkiye arasındaki farka parmak basmaktır. Bugün çoğu kimse Türkiye'ye esas itibarıyla Ortadoğulu bir ülke gözüyle bakmaktadır ve (her ne kadar çok farklıysa da) böyle yapmakta belki de haklıdırlar. Oysa Osmanlı İmparatorluğu ta başından itibaren özünde *Avrupalı* bir güçtü. Doğru, doğuda bir imparatorluğu vardı ama Fransa veya Büyük Britanya gibi diğer Avrupalı güçlerin de. Aslında Yunanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun hasımlarından çok ortaklarıydılar –hem

---

hayranıydı. Kendini Yunanların Osmanlı Türkiye'sinden kurtuluşuna adamıştı. Daha sonra Yunanistan'ın ilk devlet başkanı olmuştu.

23. Runciman 1968: 406.

24. Örneğin, Yunanistan'ı gezen turistlere güya Yunan dilinin her türlü kullanımının Türkler tarafından yasaklandığı, yüzyıllarca süren "Türk baskısı" sırasında Yunancanın "gizlice yaşatıldığı" efsanevi bir "mağaranın" gösterildiğine bizzat ben tanıklık ettim.

de Osmanlıların din kardeşleri Araplardan katbekat daha fazla-. Daha önce belirttiğimiz gibi, Osmanlılardan önceki Selçuklu gücü de büyük ölçüde bir Rum-Selçuklu ortaklığıydı. Ayrıca ardı sıra gelen Osmanlı İmparatorluğu asla milliyetçi bir Türk devleti değildi. Zaten birçok kimse Osmanlı uygarlığını "Bizans-Türk" uygarlığı yerine koymuştu. Ancak bu kısmen doğruydu. Elbette Türkler ağır basıyorlardı ama bundan daha fazlasıydı. Yunanlar ve Türklerin yanı sıra Arnavutları, Slavları, Ermenileri, Mısırlıları, Arapları, Berberileri ve diğerlerini kapsıyordu: Ulusüstüydü. Yükselen Avrupa milliyetçiliği on sekizinci yüzyıldan sonra Türklerle diğer milletleri birbirine düşürmüştü (Yunanlar ve Türkler kadar Araplar ve Türkleri de; ve bugün hem Yunan hem de Arap milliyetçiliği bölgenin hâlâ başlıca siyasi sorunudur). Dolayısıyla her şey ters gitmeye başlamıştı. Nitekim Sultan Abdülhamid milliyetçi hareketlerle karşı karşıya kaldığında şaşkına dönerek şöyle haykırmıştı: "Ama biz hepimiz Osmanlıyız".

On dokuzuncu yüzyılın iki ucu da keskin kılıç misali Avrupa düşüncesi dünyaya milliyetçiliği yamamıştı. Buna bir taraftan Versailles Antlaşması'yla bir evrensel insan hakkı diye değinilmiş, diğer taraftan da aşırı milliyetçilikten doğan ve dünya politikalarına zarar veren birçok diğer sorun şöyle dursun, Nazizm'le değersizleşip aşırılığın en kötü şekline bürünmüştü. Ama nasıl on dokuzuncu yüzyıl milliyetçiliği on sekizinci yüzyıl romantizminin haramzadesiyse, yirminci yüzyıl milliyetçiliği de bir başka haramzadeyi dünyaya getirmişti: Kendini en kötü şekilleriyle Balkanlar, Ortadoğu ve başka yerlerde açığa vuran, aşırı "kavmiyetçilik".

1920'lerde Anadolu'daki, ağırlıkla Smyrna [İzmir] ve Trebizond'un [Trabzon] yanı sıra hinterlantlarının sakini, bütün Yunan [Rum] cemaatlerinin kovulması genellikle –ve haklı nedenlerle– bir hoşgörüsüzlük eylemi diye mahkûm edilir. Ne var ki bu işin püf noktasını gözden kaçırmaktır. Bir kere bunların hiçbiri tek taraflı değildi. Mübadeleydiler; Yunanların Türkiye'yi işgal etmelerinin yol açtığı, ardından da Yunanların Türkleri kovmalarıyla başlayan [nüfus] mübadeleleriydi. Ayrıca önemle hatırlatmalıyız ki, yirminci yüzyılın başlarında sadece Yunan ve Ermeniler değil, Anadolu'nun dört bir tarafındaki Müslüman kitlelerin yanı sıra Suriye ve Arabistan'daki Araplar da (Arap İsyanı) şiddetle ayaklanmıştı. 1909'da Adana'nın Müslüman eşrafı Ermeni katliamlarını kınamış ve açık açık Ermeni kilisesini kollayacaklarını belirtmişlerdi[25]. Daha da önemlisi, aslında Yunan ve Ermenilerin Anadolu'daki varlıklarını bu kadar uzun bir süre devam ettirebilmiş *olmaları*

25. Finkel 2005: 507-8, 518.

tamamen Türklerin hoşgörüsü sayesindeydi: Bariz bir şekilde onların farklı din, kültür ve kimliklerini tanımış, sonuçta cemaatlerine saygı gösterip onları korumuşlardı. Steven Runciman bu konuda da şöyle yazmıştır: "Onlar [Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunanlar] ta 1913'teki Balkan Savaşı'nın sonuna kadar Yunanistan Krallığı'nın sınırları içinde yaşayan Yunan soydaşlarından sayıca daha fazlaydılar ve aşağı yukarı daha zengindiler". Çoğu Osmanlı [tebaası] Yunan [Rum], on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ve ilerleyen yıllarında Yunan "anayurdu" için İmparatorluğu terk etmişti. Ancak Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu'nun ne ustalığına ne de zenginliğine –veya ekonomik imkânlarına– sahipti. Birçoğu geri gelmişti[26].

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusun imparatorluğun çöküş sürecine girdiği on dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında katledilmesine bizzat Ermeniler tarafından haklı nedenlerle eşi benzeri bulunmayan bir trajedi (ve çoğu Türkün hâlâ gerektiği gibi yüzleşmediği bir olgu) gözüyle bakılır. Ama neredeyse bunun kadar trajik olan, iki halkın da birbirine karşı duydukları güvenin ortadan kalkmasıydı. Öyle ki artık bütün tarihleri birbirine karşı yürüttükleri hiç bitmeyen nefret yüklü Düalist bir mücadele gibi görülmektedir. Örneğin, bugün Ermenistan'da Ortaçağ Ermeni başkenti Ani'nin yıkımı tamamen 1064'teki Selçuklu fethine atfedilir: Aslında daha önce yani 1045'te Makedon hanedanından İmparator IX. Konstantinos Monomakhos komutasındaki Bizans güçlerince yerle bir edilmiş ve ardından da Ortodoks Bizanslılar Monofizit Ermenilere vahşice zulmetmişti. Kaderin bir başka cilvesi de yanlış adlandırılan "Makedon" hanedanından gelen Bizans imparatorlarının aslında Ermeni olmasıdır. Ani'nin Selçuklular tarafından 1064'te zaptı, ayakta kalan yapıların (örneğin Resim 97) kanıtladığı üzere, özellikle ticari binaların önemsenerek şehrin *yenilenmesi* ve ibadet özgürlüğüyle sonuçlanmıştı (Nitekim seçkin Ermeni tarihçisi ve "Ermeni hayranı" David Marshall Lang'in özen göstererek işaret ettiği gibi, çoğu Ermeni, Türklere onları Ortodoks baskısından kurtaranlar gözüyle bakarak onları iyi karşılamıştı)[27]. Dahası muhtemelen Ermeniler, Osmanlı saltanatının başından sonuna kadar Konstantinopolis'teki sarayda bir ihtimal Yunanlar hariç, herhangi bir gruptan daha yüksek ve sayılarıyla kesinlikle kıyas kabul etmez düzeyde bir nüfuza sahip olmuşlardı (Resim 36). Acı gerçek şu ki, yirminci yüzyıl yıkılan imparatorlukların arkada bıraktığı ölülerden geçilmez: Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle bir buçuk milyon kadar Ermeni (ve en

26. Runciman 1968: 407; Finkel 2005: 487.
27. Burney ve Lang 1971: 210.

az aynı sayıda Türk); Hindistan'da İngiliz İmparatorluk Yönetimi'nin çöküşüyle muhtemelen iki milyon; Fransa'nın Cezayir'deki imparatorluğunun çöküşüyle (üç aşağı beş yukarı) bir milyon ve Belçika'nın Kongo'daki yönetiminin çöküşüyle beşle on beş milyon arasında bir kayıp. Tarih elbette ceset sayısı veya ölümlerin fikstürlerinden ibaret değildir ve kıyaslamak yanlıştır. Ama bu bir vahşeti seçip ayırmak için diğerlerini örtbas etmeyi de doğrulamaz.

Osmanlı İmparatorluğu, 1877-78'deki Rus-Türk Savaşı'nda [93 Harbi] Avrupa'daki topraklarının üçte birinden fazlasını ve Hıristiyan nüfusunun çoğunu kaybetmişti. İşte o zaman, tarihinde ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanların sayısı Hıristiyanlarınkini aşmıştı. Ne tuhaftır ki, Osmanlıları Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde imparatorluktaki Hıristiyan cemaatleri "himaye" etme ısrarıyla daha "İslami" olmaya zorlayanlar Avrupalı Hıristiyan güçlerdi: Ortodoksların Rusya'sıyla Katoliklerin Fransa'sı. Bu Avrupa milliyetçiliğinin, Rus Panslavizm'i ve Panortodoksluğu'nun doğuşu, Romantik Panhelenizm'in icadıyla, genelde Batılı güçlerin etnik ve dini ulusal ayrımlar konusundaki ısrarlarıyla kuvvet bulmuştur. Dolayısıyla imparatorluğun gayri Müslim parçalarının kopuşunu Batılı güçler teşvik edip kolaylaştırmışlardır. Bunların hepsi birleşip Abdülhamid'in Halife unvanını, yani imparatorluğun hem içindeki hem de dışındaki bütün Müslümanların lideri unvanını –ve daha önceki hiçbir sultanın üzerinde durmadığı bir rolü– kullanarak, Osmanlı devletinin İslami yönünü öne çıkarmasına yol açmıştı. Örneğin, Sultan Abdülhamid 1903'te, daha önce asla önemli sayılmaması nedeniyle evvelce hiç kutlanmayan bir yıldönümünü, Hilafetin Osmanlılara intikalinin dört yüzüncü yıldönümünü kutlamayı önermişti. 1900'den sonra Hicaz Demiryolu'nun inşaatı da bunun yani Osmanlıların "İslamlaştırılmasının" bir faslıydı[28].

Fernand Braudel'in belirttiği gibi, sonuçta "sanayileşmiş, etkin ve doymak bilmez Avrupa'nın [tarih sahnesine] muzafferane girişi, bu sıkıntılı dünyada tökezleyip duran Osmanlı azametinin ölüm çanlarını çalacaktı"[29]. Ancak Osmanlı İmparatorluğu neredeyse kendine rağmen dayanacaktı. Kısmen payandalanmasının çekiştiği büyük güçlerin çıkarıyla ilgili hale gelmesi yüzünden, kısmen de II. Mahmud gibi az sayıdaki ehil sultanla Ahmed Köprülü gibi bir avuç ehil sadrazamdan ötürü. Osmanlı İmparatorluğu sonuçta, neredeyse farkında olmadan, hepsinden daha uzun bir süre ayakta kalmıştı; geleneksel düşmanlarından daha fazla dayanmıştı: Venedik Cumhuriyeti, İspanyol İmpara-

28. Finkel 2005: 491-9.
29. Braudel 1981-4, 3: 483.

torluğu, Malta Şövalyeleri, Papalık Devleti, Avusturya İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu, Pers İmparatorluğu; hatta geleneksel dostlarından da: Fransa Krallığı ve Alman İmparatorluğu. Osmanlı İmparatorluğu sayılı günlerinde bile, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz kuvvetlerini hem Gelibolu hem de Kut'ül Ammare'de yenerek, dünyanın o sıralardaki en büyük gücü Britanya İmparatorluğu'nu iki defa bozguna uğratmıştı. En nihayetinde öldürücü son darbeyi bu güçlerin hiçbiri değil Makedonya doğumlu mavi gözlü bir Türk indirmişti. Aynı zamanda hem Avrupalı hem de Türk, hem Batılılaşmacı hem de Türk milliyetçisi olan, Mustafa Kemal Atatürk'ün inkılabı Türklerle Avrupalıların simbiyozunun geçmiş bin yılıyla tamamen uyum içindeydi[30].

***

O halde, bitirirken, artık bu kitabın ilk kelimelerine dönebiliriz: Adına. Roma İmparatorluğu'yla bağlantı sadece adında saklı değildir. Bu bağlantı başından sonuna kadar mevcuttur: Selçuklu Devleti'yle, Fatih Sultan Mehmet'le, Konstantinopolis'in Osmanlı devrindeki niteliğiyle, profesyonel Osmanlı ordusuyla ve Türk deniz gücüyle ilgilidir. Bu benzetme tesadüfî de değildir. Patrick Kinross'un kelimeleriyle: "Nitekim karma dünyasının doğası gereği Osmanlı İmparatorluğu, eklektik politikaları sayesinde, Roma İmparatorluğu'nun gerçek halefi haline gelecekti"[31]. Belki de başka hiçbir şey, eskiden Uzakdoğu'da yaşayan bir halkın Avrupa'nın sahip çıktığı en büyük mirasın nasıl bu kadar esaslı savunucuları olabileceğini gösteremez.

30. Bir Türk tarihçi, bir Britanyalı tarihçiden alıntı yaparak gayet isabetli bir şekilde şöyle demektedir: "Arnold Toynbee, 'doğrusu Mustafa Kemal, Batı'nın en yüce prensiplerini Batı'nın kendisine karşı savunuyordu' diye yazmıştır." (İnalcık 2006: 83.)
31. Kinross 1977: 59.

Kaynakça

Abu-Lughod, Janet L., *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, Oxford 1989.

Allen, W. E. D. (Der.), *Russian Embassies to the Georgian Kings: 1589 – 1605*, Hakluyt Society 1972.

Almond, Ian, *Two Faiths, One Banner: When Muslims Marched with Christians Across Europe's Battlegrounds*, Londra 2009 [*İki Din Tek Bayrak (Avrupa'nın Savaş Meydanlarında Müslüman – Hıristiyan İttifakları)*, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, 2013].

Amitai, Reuven ve Biran, Michal (Der.), *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden 2005.

Asimov, A.S. ve Bosworth, C.E. (Der.), *History of Civilizations of Central Asia, Volume IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century*, Paris 1998.

Baldick, Julian, *Animal and Shaman: Ancient Religions of Central Asia*, Londra 2000 [*Hayvan ve Şaman (Orta Asya'nın Antik Dinleri)*, Çev. Nevin Şahin, Hil Yayınları, 2011].

Barfield, Thomas J., *The Perilous Frontier: Nomad Empires and China, 221 BC to AD 1757*, Cambridge (Mass) 1989.

Barthold, Wilhelm, *Turkestan Down to the Mongol Invasions*, Londra 1977.

Beckwith, Christopher I., *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton 2011 [*İpek yolu İmparatorlukları (Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi)*, Çev. Kürşat Yıldırım, ODTÜ Geliştirme Vakfı, 2011].

Biran, Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*, Cambridge 2005.

Bosworth, Clifford Edmund, *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern India 994-1040*, Oxford 1963.

Bosworth, Clifford Edmund, *Later Ghaznavids: Splendour and Decay, the Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Oxford 1977.

Boxer, Charles Ralph, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, Londra 1969.

Bradford, Ernle, *The Sultan's Admiral: Barbarossa: Pirate and Empire Builder*, Londra 1969 [*Padişahın Amirali Barbaros Hayreddin*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Doğan Kitap, 2010].

Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism: 15Th-18th Century*, 3 Volumes, Londra 1981-4 [*Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları, Mübadele Oyunları, Dünyanın Zamanı*, Çev. *Mehmet Ali Kılıçbay*, İmge Kitabevi, 2004].

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 Volumes, Londra 1972 [*Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 Cilt, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 1993-4].

Brotton, Jerry, *The Renaissance Bazaar: From the Silk Road to Michelangelo*, Oxford 2002 [*Rönesans*, Çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi, 2013].

Bryer, Anthony Applemore Mornington, "Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage", R. H. C. Davis, J. M. Wallace-Hadrill (Der.), *The Writing of History in the Middle Ages* içinde, Oxford 1981.

Burney, Charles ve Lang, David Marshall , Peoples of the Hills, Londra 1971.

Cahen, Claude, *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum-Eleventh to Fourteenth Century*, Londra 2001 [Osmanlılardan Önce Anadolu, Çev. Erol Üyepazarcı ,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014].

Campbell, Caroline; Chong, Alan; Howard, Deborah ve Rogers, J. Michael, *Bellini and The East*, Londra 2005.

Cardini, Franco, *Europe and Islam*, Cambridge 2001 [*Avrupa ve İslam*, Çev. Gürol Koca, Literatür Yayıncılık, 2004].

Casale, Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, New York ve Oxford 2010.

Chaudhuri, Kirti Narayan , *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge 1985.

Christian, David, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Volume I: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire*, Oxford 2008.

Cunliffe, Barry, *Europe Between the Oceans 9000 BC–AD 1000*, New Haven 2009.

Çağatay, Ergun ve Kuban, Doğan, *Türkçe Konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlar'a 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Tetragon, 2008.

Darwin, John, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires 1400-2000*, Londra 2007.
de Busbecq, Ghislain Ogier, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, Hazırlayan: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, 1974.
Di Cosmo, Nicola, *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge 2002.
Diamond, Jared, *Guns, Germs and Steel*, Londra 1997 [*Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, TÜBİTAK Yayınları, 2010]
Elliott, J. H., *Imperial Spain: 1469-1716*, Londra 1963.
Evliya Çelebi, *An Ottoman Traveller: Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi*, Çeviren ve Yorumlayanlar: Dankoff ve Kim, Londra 2010.
Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 1. Cilt, 1. Kitap*, Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 2003.
Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, Londra 2004 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Ayşe Berktay, Kitap Yayınevi, 2007].
Ferguson, Niall, *Civilization: The West and the Rest*, Londra 2011 [*Uygarlık– Batılılık ve Ötekiler*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi yayınları, 2012].
Fernández-Armesto, Felipe, *Civilizations*, Londra 2000.
Fernández-Armesto, Felipe, *Pathfinders: A Global History of Exploration*, Oxford 2006.
Fernández-Armesto, Felipe, *1492: The Year Our World Began*, Londra 2009.
Findley, Carter Vaughn, *The Turks in World History*, Oxford 2005 [*Dünya Tarihinde Türkler*, Çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, 2006].
Finkel, Caroline, *Osman's Dream: The story of the Ottoman Empire, 1300 – 1923*, Londra 2005 [*Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı 1300-1923*, Çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, 2007].
Freely, John, *Istanbul: The Imperial City*, Londra 1996 [*Saltanat Şehri İstanbul*, Çev. Lale Eren, İletişim Yayınları, 2008].
Geary, Patrick J, *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton 2002 [*Uluslar Miti ve Avrupa'nın Kökenleri*, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, 2012].
Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 7 Volumes, Der. J. B. Bury, Londra 1900 [Türkçeleri: *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi ve Bizans Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Çev. Asım Baltacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988-1995].

Goffman, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002 [*Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, Çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, 2004].

Golden, Peter B., *Central Asia in World History*, New York ve Oxford 2011 [*Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, 2015].

Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Londra 1971 [*Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, Çev. Müfit Günay, Kabalcı Yayınevi, 2012].

Goody, Jack, *Renaissances: The One or the Many?*, Cambridge 2009 [*Rönesanslar*, Çev. Bahar Tırnakcı, İş Bankası Kültür Yayınları, 2015].

Goody, Jack, *The East in the West*, Cambridge 1996 [*Batıdaki Doğu*, Çev. Burhan Mert, Dost Kitabevi, 2002].

Goody, Jack, *The Eurasian Miracle*, Cambridge 2009 [*Avrasya Mucizesi*, Çev. Zeynel Kılınç, Küre Yayınları, 2013].

Goody, Jack , *The Theft of History*, Cambridge 2006 [*Tarih Hırsızlığı*, Çev. Gül Çağılı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012].

Goody, Jack, *Islam in Europe*, Cambridge 2004 [*Avrupa'da İslam Damgası*, Çev. Şahabettin Yalçın, Etkileşim Yayınları, 2005].

Grant, James, *Old and New Edinburgh: Its History, its People and its Places*, Volume III. Edinburgh 1881.

Grousset, René, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, New Brunswick 1970 [*Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, 2000].

Hale, John, *The Civilization of the Renaissance in Europe*, Londra 1993.

Halliday, Fred, *Islam and the Myth of Confrontation*, Londra 1996. [*İslam ve Çatışma Miti*, Çev. Gülberk Koç, Umut Özkırımlı, Sarmal Yayınevi, 1997].

Harrison, Thomas (Der.) Robert Browning, "Greeks and Others: From Antiquity to the Renaissance", *Greeks and Barbarians* içinde New York, 2002.

Harmatta, J. ve Litvinsky, B. A., "Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650-750)", Litvinsky (Der.), *History of Civilizations in Central Asia, Volume III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750* içinde, Paris 1996.

Headley, John M., *The Europeanization of the World. On the Origins of Human Rights and Democracy*, Princeton 2008.

Heather, Peter, *Empires and Barbarians: Migration, Development and the Birth of Europe*, Londra 2009.

Hillenbrand, Carole, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*, Edinburgh 2007 [*Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslam'ın Simgesi*, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayıcılık, 2015].

Hillenbrand, Robert, *Islamic Architecture*, Edinburgh 1994 [*İslam Sanatı ve Mimarlığı*, Çev. Çiğdem Kafesçioğlu, Homer Kitabevi, 2005].

Hobson, John M, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge 2004 [*Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, Çev. Esma Ermert, Yapı Kredi Yayınları, 2011].

Holt, P.M., Lambton, Ann K.S. ve Lewis, Bernard (Der.), *The Cambridge History of Islam*, 2 Volumes, Cambridge 1970 [*İslam Tarihi: Kültür ve Medeniyeti*, 4 Cilt, Çev. Kolektif, Kitabevi Yayınları, 1997].

Hunt, Margaret R., *Women in Eighteenth Century Europe*, Londra 2010.

İnalcık, Halil, *Turkey and Europe in History*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006.

Kaeuper, Richard W., *Chivalry and Violence in Medieval Europe*, Oxford 1999.

Kessler, Adam T., *Empires Beyond the Great Wall: The Heritage of Genghis Khan*, Los Angeles 1993.

Khodarkovsky, Michael, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington 2002.

King, Charles, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford 2009.

Kinross, Patrick, *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York 1977 [*Osmanlı: İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. Meral Gaspıralı, Altın Kitaplar, 2008].

Klimburg-Salter, Deborah, *The Kingdom of Bāmiyān: Buddhist Art and Architecture of the Hindu Kush*, Napoli, Roma 1989.

Koestler, Arthur, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage*, Londra [*On Üçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası*, Çev. Belkıs Çorakçı, Say Yayınları, 2001].

Kohl, Philip L., "The Early Integration of the Eurasian Steppes with the Ancient Near East: Movements and Transformations in the Caucasus and Central Asia", Peterson, Popova ve Smith, *Beyond the Steppe and the Sown, Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology* içinde, Leiden 2006.

Kohl, Philip L., *The Making of Bronze Age Eurasia*, Cambridge 2007.

Lane-Poole, Stanley, *The Story of The Barbary Corsairs*, Londra 1890.
Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*, New York 1940.
Lemaire, Gérard-Georges, *The Orient in Western Art*, Paris 2005.
Lewis, Archibald R., *Nomads and Crusaders: A.D. 1000-1368*, Bloomington 1998.
Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, Londra 1982 [*Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev. Nimet Yıldırım, Birey Yayıncılık, 1997 ve Ayışığı Kitapları, 2000].
Lewis, David Levering, *God's Crucible: Islam and the Making of Europe, 570-1215*, New York 2008.
Litvinsky, B.A. (Der.), *History of Civilizations in Central Asia, Volume III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750*, Paris 1996.
Lowry, Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, 2003 [*Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010].
Mack, Rosamond E., *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600*, Berkeley 2002 [*Doğu Malı Batı Sanatı İslam Ülkeleriyle Ticaret ve İtalyan Sanatı 1300-1600*, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, 2005].
Maenchen-Helfen, Otto, *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*, Berkeley 1973.
Mainz, Beatrice Forbes, "Nomad and Settled in the Timurid Military", Amitai, Reuven ve Biran, Michal, *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* içinde, Leiden 2005.
Mak, Geert, *The Bridge: A Journey Between Orient and Occident*, Londra 2008 [*Köprü*, Çev. Gül Özlen, Atlas Yayınevi, 2007].
Mango, Andrew, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, New York 1999 [*Atatürk – Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, 2007].
Mango, Andrew, *The Turks Today*, Londra 2004 [*Türkiye ve Türkler (1938'den Günümüze)*, Çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, 2006].
Mansel, Philip, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, Londra 1995 [*Konstantiniyye (Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924)*, Çev, Şerif Erol, Everest Yayınları, 2011].
Matar, Nabil, *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery*, New York 1999 [*Keşifler Çağı'nda Türkler Mağripliler ve İngilizler*, Çev. Mustafa Kırca, Hasan Baktır, Vadi Yayınları, 2013].
McCarthy, Justin, *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*, Londra 1997 [*Osmanlı Türkleri (1821'den 1923'e)*, Çev. Timur Demirtaş, Tarih&Kuram Yayınevi, 2015].
Morris, Ian, *Why the West Rules--for Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future*. Londra 2011 [*Dünyaya*

Neden Batı Hükmediyor (Şimdilik), Çev. ? Yayıma Hazırlayan: Hülya Hatipoğlu, Alfa Yayıncılık, 2014].

Necipoğlu, Gülru, *Sinan Çağı (Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür)*,İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013

Nizam al-Mulk [Nizamülmülk], *The Book of Government or Rules for Kings*, Çev. Hubert Darke, Londra, 1960 [*Siyasetnâme*, Çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, 1995; *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012].

Norwich, John Julius, *A History of Venice*, Londra 2003.

Norwich, John Julius, *Byzantium*, 3 Volumes, Londra 1988-95 [Bizans, 3 Cilt, Çev. Hamide Koyukan (I. Cilt), Selen Hırçın Riegel (2. ve 3. Cilt), Kabalcı Yayınları, 2013].

O'Shea, Stephen, *Sea of Faith: Islam and Christianity in the Medieval Mediterranean World,* Londra 2006 [*İnanç Denizi (Ortaçağ Akdenizinde İslam ve Hıristiyanlık)*, Çev. Egemen Demircioğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011].

Öney, G. (Der.), Ünal, R. H. (Der.), Demir, A., Kuyulu, İ., Bulut, L., Demiralp, Y., Çakmak, Ş., Daş, E., *Erken Osmanlı Sanatı: Beyliklerin Mirası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.

Özen, Mine Esiner, *Pirî Reis and his Charts,* Motif Matbaa, 2006.

Pagden, Anthony, *Worlds at War: The 2,500-Year Struggle Between East and West,* Oxford 2008.

Parry, J. H., *The Age of Reconnaissance*, Londra 1963.

Peacock, Andrew C. S., *Early Seljūq History: A New Interpretationi*, Londra 2010 [*Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, Çev. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016].

Peacock, Andrew C. S., "Islam, Trade and Politics Across the Indian Ocean: Links Between Southeast Asia and the Ottoman Empire, 16th–20th Centuries", *Anatolian Archaeology* 16: 9-10, 2010.

Rehman, Abdur, *The Last Two Dynasties of the Śāhis. Analysis of their History, Archaeology, Coinage and Palaeography*, Delhi 1979.

Rietbergen, Peter, *Europe: A Cultural History,* Londra 2006.

Roberts, J. M., *A History of Europe*, Oxford 1996 [*Avrupa Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Kitabevi, 2010].

Roberts, J. M., *The Triumph of the West,* Londra 1985.

Rodinson, Maxime, *Europe and the Mystique of Islam*. Londra 1987 [*İslam'ın Mirası: Batılıyı Büyüleyen İslam*, Çev. Cemil Meriç, Pınar Yayıncılık, 2003].

Rogers, J. M. ve Ward, R. M., *Süleyman the Magnificent*, Londra 1998.

Rogerson, Barnaby, *The Last Crusaders: The Hundred-Year Battle for the Center of the World,* Londra 2009.
Roxburgh, David J., *Turks: A Journey of a Thousand Years, 600-1600,* Londra 2005.
Runciman, Steven, *A History of the Crusades,* 3 Volumes, Cambridge 1951-4 [*Haçlı Seferleri Tarihi* (3 Cilt), Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, 2008].
Runciman, Steven, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965 [*Konstantinopolis Düştü*, Çev. Derin Türkömer, Doğan Kitap, 2011].
Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.
Sanping Chen, "Turkic or Proto-Mongolian? A Note on the Tuoba Language", *Central Asiatic Journal* 49, 2: 161-74, 2005.
Schafer, Edward H., *The Golden Peaches of Samarkand*. Berkeley 1963.
Schimmel, Annemarie, *Rumi's World: The Life and Work of the Great Sufi Poet*, Lahor 2003 [*Ben Rüzgârım Sen Ateş Mevlana Celaleddin Rumi'nin Hayatı ve Eseri*, Çev. Senail Özkan, Ötüken Neşriyat, 1999].
Sinor, Denis, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire", Sinor (Der.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* içinde, Cambridge 1990.
Sinor, Denis, "The First Türk Empire", Litvinsky (Der.), *History of Civilizations in Central Asia, Volume III: The Crossroads of Civilizations, A.D. 250 to 750* içinde, Paris 1996.
Sinor, Denis (Der.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990 [*Erken İç Asya Tarihi*, Çev. İsenbike Togan, İletişim Yayınları, 2000].
Strauss, Barry S., "The Problem of Periodization: The Case of the Peloponnesian War", Mark Golden ve Peter Toohey (Der.), *Inventing Ancient Culture* içinde, Londra 1997.
Swanton, Michael (Çev. ve Der.), *The Lives of Two Offas: Vitae Offarum Duorum,* Crediton 2010.
Tetley, G. E., *The Ghaznavid and Seljuk Turks: Poetry as a Source for Iranian History,* Londra 2009.
Torday, Laszlo, *Mounted Archers: The Beginnings of Central Asian History,* Durham 1997.
Ustinova, Y., "Lycanthropy in Sarmatian Warrior Societies: The Kobyakovo Torque", *Ancient East and West*, Vol 1, No 1, Leiden 2002.
Wheatcroft, Andrew, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans, and the Battle for Europe,* Londra 2008 [*Kapıdaki Düşman (Habs-*

burglar ile Osmanlıların Avrupa Mücadelesi), Çev. Neşenur Domaniç, Doğan Kitap, 2012]., Wheatcroft, Andrew, *The Ottoman: Dissolving Images,* Londra 1993 [*Osmanlılar*, Çev. Mehmet Harmancı, Altın Kitaplar, 1996 veya *Korkunç Türk: Batının Gözüyle Osmanlı*, Çev. Gülçin Aldemir Somuncu, Aykırı Yayınları, 2004].

Woodhouse, C. M., *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford 1986.

Dizin

1857'deki İsyan 107
1877-78'deki Rus-Türk Savaşı 177

A
Abbasi Devrimi 70
Abbasi Halifeliği 71, 72, 86
Abbasiler 191
ABD Deniz Kuvvetleri'nin Trablus'a saldırısı 146
Abdurrahman, III. 43
Abdülhamid, II., Sultan 40, 175, 177
Abdülmelik 76
Açe 153, 154, 155, 156, 161, 162
Açe Sultanı 155
Adana 175
Aden 155
Adrianopolis (Edirne) 117
Afganistan 17, 18, 35, 51, 59, 60, 61, 62, 64, 76, 79, 85, 102, 104, 106, 135, 138
Afganlar 108
Afrika Boynuzu 154
Agra 19, 107
ağır toplar 128
Ahmed bin Mâcid 26
Ahmed bin Tolun 19, 102
Ahmed Grañ [Ahmed el-Mücâhid] 154
Ahmed Paşa, Hersekzâde 124
Ahmed Yesevi 19, 42, 106
Ajina Tepe 61
Akka 104
Akkoyunlu 99, 100
Akkoyunlular 49
Aksel 58
Alaeddin 79
Alanya 18, 94
Albrecht Dürer 169
Aléksandros Mavrokordátos 136
Aleksios Komnenos 90
Alexander VI, Papa 118
Almanya 35, 119, 137, 171

Almond, Ian 44, 46, 93, 116, 118, 171, 182
Alp Arslan 41, 85, 86, 87, 88, 89, 93
Alp Bilge Kağan 65
Alptigin [veya Alp Tegin] 41, 76
Altay Dağları 56, 163
Anadolu 16, 28, 32, 39, 40, 42, 49, 67, 79, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 110, 113, 118, 119, 124, 131, 142, 143, 175, 180, 183
Anadolu'daki Türkler 32
Anadolu Selçukluları 90 vd.
Angelović, Mihail 124, 132
Ani 19, 176
Ankara Muharebesi 105, 118, 121
Ankhialoslu [Ahyolu Patrik] Mikhail 116
An Lushan 65
Antalya 18, 94
Antiokheia 86, 90
Anuşirvan, Hüsrev 56
Anvers 127, 159
Aral Gölü 56, 63, 73, 82, 84
Arami alfabesi 67
Arap coğrafyası 149
Araplar 9, 72, 80, 104, 107, 120, 146, 156, 175
Armada 160
Artuklular 100
Astrahan 125, 156, 160, 162
Attila 46, 99
Augustus 33, 120, 123, 135, 169
Avarlar 56
Avicenna [İbn-i Sina] 26
Avrupa Birliği 43, 44
Avrupa'daki Asyalılar 32
Avrupalıların Yayılma Çağı 145
"Avrupa'nın hasta adamı" 166
Avrupa üniversiteleri 96
"Avrupa" ve "Avrupalı" 27
Ayasofya 134, 136
Aydınlanma Çağı 127, 167
Ayn Calut Muharebesi 103
Azak Denizi 21, 45
Azerbaycan 34, 37, 97, 159, 160

B

Babür 84, 99, 106
Babürlüler 106
Baffin Adası 151
Bağdat 20, 26, 37, 70, 72, 86, 102, 105, 134, 158, 172
Bahadır, II., Şah 107
Bahreyn 41, 153
Baktriane 59
Balasagun 74, 75
Balkanlar 35, 58, 175, 183
Bamyan 17, 60, 61, 100, 135
Barçuk Art Tigin 68
Barhatigin 64
Barth, Fredrik 39
barut 128
Basmıllar 193
Basra Körfezi 150, 153, 154, 155
Basra [şehir] 153, 154
Batı Liao Hanedanı 67
Batı Türkleri [Göktürkler] 17, 60
"Batı uygarlığı" 26
Bay Balık 66
Baybars 103
Bayezid, I. 19, 105, 118, 119, 121
Bayezid, II. 124, 128
Baykara, Hüseyin 106
Behram Şah 80
Behzad 106
Belgrad 165
Belh 86, 95, 106
Bellini 19, 124, 183

Berberi 29, 129, 146, 147, 151, 162
Berberi Korsanlar 29, 146, 147, 162
Beşbalık 66, 68
Beşinci Haçlı Seferi 103
Bibi Hanım 19, 105, 143
Bilge Kağan 62, 65, 66
Bilge Kül veya El-Etmiş Bilge Kağan [Moyun-Çur] 65
Birinci Haçlı Seferi 42, 91
Birûni 78
Bizans 19, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 69, 74, 81, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 97, 104, 109, 110, 113, 114, 116, 118, 123, 124, 125, 133; 134, 135, 136, 174, 175, 176, 180, 184, 187
Bizanslılar 88, 89, 90, 176
Boğdan 125, 130, 135, 136
Bohémond 87, 93
Bohemya 119, 165
Bosporos 21, 109
boşanma 141, 142, 144
"Bozkurtlar" 49
Böğü Kağan 65
Brancoveanu, Constantin 136, 170
Braudel, Fernand 29, 127, 128, 156, 158, 159, 165, 177, 183
Bristol 21, 147, 151, 180
Britanya 32, 42, 45, 129, 140, 166, 174, 178
Bryer, Anthony 124, 183
Budapeşte 35, 37, 118
Budizm 51, 52, 58, 60, 61, 67, 69, 73, 74, 134
Budizm, Mahayana 51, 61, 74, 134
Budizm, Vacrayana 73
Bulgaristanlı 39
Bulgarlar 28, 39, 40, 100, 117
Bumin Kağan 65
Buhara 18, 62, 71, 74, 75, 76, 84, 86, 106, 107
Bulgaristan 35, 94, 114, 117
Bursa 19, 113, 117
Büyük Hinggan Sıradağları 48
Büyük İskender 121, 123
Büyük Petro 136, 170, 173
Byron, Lort 174

C-Ç

"Caesar" [unvan] 33, 123
Cahen, Claude 81, 90, 98, 183
camiler 17, 126, 135
Camî [şair] 106
Canning, Sir Stratford 42, 43, 166
Canongate 21, 152
Cantemir, Dimitrie 130, 170
Cardini, Franco 42, 123, 160, 161, 171, 183
Casale, Giancarlo 128, 145, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 159, 161, 162, 183
Celaleddin Harezmşah Mengüberdi 94
Celaleddin Rumi [Mevlana] 18, 94, 95
Cend 82
Ceneviz 113, 125, 127, 148, 157
Cenevizli aileler 138
Cengiz Han 48, 49, 67, 68, 79, 104, 105, 125
Cervantes 157, 158
Ceyhun Nehri 61, 69, 80, 85, 94
Cezayirli leventler 146
Cezayir [şehir] 20, 37, 116, 139, 146, 147, 159, 177
Chang'an 52

Charles, I. 152
Charles, VIII. 165
Chien-k'un (Kırgız) 65
Cihangir 106
Cihannüma 168
Clark, Kenneth 24, 25
Clermont Konsili 91
Colonna, Vittoria 23
Constantinus 70, 123, 180
Cunliffe, Barry 24, 25, 183
Çağatay Hanlığı 104
Çeçenler 138
Çençu Yabgu 62
Çerkezler 103, 138
Çimkent 73
Çin 13, 17, 27, 32, 34, 35, 39, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 69, 72, 75, 85, 99, 105, 134, 135, 148
Çin banknotları 39
Çin Seddi 17, 50, 51, 59, 99
çokeşlilik 139, 140

D
Dağıstan 162
Dandanakan Muharebesi 86
Danişmendliler 93
Darwin, John 28, 183
Davud Paşa, Küçük 128
Delhi 19, 100, 102, 105, 107, 108, 188
d'Estaing, Valéry Giscard 43, 119
devşirme 128, 129, 131, 132, 140
Dinyester 21, 167
Diu 153, 154
Dofar 154
Doğu Afrika 150, 154, 155, 156, 160, 161
Doğu Afrika sahili 155, 156
Doğu Türkleri 59
Don Juan, Avusturyalı 157
Dördüncü Haçlı Seferi 33, 114, 115
Dördüncü Türk İmparatorluğu 66

E
Edinburgh 21, 152, 185
Edirnekapı 143
Eflak 135, 136, 170
Eftalit İmparatorluğu 59
Ekber 19, 106
Eleanor, Avusturya Arşidüşesi 22
El-Eşref Halil 104
Elizabeth, I. 23, 166, 171
El-Mütevekkil, Fas Şerifi 171
Emeviler 26, 62
Emir Ali Bey 156, 160
Endülüs 43
Endülüslüler 146
Erdebil 19, 107
Ermeni katliamları 175
Ermeniler 94, 175, 176
Ermenistan 35, 90, 97, 176
Etiyopya [Habeşistan] 153, 154, 160
Eudokia 111
Evliya Çelebi 41, 134, 138, 139, 168, 184
Evrengzib 106
Evrenosoğulları 118
Eyyubiler 94, 103

F
Faroqhi, Suraiya 166, 167, 184
Fas 21, 152, 159, 171
"Fas Toprağı" 21, 152
Fatımiler 96
Fatih Sultan Mehmet 19, 20, 33,

46, 90, 114, 121, 123, 124, 149, 178
Fazıl Ahmed Paşa, Köprülüzade 167
Felemenk 137, 158, 160, 161, 166
Fenikeliler 9, 27
Ferdinand, Avusturya Arşidükü 165
Fergana Vadisi 18, 59, 62, 75, 106
Ferguson, Niall 24, 25, 26, 164, 170, 184
Fernández-Armesto, Felipe 24, 28, 110, 122, 184
Ferrara 118
Finkel, Caroline 100, 117, 119, 123, 126, 131, 136, 156, 159, 162, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 184
Firdevsi 78
Firuzkuh 79
Floransa 78, 118, 127
Forth Halici 146, 151
François I 22, 23, 146
Fransa 22, 23, 43, 50, 87, 122, 141, 143, 145, 146, 148, 159, 164, 171, 172, 174, 177, 178
Fransız Din Savaşları 170
Fundukistan 61

G

Gagavuzlar 100
Galileo *26*
Gama, Vasco da 26
Gandhara 60, 61, 64, 78, 185
Gazne 18, 61, 76, 78, 79
Gazneliler 64, 78, 80, 84, 99, 102
Gazneli Mahmud 76, 78
Gelibolu 113, 178
Gelibolulu Mustafa Ali 100
Gennadios, Patrik 115, 171, 174
Georgios Amiroutzes 149
Georgios, Trabzonlu 123
Gevher Şad Begüm 19, 143
Gırnatalı Morisco'lar 159, 161
Gibbon, Edward 34, 128, 157, 184
Giovanni Mansueti 169
Girit 116, 158, 166
Goa 154, 157
Gonzaga, Giulia 23
Goody, Jack 24, 151, 171, 185
Gray, Andrew 152
Gregorios, Fener Rum Patriği 174
Grousset, René 52, 185
Guangzhou 37
Gucerat 152, 153, 154, 155, 162
Gucerat Sultanlığı 152
gulam 72
Gur 19, 79
Gürbuğa 42
Gürcistan 35, 37, 162

H

Habeş Eyaleti 153
Habsburglar 28, 146, 165, 166, 170, 189
Habsburg-Osmanlı çatışmaları 43
Haçlı Seferleri 87, 89, 91, 93, 104, 114, 188
Hafsa Sultan 142
Halaciler 102
Halep 37, 86, 104, 127, 142
Halet Efendi 168
Halifelik [başkenti] 71, 126
Halk'ül Vadi 147
Han Hanedanı 52
harem-i hümayun 139
Harezmşahlar 94, 99
Haseki Hürrem 143, Ayrıca bkz. Roxelana
Hayreddin Paşa 20, 23, 145

Hazarlar 29, 31, 82
Headley, John M. 24, 185
Herakleios 61, 111
Herat 19, 86, 105, 106, 107, 143
Herat Nehri 79
Hıristiyanlık 28, 58, 73, 170, 171, 173, 188
Hicaz Demiryolu 177
Hillenbrand, Carole 87, 88, 89, 95, 120, 185
Hilmend Nehri 80
Hindistan 32, 56, 76, 78, 86, 99, 100, 102, 106, 108, 127, 129, 143, 148, 152, 153, 155, 156, 160, 161, 177
Hindu Hanedanlığı [Hindu Şahiler] 64
Hint Okyanusu 21, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 161, 162
Hint-Yunan Krallığı 60
Hititler 39, 46, 49
Hiung-nu [veya Hsiung-nu] 13, 46, 47, 50, 51, 52, 56, 59, 64, 68, 99
Hobson, John M. 24, 185
Hoçu 18, 66, 68
Hong Kong 32, 37
Horasan 71, 85
Hsiao-wen-ti [veya Xiaowen Di], İmparator 52
Hsieh-li [ayrıca İl veya İllig] Kağan 59
Hsien-pei 51, 52
Hsüan-Tsang 60
Hunlar 46, 63, 100
Hunt, Margaret 28, 127, 139, 141, 142, 144, 186
Hümayun 106
Hürmüz 153, 155

I-İ

Iduk Kut [unvan] 66, 68
İbni Haldun 168
İç Moğolistan 17, 41, 48, 51
İdukut [şehir] 66
İkinci Haçlı Seferi 103
İkinci Türk [Göktürk] Kağanlığı 16, 57, 62, 69, 74, 84
İlk Türk İmparatorluğu 50, 56
İlteriş Kutluğ 62, 84
İnalcık, Halil 124, 165, 171, 178, 186
İndus Nehri 59
İnebahtı Deniz Muharebesi 21, 156, 157, 164
İngiliz korsanlar 147
İngiltere 4, 22, 87, 119, 160, 161, 166, 171
İoannes Komnenos 93, 180
İoannes, VI. 93, 113, 180
İran 11, 18, 35, 37, 52, 54, 56, 58, 59, 61, 65, 68, 69, 70, 71, 75, 78, 85, 86, 87, 94, 95, 96, 97, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 126, 127, 158, 159, 160, 161, 162, 172
İranlılar 11, 31, 78, 97
İran resim sanatı 105
İsaakios Komnenos 93, 180
İsfahan 18, 19, 86, 106, 108
İskitler 63
İskoçya 119, 130, 151
İslami unvanlar 41
İslamiyet 29, 42, 43, 63, 64, 67, 70, 71, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 84, 88, 89, 93, 96, 97, 99, 102, 104, 108, 109, 113, 115, 119, 126, 133, 134, 143, 159, 161, 170, 171
İspanya 17, 26, 29, 87, 119, 127,

137, 148, 156, 157, 159, 160, 161, 166, 171, 172
İspanya'daki Morisco'lar 29
İspanyol *reconquista*'sı 137
İstanbul 17, 19, 20, 21, 32, 34, 37, 39, 109, 132, 133, 136, 138, 142, 143, 149, 151, 162, 184, 186, 187, 188
İstemi, Sri Yabgu Kağan 56, 58, 68
İsveç 151, 160, 165, 166, 180
İtil 82
İustinos, II. 58
İvan, IV. 26, 124, 160

J
Jagiello Hanedanı 165
János Zápolya 165
Jinagupta 58
Juan-Juanlar [Cücenler] 56
Jüstinyen [I. İustinianos] 126, 134

K
Kâbil 63, 64, 107
Kâbilli Türk Şahiler 63, 64
Kaçarlar 108
kağan (unvan) 56, 62
Ka-Hsian (veya Gaxian) mağarası 48
Kakrak 60
Kalavun 104
Kalikut 154
Kalvenciler 138, 171
Kamaniçe 167
"Kana'da Düğün" 17, 23
Kanarya Adaları 151
Kandehar 17, 61
Kantakuzen ailesi 114
Kapağan Kağan 62
Karabalgasun 65, 66
Karadeniz 21, 63, 94, 125, 160
Karahanlılar 49, 68, 75, 76, 80, 81, 84, 99
Karahitaylar veya Batı Liaolar 73
Karahoca 18, 66, 73
Karaimler 100
Karakoyunlular 49, 99, 100
Karluklar 49, 63, 68, 74, 81
Karl, XII. 22, 165, 166
Kaşgar 17, 18, 37, 40, 67, 75
Kâtib Çelebi 168
Katoliklik 170
Kayseri 19, 142
Kazahlar 68, 167
Kazakistan 19, 34, 56, 71, 106, 167
Kazaklar 167
Kazan 37, 125
"Kazıklı Voyvoda" veya Drakula 169, bkz. Vlad III, Eflâk Prensi
Kazvin 107
Kefe 125
Kemal Reis 150
Keriye 17, 39
kervan yolu şehirleri 54
Keşiş Yohannes 67
Keşm Adası 153
Keş (Şehrisebz) 104
Keyhusrev, I. 94, 95
Keyhusrev, II. 95
Keykubad, I. 18, 94
Khios 91
Khodarkovsky, Michael 54, 162, 186
Kılıç Arslan, I. 90, 91, 93
Kılıç Arslan, II. 94
Kırgızistan 34
Kırgızlar 49, 68, 74
Kızıldeniz-Nil Nehri kanalı 153

Kilikya 93
Kinross, Patrick 114, 117, 123, 144, 158, 178, 186
Kiril alfabesi 76
Kitab-ı Bahriye 149, 150, 151, ayrıca bkz. Piri Reis
Kıbrıs 34, 35, 142, 147
Kırım 18, 20, 21, 58, 94, 100, 117, 125, 160, 166, 170
Kırım Savaşı 117, 166, 170
Kızılbaşlar 49
Kızıldeniz 152, 153, 154, 156, 157, 160
Klazomenai 91
Kohl, Philip 55, 186
Konfüçyüsçülük 67
Konstantinopolis 19, 33, 34, 43, 52, 58, 67, 70, 87, 88, 90, 91, 93, 99, 104, 105, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 145, 147, 150, 156, 157, 158, 159, 171, 172, 173, 176, 178, 180, 188
Konstantinopolis'in fethi 110
Konstantinos Dragases 33
Konstantinos Monomakhos 176
Konstantinos, XI. 33, 123
Kont Kapodístrias 173
Korfu 173
"Korkunç Türk" 27, 169
Kosova Muharebesi 117
Konya 18, 95
Köprülü ailesi 167
Kösedağ Muharebesi 94
Kritovulos, Mikhael (İmrozlu) 123
Kuban, Doğan 31, 35, 99, 100, 183
Kuça 58
Kumanlar 88, 99
Kunduz 59, 60
Kunlun Dağları 66
Kurtuba 26, 126
Kushan Hanedanı 51, 60
Kushan [şehir] 106
Kutalmış 89, 90
Kutbüddin Aybeg 19, 102
Kutluğ Bilge Kül Kağan 65
Kutsal Savaş 98, 116, 118, 170
Kutub Minar 19, 102
Kut'ül Ammare 178
Kuzey Wei 17, 41, 48, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 61, 134
külliye 132, 133, 142
Kültigin 62
Kuzey Afrika 35, 37, 137, 146, 172

L

Lagartuman 64
Lahor 107, 189
Lahsa 153
Lajos, II., Bohemya Kralı 165
Lang, David Marshall 176, 183
Latin alfabesi 14
Lazarević, Stefan 118
Lazar, Sırp Kralı [Despotu] 118
Leghorn 147
Lehistan 119, 125, 138, 165
Lena Irmağı 50
Leonardo 25, 124
Leon, III. 111
Leşker-i Bazar 18, 80
leventler 146
Lewis, David Levering 24, 131, 164, 169, 185, 186
Londra 19, 35, 99, 147, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189
Longmen mağaraları 51

Lundy Adası 21, 151, 180
Luoyang 51, 52, 65
Luthercilik 171
Luviler 49
Lytton, Lort 174

M
Macar György 173
Macaristan 28, 46, 99, 116, 117, 118, 165
Macau [veya Makao] 32
Macellan 150
madenler, demir cevheri 48
Mahmud, II.
Mahmud Paşa 124, 132
Malaka 156
Malazgirt Meydan Muharebesi 87, 88, 93
Maldivler 156
Malindi 156
Malkoçoğulları 118
Malković ailesi 118
Malta 20, 21, 147, 148, 157, 178
Malta kuşatması 21, 147
Mançular 51
Mançurya 56, 73
Mango, Andrew 144, 173, 187
Mani 65
Maniakh 58
Manicilik 65, 67, 73
Manisa 142
Mansel, Philip 129, 132, 134, 136, 137, 138, 160, 166, 173, 187
Mantova 118
Manuel, I. 116, 118
Marisco Kalesi 21
Marmara Denizi 44, 113
Mary, I. ("Kanlı Mary") 22, 166
Maskat 155
Mattias Bicudo Furtado 155
medrese 95, 96, 133, 134, 142, 143
Mehmet Paşa, Sokollu 20, 126, 132, 156, 159, 161, 167
Melikşah 18, 86, 89, 90, 91
Memluklar 102, 103, 104
Menandros Protektor 58
Mengli Giray 125
Merc-i Suffar Muharebesi [Şakhab] 103
mermer, "Prokonnesos" 44, 80
Merv 85, 86
Mesih Paşa 123
Meşhed 106, 108
Mevlevi tarikatı 95
Michelangelo 23, 124, 183
Midhat Paşa 172
Mihail Angelović 132
Mihaloğulları 118
Mihrimah 20, 22, 126, 132, 142
Milano 118
milliyetçilik 40
Minusinsk Havzası 50
Mısır 49, 95, 102, 103, 104, 108, 129, 143, 149, 152, 153, 157, 161
Moğolistan 17, 33, 39, 41, 45, 47, 48, 49, 51, 56, 62, 63, 65, 67, 82, 180
Moğol Kun kabileleri 84
Moğollar 9, 63, 73
Mohaç Muharebesi 20, 118, 165
Mombasa 156
Monofizit Ermeniler 176
Morris, Ian 24, 187
Moskova Knezliği 125
Muha 21, 152, 155
Muhammed Rıza 108
Muhammed Şeybani Han 106
Muhan [veya Mukan] 56
Muhteşem Süleyman [Kanuni Sultan Süleyman] 17, 20, 22, 125, 126, 142, 144

Murad, I. 117, 118
Murad, II. 128
Murad, III. 135, 161, 162
Murad, IV. 20, 143
Murad Paşa 123
Murat Reis 151
Mustafa b. Behram 153
Mustafa Kemal Atatürk 178
Mutasım, Halife 72
Müslüman emanetleri 136
Müslümanlar 43, 71, 73, 94, 95, 119, 156, 170, 171
Müslüman Ruslar 138
Müslüman tacirler ve göçmenler 74
Mütevekkil, Halife 71, 72, 171
Myriokephalon Muharebesi 94
Mytilene 91

N
Nadir Şah [Afşar komutan Nedr Kulı] 108
Napoli 147, 186
Napolyon 23, 108, 141, 161, 168, 169
Nasturi Hıristiyanlar 67
Nevaî 106
Newfoundland 151
Nicolas Cibo 118
Nijer 171
Nikaia [bugün İznik] 89, 90
Niketas Khoniates 116
Nikopol [Niğbolu] Muharebesi 119, 121
Nilüfer Hatun 19, 114
Nişabur 85, 86
Nizamülmülk 41, 68, 187
Normanlar 87

O-Ö
Odessa 37, 173
Ogier de Busbecq 130, 131
Oğuz Türkleri (veya Guzz'lar) 73
Olaf Eigilssen [veya Ólafur Egilsson] 151
operalar 139
Orhan 113, 114, 117
Orhun Nehri 41, 55, 62, 65, 66
Orhun yazıtları 68
Ortodoks Hıristiyanlar 100, 115, 173
Osmanlılar 28, 40, 42, 55, 68, 109, 110, 113, 115, 117, 118, 119, 125, 132, 135, 145, 148, 152, 153, 154, 156, 158, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 180, 189
Otrar 105
Orta Asya 13, 35, 37, 41, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 84, 85, 86, 89, 94, 95, 96, 99, 100, 102, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 113, 114, 143, 161, 182, 183, 185
Osman 93, 113, 117, 184
Ötüken Ormanı 47
Özbekistan 34
Özbekler 68, 106, 108

P
Pagden, Anthony 24, 188
Pakistan 37, 59, 60
Pakistan Uluslararası Hava Yolları 37
Palermo 20, 147
Pamir Dağları 69
Paris Anlaşması 166
Pasarofça Antlaşması 170
Peçenekler 63, 74, 88

Pehlevi hanedanı 108
Pekin 37, 73
Pencikent 18, 63
Persepolis 61
Pers Ülkesi 27, 108, 181
Perviz, Hüsrev 61
Peştu 79
Philiki Hetaireia 173
Phokaia 91
Pingcheng 51, 52
Piri Reis 149, 150, 151, 154, 155, 168
Piri Reis, Kitab-i Bahriye 149, 151
Pius, II. 42, 123
Plymouth 151
Podolya 167
Portekiz 21, 22, 26, 32, 127, 137, 142, 153, 154, 155, 156, 160, 171
Portekizliler 148, 153, 154, 156, 158, 161
Protestanlar 127, 138, 159

R

Ragusa 127, 171
Rey 59
Rıza Şah 108
Rietbergen, Peter 43, 188
Roberts, J. M. 24, 28, 30, 188
Rodos 165
Roma 10, 22, 27, 31, 33, 49, 52, 65, 70, 74, 78, 81, 86, 88, 90, 91, 93, 94, 98, 103, 110, 115, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 134, 135, 148, 157, 158, 159, 169, 178, 180, 184, 186
Romalılar 49, 58, 97, 110, 153, 180
Romanos, IV. Diogenes 87, 88
"Romen-Budist" 60
Roxelana 20, 126, 128, 132, 136, 143
Royal Academy sergisi 35
Rum 11, 20, 61, 90, 91, 93, 94, 95, 118, 123, 125, 129, 132, 135, 136, 174, 175, 176, 183
Runciman, Sör Steven 103, 104, 136, 174, 176, 188
Rus 33, 39, 45, 55, 97, 124, 138, 160, 162, 173, 177, 178
Rus Kadim Müminler 138
Rusya 26, 28, 35, 37, 87, 88, 94, 97, 136, 138, 159, 160, 161, 162, 166, 170, 173, 177
Rüstem Paşa 20, 22, 126, 132

S-Ş

Sadi 122
Safeviler 107, 108, 153, 172
Saffariler 64
Safiye Sultan 143
Sahib Giray 125
Salaheddin Eyyubi 102, 103
Samaniler 76
Samos 44, 91
San Francisco Javier 157
San Giorgio Maggiore Manastırı 23
Sasani İmparatorluğu 58
Sebüktigin [veya Sebük Tegin] 76
sefaretnameler 168
Sefer Reis 155
Selçuk 82, 84, 85, 89, 99
Selçuklu kadınları 96, 142
Selçuklular 19, 68, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 99, 142, 176
Selenga Nehri 65, 66
Selim, II. 155, 161, 165
Selim, I. ("Yavuz") 103, 126, 134

Semerkant 19, 62, 84, 86, 104, 105, 106, 107, 121, 143, 162
Sırplar 28
Sibirya 17, 33, 34, 45, 46, 47, 49, 50, 73, 81, 100, 162, 180
Sibirya'daki Yakutlar 100
Sigismund, Macar Kralı 119
Silziboulos 58, 68
Sinan 17, 19, 20, 126, 134, 143, 162, 187
Sincan, Uygur Özerk Bölgesi 18, 37
Sinkiang 37, 64, 66, 67, 73, 76
Sinor, Denis 16, 47, 54, 57, 69, 189
Sir Derya [Seyhun] Nehri 82
Sistan 64, 104
Siyasetname 68, 187
Slavlar 26, 40, 175
Smyrna [İzmir] 91, 127, 175
Sogdlar 61, 62, 63
Sokotra 155
soyadları 46, 135
Sovyetler Birliği 34, 76, 97
stupa 17, 18, 60, 61
Sudak 18, 94
Sufiler 74
Sui Hanedanı 59
Sumatra 153, 155, 156
Surkh Kotal 60
Süleymaniye 20, 37, 133
Süleyman, Kutalmış'ın oğlu 90
Süleyman Paşa, Hadım 153
Sümerler 46
Sünniler 96
Süveyş 32, 154, 155, 156
Şah Abbas 19, 107, 108
Şah Cihan 106
Şah-ı Zinde 19, 143
Şah İsmail 107
Şahruh 105, 106
Şah Tahmasb 107
Şam 37, 70, 103, 166
Şanghay 37
Şansabâni Hanedanı 79
Şarlken 17, 20, 22, 23, 165
Şarlman 33, 90, 159
Şeyh Safiyeddin Erdebili 19, 107
Şihr 152
Şiiler 138
Şiraz 108

T

Tabgaçlar 41, 48, 51, ayrıca bkz. T'o-pa (veya Tuoba) kabilesi
Tacikistan 18, 35, 61, 75
Tacik 79
Tac Mahal 19, 143
Tahiri Hanedanı 71
Tahran 35, 108, 122
Talas Irmağı 56, 72, 74
Talleyrand 169
Tamim ibn Bahr 66
Tang Hanedanı 59, 64, 65
Tardu 58
Tarım Havzası 58, 59, 66
Tarih-i Hind-i Garbi veya Kitab-ı İklim-i Cedid 150
Taspar 58
Taşkent 37, 62
Tatar Hanlığı 125
Tatarlar 119
Tatung 17, 51, 134
Temuçin 48, 49
Tengride Kağan 66
Tengri (veya Mou-yü) Kağan 65
Tepe Sardar 61
Tetley, G. E. 78, 86, 97, 142, 189
Tibet 47, 73
T'ien Shan Dağları 72, 73
Timur 19, 28, 48, 103, 104, 105, 106, 107, 121, 187

Timurlular 55
Ting-ling 65
Tintoretto 23, 169
Tiziano 23
Toharistan 59
Toharlar 66
Toluniler 100
Tong Yabgu Kağan 59
T'o-pa Tao 17, 41, 48, 51, 52
T'o-pa (veya Tuoba) kabilesi 48
Topkapı Sarayı 20, 21, 124, 136, 150
Topkapı Sarayı Müzesi [Kütüphanesi] 20, 21
Tortosa 104
Trabzon Rum "İmparatorluğu" 125
Trebizond [Trabzon] 175
Troya 44, 110, 121, 122, 180
Tuğlukabad 19, 102
Tuğluklular 102
Tuğrul Bey 85
Tuna Vilayeti 172
Turcae 45
Turfan 66
Turgut Reis (Paşa) 147
Turhan Sultan 143
Tus 86
Türgişler 49, 68
Türkçe 11, 13, 14, 15, 16, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 48, 51, 56, 62, 76, 79, 95, 99, 100, 122, 123, 127, 135, 136, 151, 183
Türk dili 33, 40, 76
Türk Hava Yolları 16, 35, 37, 38, 39
Türkistan 19, 106
Türki Şahiler Hanedanı 48
Türkiye'nin Trakya bölgesi 32
Türk köleler 71, 72
Türkler 9, 20, 23, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 56, 58, 60, 67, 69, 71, 72, 75, 79, 81, 85, 87, 88, 91, 95, 96, 97, 102, 103, 104, 108, 110, 111, 113, 115, 116, 118, 120, 123, 126, 129, 130, 132, 137, 143, 145, 146, 147, 153, 156, 159, 162, 166, 173, 174, 175, 180, 181, 184, 187
Türklerin Konstantinopolis'i fethi 109
Türklerin kökeni 34, 39, 68, 110
Türkmen 35, 85, 97, 99
Türkmenistan 34, 85
"Türk" tanımı 68

U-Ü

Ufa 37
Ukrayna 21, 35, 100, 167
Ukrayna Tatarları 40
ulu cami 132
Uluğ Bey 26, 106
Urbanus, II., Papa 91
Urumçi 37
Uygurlar 49, 65, 66, 67, 68
Uzakdoğu'daki Rus toprakları 39
Üçüncü Türk İmparatorluğu 65

V-W

vakıflar 96, 114, 142
Venedik 20, 23, 118, 126, 147, 148, 157, 158, 166, 171, 177
Venedikliler 94, 158
Veronese 17, 23
Versailles Antlaşması 175
Vestmannaeyjar Adası 151
Viyana Düzeni 166

Viyana kuşatması 21, 44, 164
Volga-Don kanalı 156
Volga Nehri 56, 74, 82, 97
Voltaire 143
Wellington Dükü 166
Willem van Ruysbroeck 95
Wu-Sun [veya Usun veya Vusun] 49

Y
Yahudiler 31, 95, 138
Yakutlar 50, 100
Yekaterina, II. 136
Yemen 21, 103, 152, 153, 160
Yeni Cami 143
Yeniçeriler 40
Yonglo, Ming İmparatoru 154
Yunan heykel sanatı 60
Yunanlar 11, 28, 81, 87, 90, 95, 116, 120, 156, 173, 174, 175, 176
Yunanlar ve Türkler 175
Yungang 17, 51, 61, 134

Z
zafer kuleleri 18
Zahag-i Mani 65
Zamarkos 58
Zerdüştçülük 58, 67, 72
zina 141

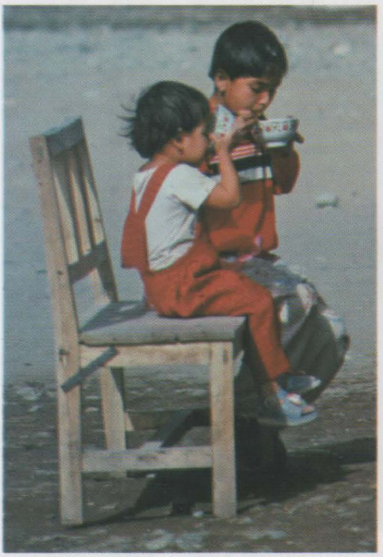
1. Veronese'nin sözde Sultan Muhteşem Süleyman'la İspanya İmparatoru Şarlken'in ziyafet sofrasında bir araya geldiklerini resmettiği "Kana'da Düğün" adlı tablosundan bir detay (© Réunion des musées nationaux Agence Photographique).

2. Urallar'daki Yekaterinburg yönetim bölgesinin [*oblast*] hemen dışında yer alan Verkhnyaya Pyshma adlı bir Tatar yöresinde tamamen selatin cami üslubunda inşa edilmiş modern bir cami. Büyük Osmanlı mimarı Sinan'ın İstanbul'da on altıncı yüzyılda tasarladığı Hadım İbrahim Paşa Cami gibi vezir camileri örnek alınarak yapılmıştır. Neredeyse tıpatıp kopyasıdır. Mermerleri bile Türkiye'den ithal edilmiştir.

3. Bir Kaşgar sokağındaki Uygur Türkleri. Çince ve Uygur Türkçesiyle yazılmış iki dilli tabelaya dikkatinizi çekerim. Çin dünyada Türkçenin hâlâ Arap alfabesiyle yazıldığı tek ülkedir.

4. Türk kelimesi ne anlama gelir? Bir ırkı ifade etmez: Çin'in Keriye ilçesindeki Uygur Türkleriyle (solda) İstanbullu bir Türk'ü (sağda) kıyaslayın.

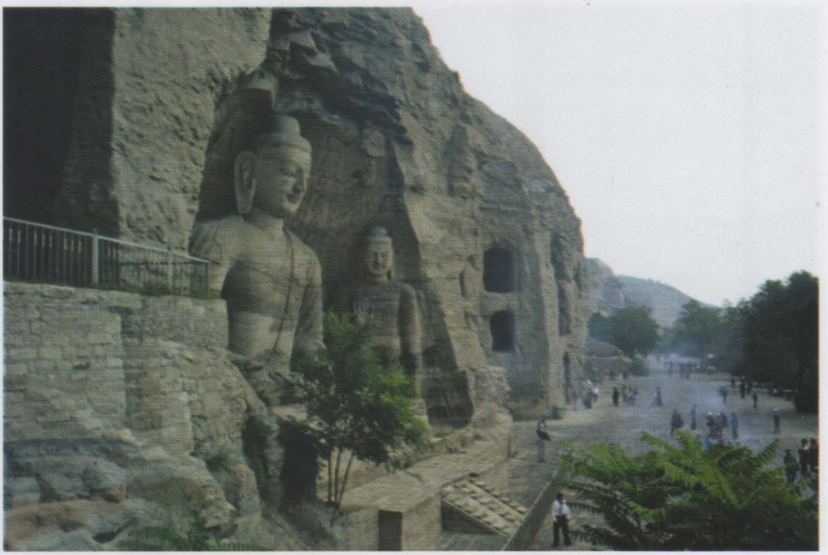
5. Artvin'de Atatürk'ün "Ne Mutlu Türküm Diyene" sloganı yazılı bir duvar önündeki heykeli.

6. Türk halkının muhtemel asıl anayurdu, hâlâ da Türklerin yakın akrabası Tatar ve Yakutların yaşadığı, Sibirya ormanından bir manzara.

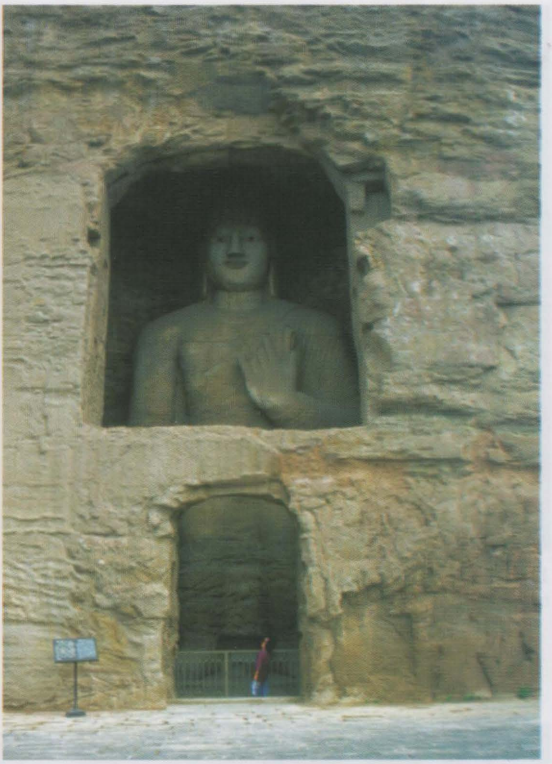

7. Ordos bozkırları boyunca uzanan Çin Seddi'nin [İç Moğolistan'da yer alan] Qingshuihe nahiyesindeki bölümü.

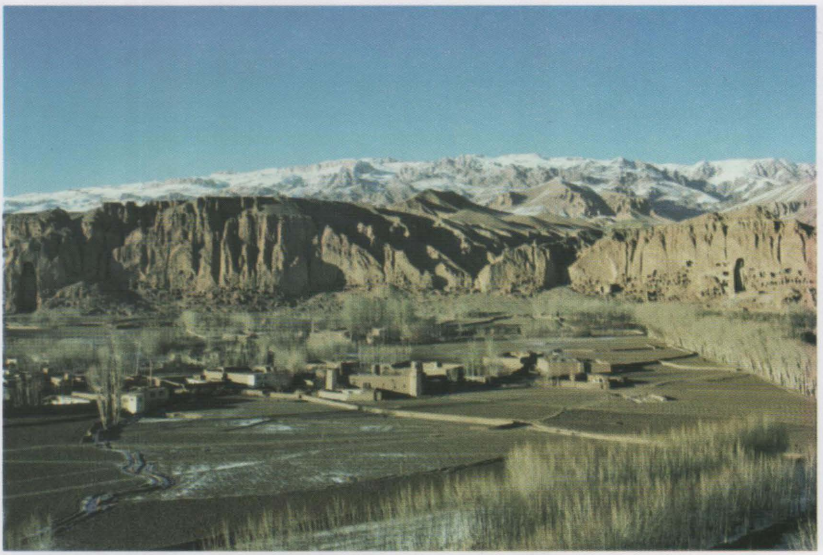
8. Kuzey Wei Hanedanı bir başka deyişle T'o-pa imparatorlarının Budist sanatına ilk defa dev yapılara hayranlığı taşıdıkları ilk "Türk" başkenti Tatung (Datong) dışındaki Yungang mağaraları.

9. Kuzey Wei İmparatoru T'o-pa Tao'nun diktirdiği Yungang'daki dev Buda heykeli. Heykel Buda kisvesine bürünmüş imparatoru temsil etmektedir: Doğrusu hem Buda'yı hem de imparator T'o-pa Tao'nun kendisini.

10. İlk Türk imparatorluklarının ortaya çıktıkları Güneybatı Sibirya'daki İç Avrasya bozkır kuşağı.

11. Batı Türkleri tarafından inşa edilen iki dev Buda heykelinin hükmettiği Afganistan'daki Bamyan Vadisi

12. Bamyan'daki büyük Buda heykeli.

13. Kandehar'daki Budist *stupa*'sı.

14. Batı Türk İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemde yıldızı parlayan Zerefşan Dağları'ndaki (Tacikistan) Sogd şehri Pencikent.

15. Sincan'daki ikinci Uygur hükümdarlığının başkenti Hoçu'nun yani günümüzde Karahoca'nın (Çince Gaochang) uçsuz bucaksız kalıntıları. Şehir Uygur kağanının adıyla İdikut ve *Kuran*'da da bahsi geçen Ashâb-ı Kehf [Eshab-ı Kehf] kıssasından ötürü [Hıristiyanlıktaysa "Ephesos'un Yedi Uyuru"] Dakyanus'un Şehri veya [İmparator] "Decius'un Şehri" diye de bilinir.

16. Karahoca'nın ön planda bir Budist *stupa*'sının bulunduğu bir başka açıdan görünümü.

17. Karahoca'daki en önemli Manici tapınağı.

18. Karahoca'nın hemen dışında yer alan Bezeklik'teki Manici-Budist mağara manastırları.

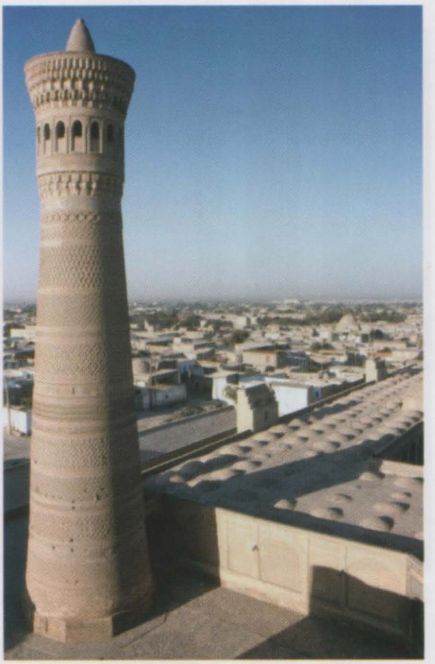
19. Shangdu kalıntıları tabelasında modern Moğolcayı yazmak için kullanılan Uygur alfabesi.

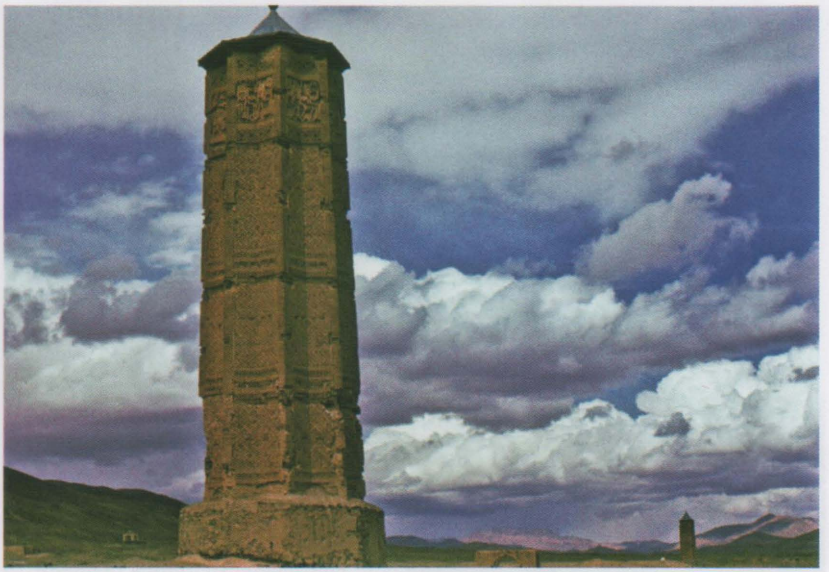
20. Türklerin kitleler halinde Müslümanlığı kabul ettikleri, Karahanlıların ilk başkenti kadim Kaşgar şehri.

21. Fergana Vadisi'nde yer alan Karahanlıların ikinci başkenti Uzkend'deki bir zafer kulesi.

22. Karahanlı hükümdarı Nasr tarafından Buhara'da inşa ettirilen Minare-i Kelan [Yüksek Minare].

23. Afganistan, Gazne'deki zafer kuleleri.

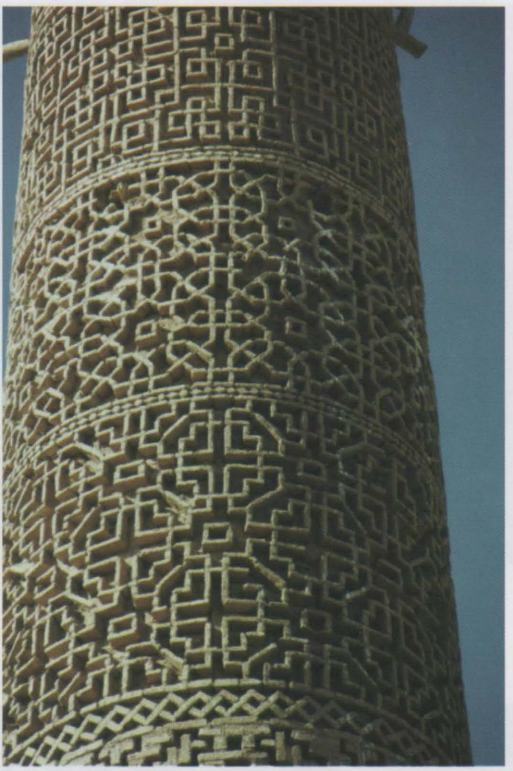
24. Gaznelilerin kışlık başkenti Leşker-i Bazar'daki saraylardan birinin ön avlusu.

25. Leşker-i Bazar'daki saraylardan birinin girişi.

26. Melikşah'ın veziri Tacülmülk'ün yaptırdığı İsfahan'daki Cuma Cami'nin Selçuklu mimarisine has kubbeli bölümü.

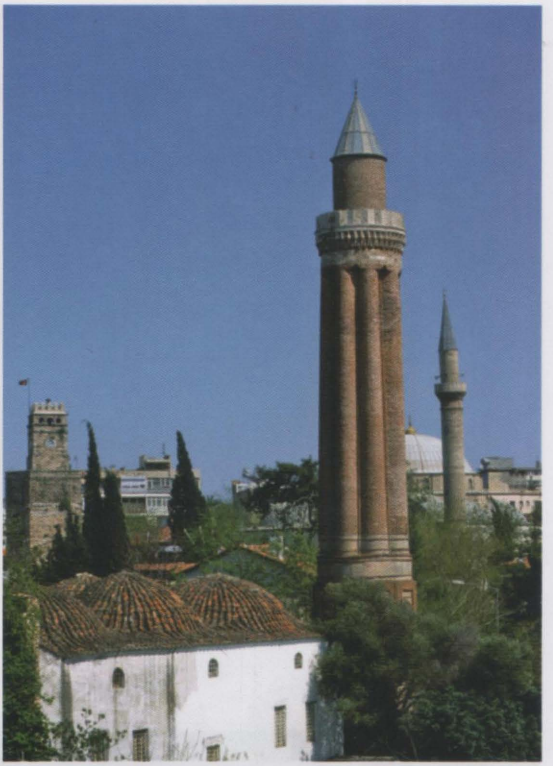

27. İran, Damgan'daki Selçuklu tuğlalarıyla süslenmiş minare.

28. İran, Harekkan'daki Selçuklu tuğlalarıyla süslenmiş kümbetlerden birinin detayı.

29. Ön planda Sultan Alaeddin Keykubad döneminde yapılan caminin Selçuklu mimarisine has enfes yivli minaresinin bulunduğu Antalya limanı.

30. Akdeniz'in en iyi korunmuş Ortaçağ tersanelerinden biri olan Alanya'daki Selçuklu tersanesi.

31. Kırım, Sudak'ta Cenevizliler ve Selçuklulardan kalma büyük kale.

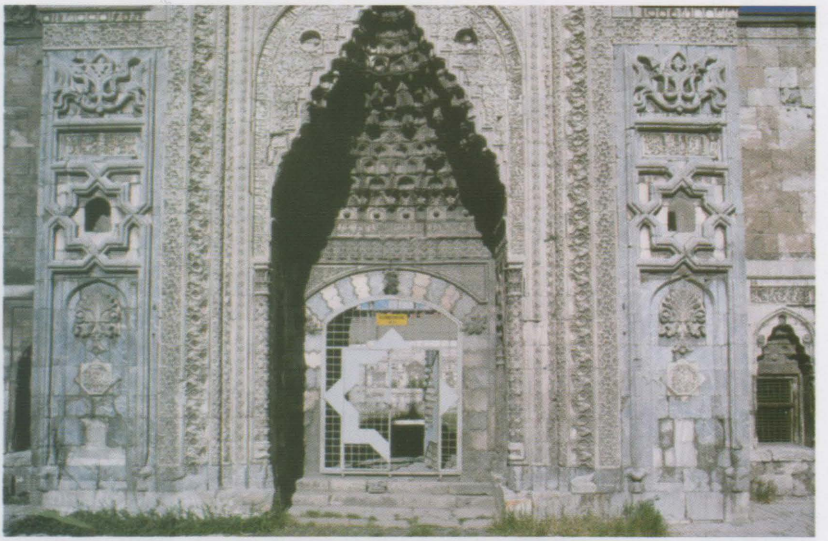
32. Konya İnce Minare Medresesi.

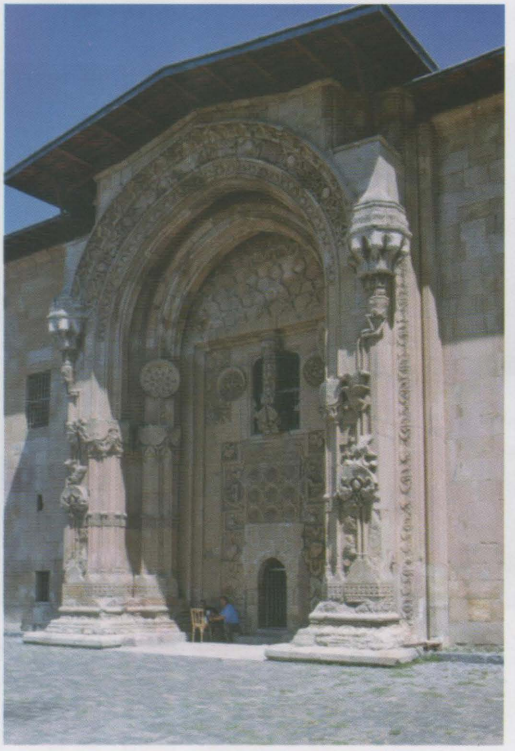
33. Konya Karatay Medresesi.

34. Konya'daki Celaleddin Rumi [Mevlana] türbesi ve dergâhı.

35. Türkiye'nin doğusunda yer alan Sivas'taki Selçuklu mimarisinin en güzel örneklerinden Gök Medrese.

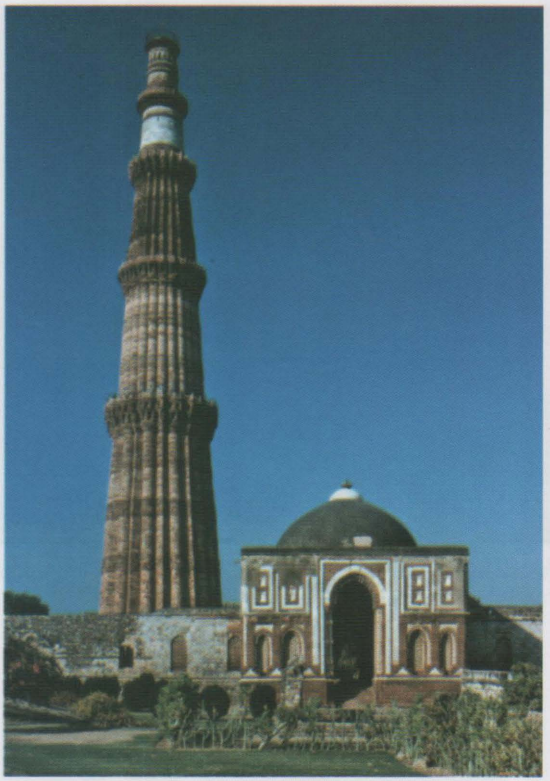
36. Türkiye'nin doğusunda yer alan Divriği'deki Selçuklu anıtları içinde en zengin süslemelere sahip olan Ulu Cami.

37. Daha önceki anıtların gösterişli süslemelerine kıyasla daha yalın çizgilere sahip olan Kayseri'deki Huand Hatun Medresesi.

38. Ermeni başkenti Ani'deki on birinci yüzyıldan kalma Havariler [Surp Arak'elots] Kilisesi'nin Selçuklular tarafından eklenen ve Selçuklu üslubuyla yapılan *gavit* (ilave) bölümü.

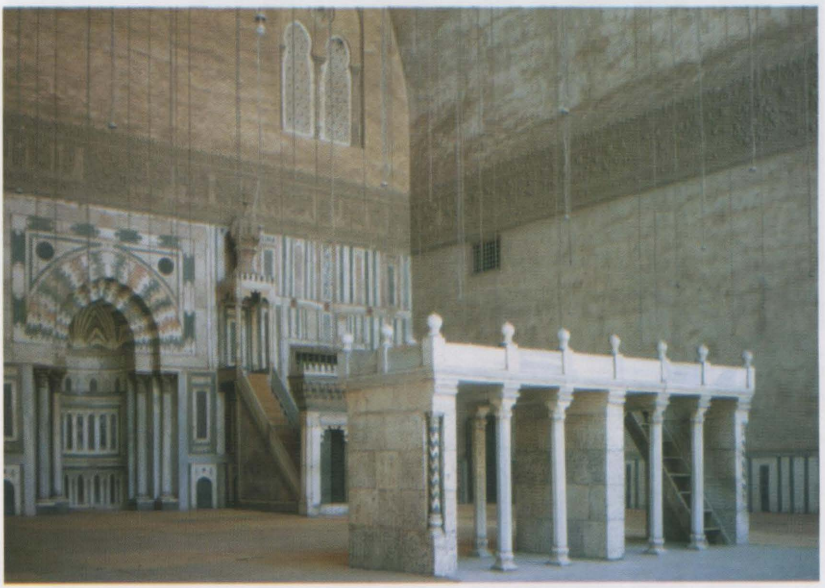
39. Kutbüddin Aybeg tarafından 1204'te yaptırılan Delhi'deki dünyanın en yüksek minaresi Kutub Minar.

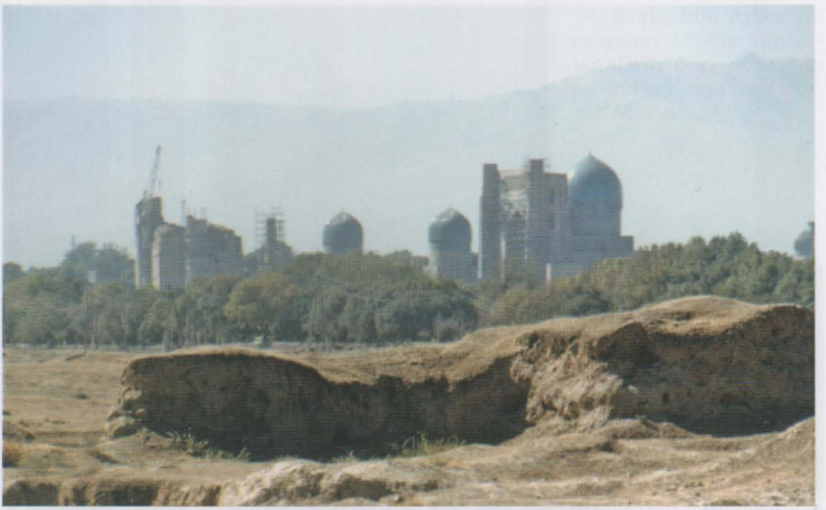
40. Delhi yakınlarındaki Tuğlukabad'ın muazzam surları.

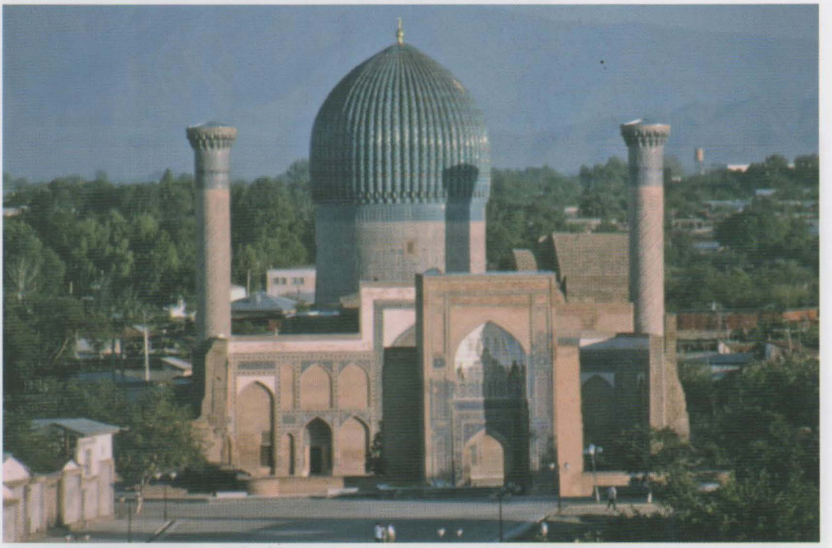
41. Kahire'deki Ahmed bin Tolun Cami.

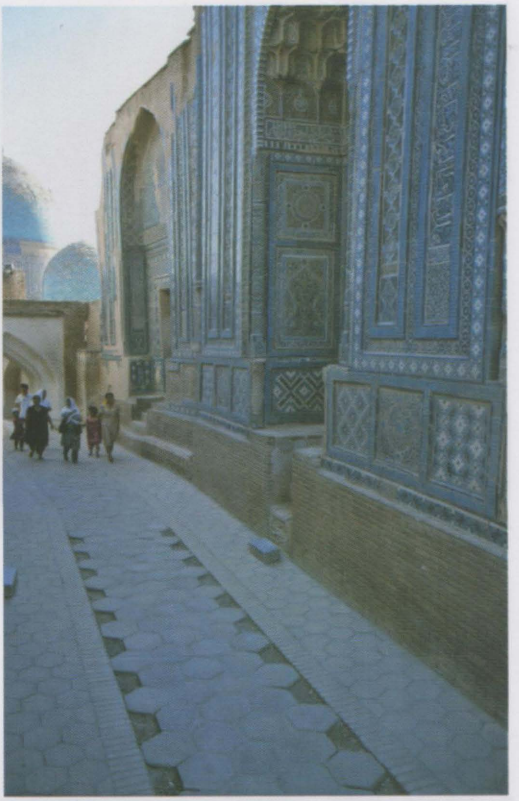
42. Memluk Sultanı Hasan tarafından Kahire'de yaptırılan cami.

43. Semerkant'taki antik Efrasiyab kalıntıları. Arka planda Bibi Hanım Cami'sinin muazzam gövdesi görülmektedir.

44. Timur'un Gur-ı Emir diye anılan Semerkant'taki türbesi.

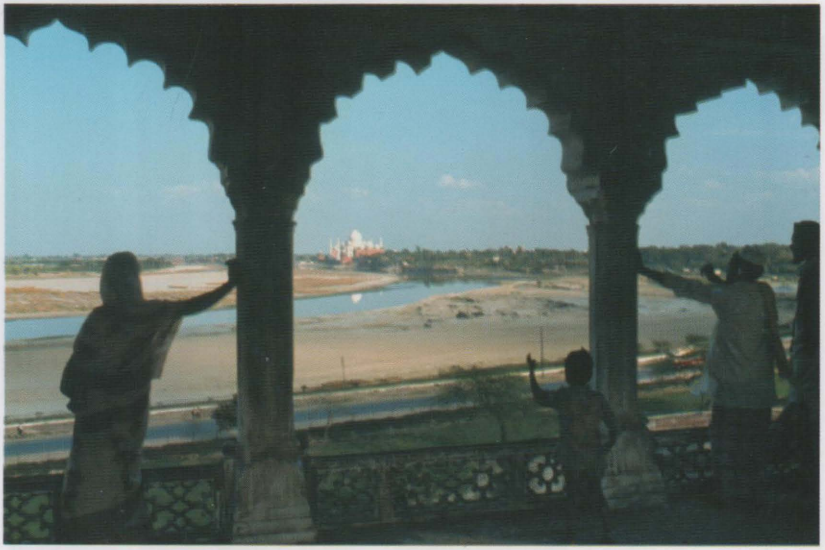
45. Timurluların Semerkant-'taki mezarlığı: Şah-ı Zinde.

46. Kazakistan, Türkistan'daki heybetli Ahmed Yesevi türbesi.

47. Timur'un gelini Gevher Şad Begüm'ün Herat'taki türbesi.

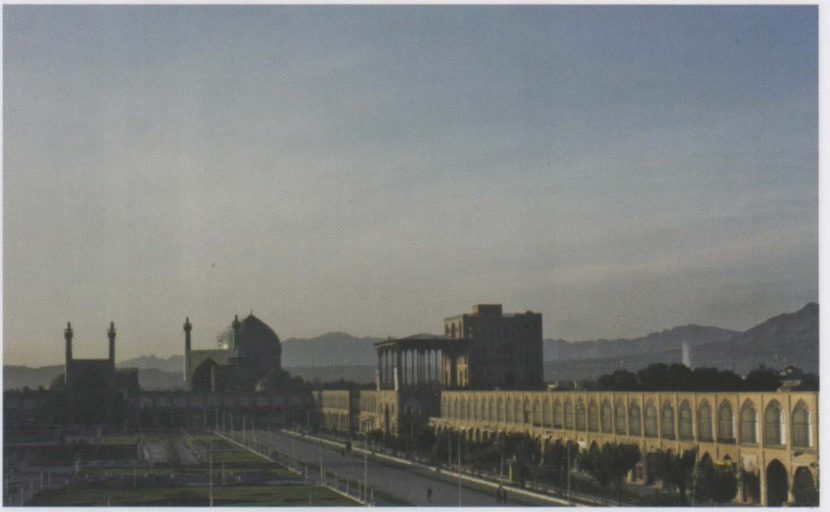
48. Tac Mahal'in büyük Agra Kalesi'nden görünümü.

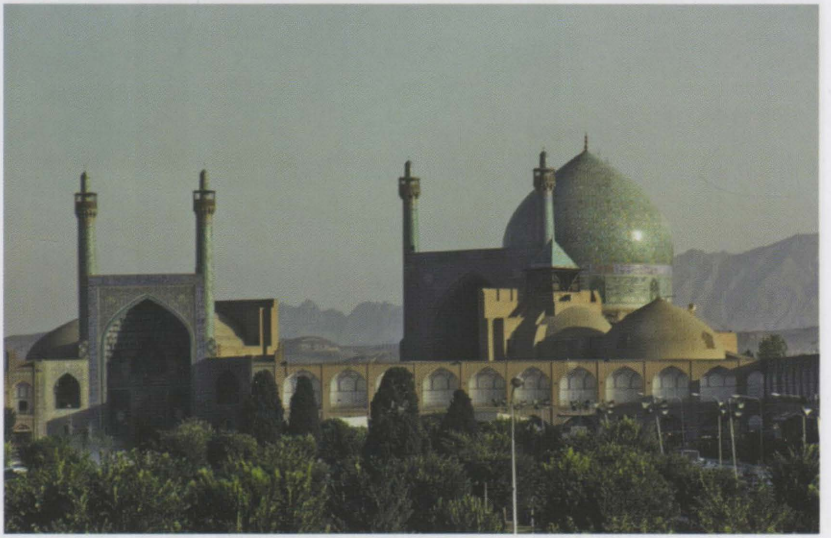
49. Ekber'in Agra yakınlarındaki Sikandra'da yer alan alışılmamış ölçüde senkretik türbesi.

50. Safevi Hanedanı'nın kurucusu Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin Erdebil'deki türbesi.

51. Şah Abbas'ın yeni İsfahan şehrinin göbeğinde yer alan Meydan-ı Şah.

52. Şah Abbas'ın İsfahan'daki Mescid-i Cami.

53. Osmanlı Hanedanı'nın Bursa'daki mezarlığı.

54. Bursa Ulu Camii'nin içi.

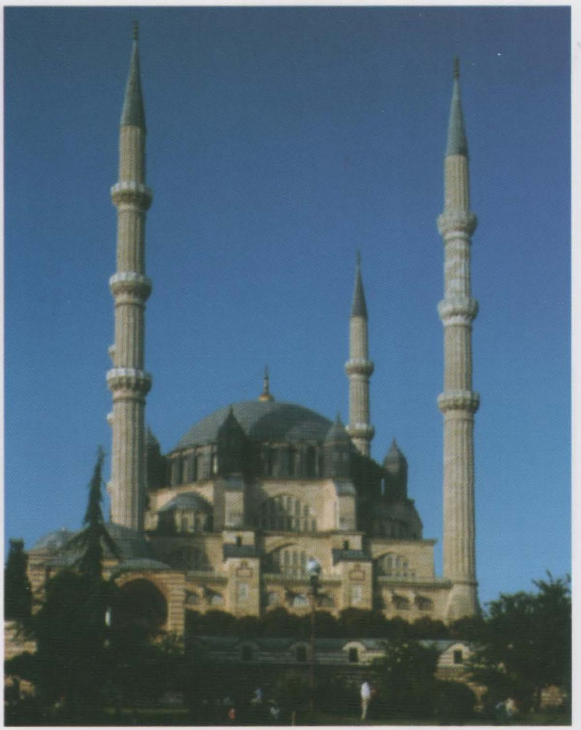

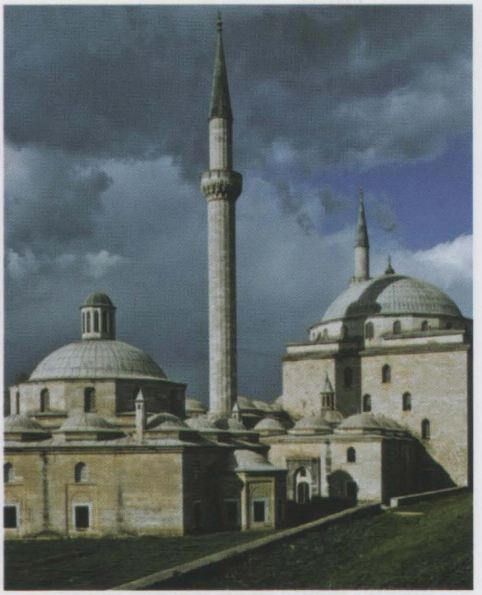
55. Osmanlıların Avrupa'ya ilk adımlarını atarken kullandıkları Çanakkale Boğazı'ndan bir manzara. Ön planda "denizin anahtarı" anlamına gelen Osmanlılardan kalma Kilitbahir Kalesi görülmektedir.

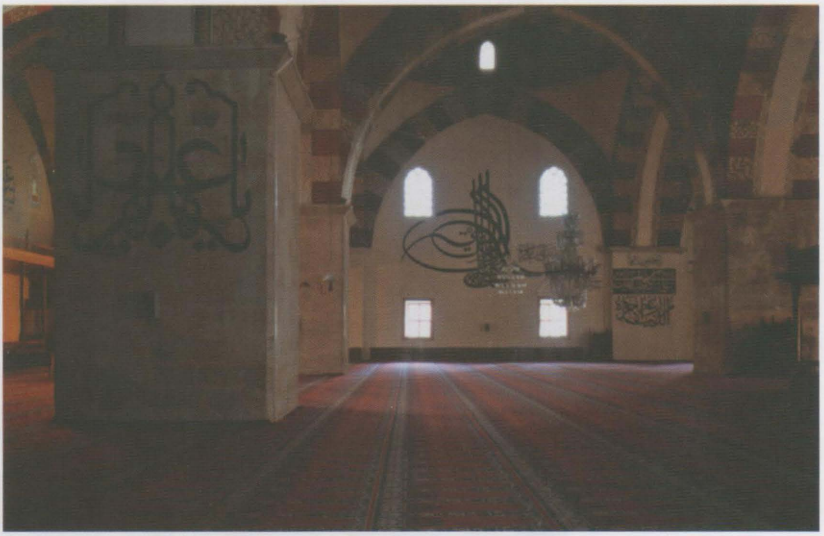
56. İznik'teki Nilüfer Hatun İmareti.

57. Mimar Sinan'ın başyapıtı heybetli Selimiye Camii'nin en önemli yeri tuttuğu Edirne şehri.

58. Edirne'deki Sultan Bayezid Külliyesi.

59. Edirne'deki Eski Camii [Cami-i Atik].

60. Kosova, Yakova'da bir Osmanlı camisi.

61. Konstantinopolis'in Theodosius döneminde yapılan ancak sonunda Fatih Sultan Mehmet'in ordusunun yarıp geçtiği kara surları.

62. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul Boğazı'nın Avrupa kıyısında inşa ettirdiği Rumelihisarı.

63. Rumelihisarı'nın karşısında Asya yakasındaki Anadoluhisarı.

64. Kuşatma sırasında Haliç'e girişi engellemek amacıyla kullanılan Bizans zincirlerinin bir bölümü (günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir).

65. Fatih Sultan Mehmet'in Bellini tarafından yapılan portresi (© National Gallery, Londra).

66. Topkapı Sarayı'nın Fatih Sultan Mehmet döneminden kalan yegâne bölümü: Çinili Köşk.

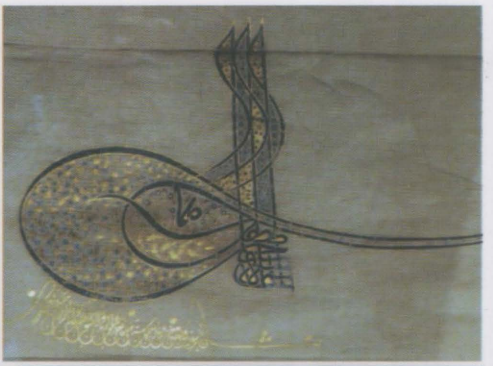

67. IV. Murad'ın Bağdat'ı fethetmesini imleyen Topkapı Sarayı'ndaki Bağdat Köşkü.

68. I. Süleyman Mohaç Muharebesi'ndeyken (*Hünernâme*, Topkapı Sarayı Müzesi).

69. Muhteşem Süleyman'ın tuğrası (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi).

70. Sultan Süleyman'ın İmparator Şarlken'in "yakasını bırakmadığını" gösteren bronz madalyon (© British Museum)

71. San Marko'da Türkler: Venedik, San Marko Bazilikası girişinde Osmanlı tacirlerini tasvir eden bir mozaik.

72. Yavuz Sultan Selim'in anısına yaptırılan [Fatih'teki] selatin cami: Sultan Selim Camii.

73. Kanuni Sultan Süleyman'ın en büyük oğlu [Mehmet] anısına yaptırdığı Şehzade Külliyesi: On altıncı yüzyılın mimarı koca Sinan tarafından inşa edilen ilk önemli külliyedir.

74. Arka plandaki İstanbul siluetine hâkim olan Süleymaniye Camii ve Külliyesi. Ön plandaysa Rüstem Paşa Camii bulunmaktadır. Her ikisi de Sinan'ın eseridir.

75. İstanbul'un sonuncu büyük külliyesi: Sultan I. Ahmed Camii ve Külliyesi.

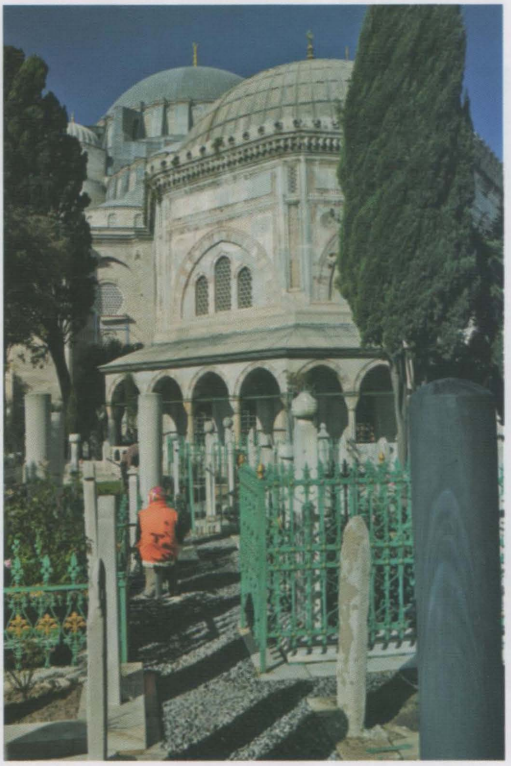
76. Sokollu Mehmet Paşa [Azapkapı] Camii. Osmanlı mimarı Sinan'ın şaheserlerinden biridir.

77. Sinan'ın Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah için inşa ettiği cami: Mihrimah Sultan Külliyesi.

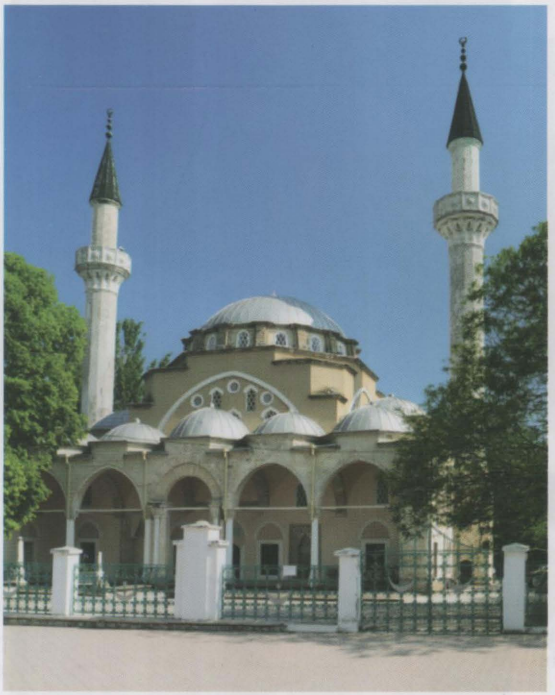
78. Haliç kıyısındaki [Eminönü] Yeni Cami Külliyesi.

79. Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesi. Arkada yükselen Süleymaniye Camii'nin muazzam gövdesidir.

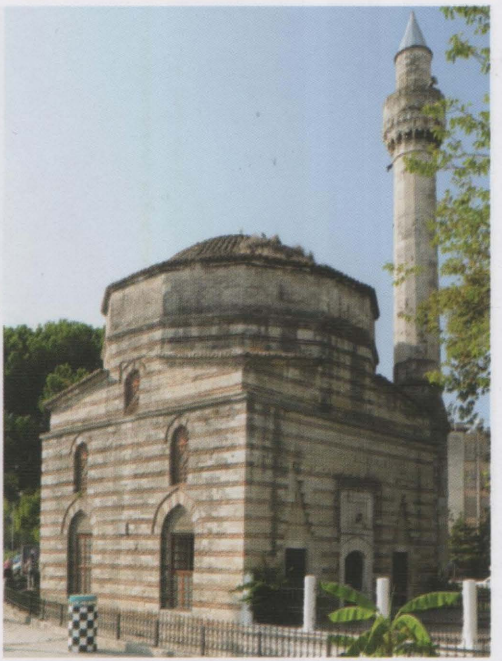

80. Roxelana'nın [Hürrem Sultan] türbesi.

81. Sinan'ın Kırım, Gözleve'de (bugün Yevpatoriya) inşa ettiği [Tatar Han] cami.

82. Sinan'ın Arnavutluk'un Adriyatik kıyısında yer alan Avlonya'da [bugün Vlorë] inşa ettiği cami. Bu ve bir önceki resim hem İmparatorluğun hem de Sinan'ın nerelere kadar uzandığını göstermektedir.

83. İstanbul'daki on dokuzuncu yüzyıldan kalma Fener Rum Erkek Lisesi.

84. Barbaros Hayreddin Paşa'nın İstanbul'daki modern heykeli.

85. Sicilya'nın kuzey kıyısında [Palermo yakınlarında] yer alan di Roccella'daki bir gözcü kulesi. On yedinci yüzyılda korsanlardan korunmak amacıyla Batı Akdeniz civarında bunun gibi birçok tahkimat yapılmıştı.

86. Cezayir'deki eski limanın duvarları. Bazı bölümleri Barbaros'un devrinden kalmadır.

87. Libya, Trablus'taki eski Osmanlı kalesi.

88. Malta, Valletta'daki Grand Koyu.

89. Malta kuşatması sırasında en şiddetli çarpışmaların gerçekleştiği Valletta'daki Sant'Elmo Kalesi.

90. Bristol Kanalı'ndaki Lundy Adası'nda bulunan Marisco Kalesi (© the Landmark Trust).

91. Edinburgh, Canongate'teki "Fas Toprağı".

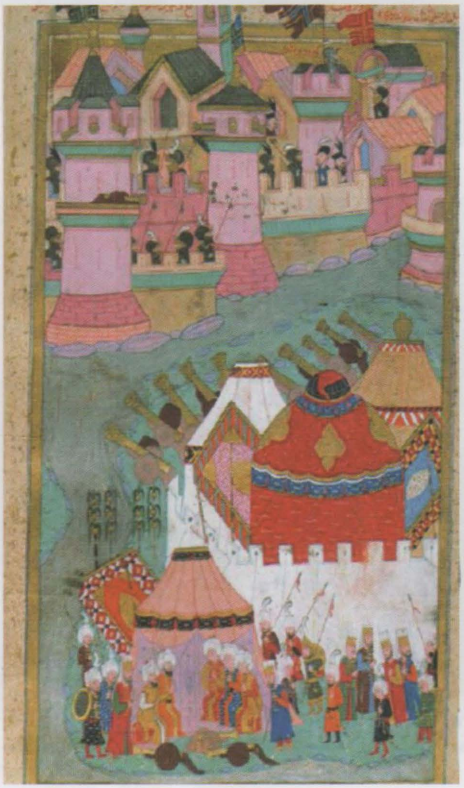

92. Yemen'deki Muha limanı on altıncı yüzyıl boyunca Hint Okyanusu'nun dört bir tarafındaki Portekiz nüfuz alanlarına saldırıların düzenlendiği başlıca Osmanlı deniz üssüydü.

93. İnebahtı Deniz Muharebesi'nin Greenwich'teki Queen's House'da [Kraliçenin Evi] asılı duran, H. Letter tarafından geç on altıncı yüzyılda yapılmış bir tablosu.

94. Viyana Kuşatması (*Hünernâme*, Topkapı Sarayı Müzesi).

95. Karadeniz'deki Osmanlı "üçgeni": Kırım'da Azak Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan "Kimmer Bosporos'unu", bugünkü adıyla Kerç Boğazı'nı koruyan Yenikale.

96. Karadeniz'in batı ucunda Ukrayna topraklarındaki Dinyester Halici'nde yer alan, eski adıyla Akkerman, yeni adıyla Belgorod-Dnestrovski'deki devasa Osmanlı kalesi.

97. Osmanlı dekadansı: Boğaz kıyısındaki Ermeni mimarlar tarafından on dokuzuncu yüzyılda inşa edilen muazzam ve masraflı Dolmabahçe Sarayı.

98. İmparatorluğun sonu: İstanbul'da gurup vakti.

1130 yılında İmparator II. İoannes Komnenos'un kardeşi İsaakios Komnenos, Konstantinopolis'ten kaçıp Türklere sığınmıştı. Oğluysa Müslümanlığı benimsemiş, Sultan I. Mesud'un kızıyla nikâhlanıp Selçuklu ve Komnenos ailelerini evlilik yoluyla birleştirmişti. Böylece 12. yüzyılda iki "Roma İmparatoru" çıkmıştı ortaya. İkisi de Anadolu'da hüküm sürmüştü; birbirleriyle evlilik yoluyla akrabaydılar; biri imparator, diğeri sultandı; biri Hıristiyan, diğeri Müslümandı; ikisi de kimi vakit birbiriyle savaşmış, kimi vakit ittifak etmişti; ikisi de Roma'nın adına (en azından mirasına) sahip çıkmıştı.

Türkler 1453'te Konstantinopolis'i fethedinceye kadar batıya doğru bin küsur yıl süren uzun bir yürüyüş yapmışlardır. Ancak Konstantinopolis'i doğudan değil, *batıdan* fethetmişlerdir: Osmanlılar Ortadoğulu bir güce dönüşmeden önce Avrupalı bir güç haline gelmişler ve Avrupa'daki bir güç tabanından Avrupa anakarasının yüzde yirmisine varan bir kısmına hükmetmişlerdir. Türkler asıl anayurtları Moğolistan ve Güney Sibirya'nın sınır bölgelerinde yer alan Uzakdoğulu bir halktır. Doğru. Ne var ki Romalılar da doğudan (Troya'dan) geldiklerini iddia etmişlerdir. Osmanlılar bir Yakındoğu dininin buyruklarını yerine getiriyorlardı. Doğru. Ama son kertede Romalılar da öyle...

***

Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi dizisinde "Avrupa" diye bir kavramın varlığını sorgulayan veya en azından bazı alışılagelmiş tanımlara meydan okuyan Warwick Ball, dizinin üçüncü cildinde kökenleri Uzakdoğu'da, Arabistan'dan da Pers Ülkesi'nden de daha ötelerde yer alan, bırakın Avrupa'yı, üç bölge tarihinin birden parçası hâline gelen bir halkı mercek altına almaktadır: Türkler.

AYRINTI • TARİH
ISBN: 978-605-314-150-1
9 786053 141501

20 ₺